

ਮੈਕਸਿਮ ਗੌਰਕੀ

ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ

ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ

(ਨਾਵਲ)

ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ

ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ

(ਨਾਵਲ)

ਦਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ
(ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲਖਨਊ)

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਲ : 70.00 ਰੁਪਏ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 1961 'ਚ ਛਪੀ

ਇਹ ਐਡੀਸ਼ਨ : ਅਗਸਤ, 2010

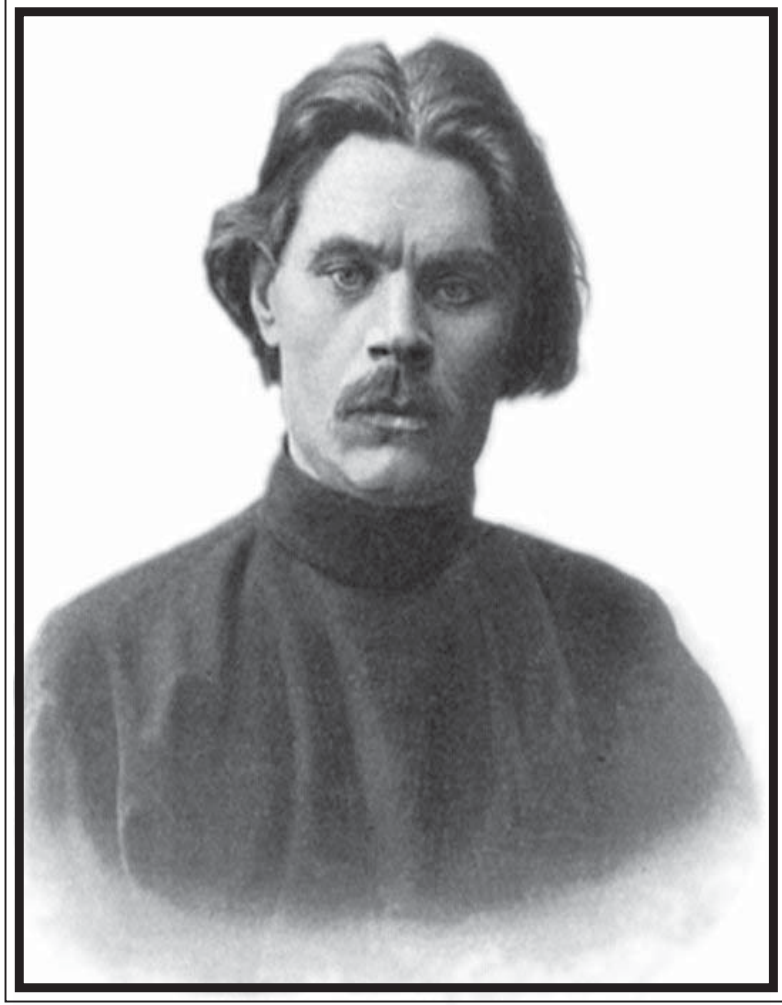
ਟਾਈਟਲ - ਰਾਮਬਾਬੂ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਦਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ

(ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲਖਨਊ)

ਪਤਾ : ਡੀ-68, ਨਿਰਾਲਾ ਨਗਰ, ਲਖਨਊ - 226006

Mere Vishva-vidyale by *Maxim Gorky*

ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ

(29 ਮਾਰਚ 1868 - 18 ਜੂਨ 1936)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਜ਼ਾਨ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ 'ਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ। ਜੀ, ਹਾਂ!

ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ 'ਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੈਨੂੰ ਹਾਈ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਨ. ਯੇਵਰੇਇਨੋਵ। ਯੇਵਰੇਇਨੋਵ ਸੋਹਣਾ ਅਲੂੜ ਮੁੰਡਾ ਸੀ, ਔਰਤਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਔਖਾਂ ਵਾਲਾ। ਜਿਸ ਮਕਾਨ 'ਚ ਮੈਂ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸੇ ਦੇ ਦਬਕੇ 'ਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਜਿਗਿਆਸਾ ਹੋਈ ਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਾਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਵਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਕਿ “ਜੇ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹੇ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਨਿਕਲੇਂਗਾ।

‘ਤੇਰਾ ਤਾਂ ਜਨਮ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਹੋਇਆ ਹੈ।’ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਲਈ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਪਟਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਹਲੂਣ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਵੱਲ ਸੁੱਟਿਆ।

ਹਾਲੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਚਿੱਟੇ ਚੂਹੇ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੇਵਰੇਇਨੋਵ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ। ਤੇ ਫੇਰ, ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੇ ਲੋਮੋਨੋਵ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜੀ। ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ: “ਕਾਜ਼ਾਨ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹੀਂ ਤੇ ਅੱਸੂ-ਕੱਤੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਸਿਆਲ-ਸਿਆਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਚੇਰੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕਾ ਲਈਂ। ਉਹਦੇ ਬਾਅਦ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੁ ਇਮਤਿਹਾਨ (ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੁ ਇਮਤਿਹਾਨ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਓਸੇ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਹਨ) ਪਾਸ ਕਰ ਲਈਂ ਤੇ ਫੇਰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਤੈਨੂੰ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਊ ਤੇ ਪੰਜ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਬੜਾ ਵਿਦਵਾਨ ਆਦਮੀ ਬਣ ਜਾਵੇਂਗਾ।” ਕਿੰਨੀ ਸਿੱਧੀ-ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਹੁੰਦੀ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ, ਯੇਵਰੇਇਨੋਵ ਮਸਾਂ ਉਂਨ੍ਹੀਆਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਮਿਹਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਮਤਿਹਾਨ ਮੁਕਾ ਕੇ ਉਹ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ। ਦੋ ਕੁ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮਗਰੇ-ਮਗਰ ਰਾਹੇ ਪਿਆ।

ਵਿਦਿਆ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਨਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਵੇਖੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਐਵੇਂ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਨਾ ਹੋਵੀਂ। ਤੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੱਕ-ਬੁੱਲ੍ਹ ਵੱਟੀ ਫਿਰਦਾ ਏਂ। ਆਪ ਤੂੰ ਨਿਮੋਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਵੇਂ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏਂ ਕਿ ਲੋਕ ਤੇਰੇ ਹੱਥੀਂ ਛਾਵਾਂ ਕਰਨ। ਸੱਭੇ ਲੱਛਣ ਨਾਨੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਤੇਰੇ। ਤੇ, ਨਾਨੇ ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ ਕਰਨੀ ਭਰਨੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਵੇਖ ਹੀ ਚੁੱਕਾ ਏਂ। ਧੰਦਾ ਪਿੱਟਦਿਆਂ ਔਧ ਬੀਤ ਗਈ ਤੇ ਬਣਿਆ-ਬਣਾਇਆ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ

ਵਿਚਾਰੇ ਦਾ। ਇੱਕ ਗੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੇਤੇ ਰੱਖੀ: ਕਿਸੇ ਦੇ ਐਬ ਨਿੰਦਣਾ ਰੱਬ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਧੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਏ। ਚੰਗਾ ਹੁਣ ਵਿੱਦਿਆ.....।”

ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਪੋਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹੰਝੂ ਪੁੰਝ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਓੜਕ ਵੇਲੇ ਦਾ ਮੇਲਾ ਏ ਸਾਡਾ। ਤੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਚਵੀ...ਤੂੰ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਤੁਰਦਾ ਜਾਵੇਂਗਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਹੁਣ ਚਲੋ-ਚਲੀ ਦਾ ਵੇਲਾ ਏ।”

ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਾਨੀ ਤੋਂ ਰਤਾ ਪਰੇਡੇ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਕਦੀ-ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲ। ਪਰ ਹੁਣ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਸ ਨਾਨੀ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿੱਛੜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਰੀ ਏਨੀ ਹਿਤੂ ਸੀ, ਏਨੀ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਸੀ। ਤੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਅਚਨਚੇਤੀ ਪੀੜ ਨਾਲ ਕਰਾਹ ਉੱਠਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ- ਉਹ ਕੰਢੇ ਤੇ ਖਲੋਤੀ ਕਰਾਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੁਪੱਟੇ ਦੀ ਕੰਨੀਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਪੁੰਝ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੱਧਮ, ਸਿੰਨੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਲੀ ਵੀ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਬੁੱਝ ਜੋਤ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ।

ਓੜਕ ਮੈਂ ਕਾਜ਼ਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਏਥੋਂ ਦੀ ਅੱਧੀ ਵਸੋਂ ਤਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਭੁੱਖ-ਨੰਗ ਦੀ ਮਾਰੀ ਭੀੜੀ ਜਿਹੀ ਗਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਖੂੰਜੇ, ਮੱਧਰੀ-ਜਿਹੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕ-ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਮਕਾਨ ਸੀ ਇੱਕ-ਬਿਲਕੁਲ ਇੱਕਲ-ਵਾਂਜਾ। ਕੋਠੜੀਆਂ ਉਹਦੀਆਂ, ਭੀੜੀਆਂ, ਸੁੰਗੜੀਆਂ-ਸੁੰਗੜੀਆਂ। ਮਕਾਨ ਦਾ ਮੱਥਾ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਆਬਾਦ ਟੋਟੇ ਵੱਲ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸੰਘਣਾ ਕੱਖ-ਕੰਡਾ ਉੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਏਥੇ ਇੱਕ ਪੱਕਾ ਮਕਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਚਰਾਇਤੇ, ਅਮਲਬੈਂਤ ਤੇ ਖੱਟੀ-ਬੂਟੀ ਦੇ ਝਾੜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਏਸ ਪੱਕੇ-ਮਕਾਨ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਅਜੇ ਵੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਏਸ ਮਲਬੇ ਦੇ ਹੇਠ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਭੋਰਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਅਵਾਰਾ ਕੁੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ- ਏਥੇ ਹੀ ਉਹ ਜੰਮਦੇ ਮਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਭੋਰਾ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ। ਹੋਵੇ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ-ਇਹ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਜੁ ਸੀ।

ਯੇਵਰੇਇਨੋਵ-ਪਰਿਵਾਰ-ਇੱਕ ਮਾਂ, ਦੋ ਪੁੱਤਰ-ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਗੂਣੀ-ਜਹੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਤੇ ਸੀ। ਮੰਦੇ ਹਾਲ ਗੱਡੀ ਰਿੜ੍ਹਦੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ-ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾਣ ਲਈ। ਵਿਚਾਰੀ ਦਰਦ-ਰੰਝਾਣੀ ਸਿਧ-ਪੱਧਰੀ ਜਿਹੀ ਵਿਧਵਾ ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਮੁੜਦੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸੌਦਾ-ਸੂਤ ਰਸੋਈ ਵਾਲੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਖਿਲਾਰ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਫੇਰ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀ। ਕਠਿਨ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਘਟੀਆ-ਜਿਹੇ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਬੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਰਿੰਨ੍ਹਿਆ-ਪਕਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਤਿੰਨ ਤੰਦਰੁਸਤ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਰੱਜ ਹੋ ਸਕੇ-ਆਪਣੀ ਤਾਂ ਖੈਰ, ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡੋ।

ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲਦੀ ਸੀ ਉਹ। ਉਹਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਮਸਕੀਨ ਤੇ ਨਾ-ਉਮੀਦ ਘੋੜੇ ਦਾ ਹੱਠ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰ ਢੋ-ਢੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਮੁਕਾ

ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ। ਗੱਡੀ ਅੱਗੇ ਜੁੱਪੇ ਇਸ ਘੋੜੇ ਨੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਸਿਖਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾਣਾ, ਪਰ ਹੱਠ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦਾ।

ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਹੋਏ ਸਨ ਮੈਨੂੰ ਆਇਆਂ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਸਬਜ਼ੀ ਛਿਲ-ਟੁੱਕ ਕੇ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਹੌਲਾ ਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਹਾਲੀ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬੜੀ ਸੋਚ-ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਹੌਲੀ-ਜਿਹੀ ਪੁਛਿਆ:

“ਤੂੰ ਕੀ ਲੈਣ ਆਇਐਂ ਸ਼ਹਿਰ?”

“ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ, ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ।”

ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਵੱਟੇ ਰਤਾ ਕੁ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਿੱਲੇ-ਪੀਲੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਵੱਟ ਪੈ ਗਿਆ। ਚਾਕੂ ਹੱਥੋਂ ਛੁੱਟਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਉਂਗਲੀ ਉੱਤੇ ਚੀਰਾ ਆ ਗਿਆ। ਜ਼ਖਮ ਨੂੰ ਚੁੰਘਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਧੜਮ ਕਰ ਕੇ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬਹਿ ਗਈ, ਪਰ ਝੱਬਦੇ ਹੀ ‘ਹਾਲ ਓਇ ਰੱਬਾ’ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਉੱਠ ਖਲੋਤੀ।

ਚੀਰੇ ਤੇ ਰੁਮਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹੁਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ:

“ਤੈਨੂੰ ਆਲੂ ਵਾਹਵਾਹ ਛਿੱਲਣੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।”

ਭਲਾ ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਕਹਿਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਟੀਮਰ ਦੇ ਚੌਂਕੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਤੇ, ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਈ ਚੌਂਕੇ-ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸੁਚੱਜ ਹੀ ਕਾਫੀ ਏ?”

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੈਨੂੰ ਹਾਸੇ-ਮਸਖਰੀ ਦੀ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ-ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉੱਚ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕਾ ਕੇ ਇੱਕ-ਦੋ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਦੇਰ ਏ ਕਿ ਫੇਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਕਿ ਖੁੱਲ੍ਹਾ।

ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਹਉਕਾ ਲਿਆ:

“ਨਿਕੋਲਾਈ, ਵੇ ਨਿਕੋਲਾਈ.....”

ਐਨ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਨਿਕੋਲਾਈ ਚੌਂਕੇ ਵਿੱਚ ਮੂੰਹ-ਹੱਥ ਧੋਣ ਆਇਆ-ਉਨੀਂਦਾ, ਝੰਡ ਖਿੱਲਰੀ-ਪੁੱਲਰੀ ਤੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼-ਮਸਤ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮਾਂ! ਜੇ ਅੱਜ ਪੇਲਮੇਨੀਆਂ* ਬਣਾਏਂ ਤਾਂ ਸੁਆਦ ਆ ਜਾਏ।”

“ਬਿਲਕੁਲ।” ਮਾਂ ਸਹਿਮਤ ਸੀ।

ਪਰ ਆਪਣੇ ਚੌਂਕੇ-ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੇਲਮੇਨੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਗੋਸ਼ਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਨਾਲੇ ਕਾਫੀ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਵਾਰਵਰਾ ਇਵਾਨੋਵਨਾ ਮੇਰੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉੱਬਲ ਪਈ ਤੇ

* ਪੇਲਮੇਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਸੀ ਭੋਜਨ। ਆਟੇ 'ਚ ਗੋਸ਼ਤ ਨੂੰ ਲਪੇਟ ਕੇ, ਸੁਕਾਏ ਗਏ ਨਿੱਕੇ ਸਮੋਸੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ 'ਚ ਉਬਾਲਕੇ ਖਾਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸੁਣਾਈਆਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਸੜ੍ਹ-ਸੜ੍ਹ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਲੰਮੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਧੋਣ ਲਈ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਗਾਜਰਾਂ ਦੇ ਦੱਬੇ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਭੁੰਢੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਆਪ ਰਸੋਈ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਤੁਰ ਗਈ। ਨਿਕੋਲਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੈਣਤ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਮਾਂ ਅੱਜ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹੈ।”

ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਬੈਂਚ ਉੱਪਰ ਨਿੱਠ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੀਵੀਆਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਛੇਤੀ ਘਾਬਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੁੱਝ ਅਜੇਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਵਿੱਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਇੱਕ ਉੱਘੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਨੇ ਸ਼ੱਕੋਂ-ਪਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਤੇ ਉਹਨੇ ਜਾਨ ਸਟੂਅਰਟ ਮਿਲ ਦਾ ਵੀ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕੁੱਝ-ਨਾ-ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ-ਸੰਥਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਨਿਕੋਲਾਈ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਪੰਡਤਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ ਗੱਲ ਤੁੰਨ ਦੇਂਦਾ-ਅਜੇਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਬਿਨਾਂ ਜਿਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ-ਸੱਚੀਂ-ਮੁੱਚੀਂ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਡੀਕ ਲਾ ਕੇ ਪੀ ਜਾਂਦਾ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਫੂਕੋ, ਦੀ ਲਾ ਰੋਸ਼ ਫੂਕੋ ਅਤੇ ਦੀ ਲਾ ਰੋਸ਼ ਕਲਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਖੌਰੂ ਪਾਉਂਦੇ ਪਾਉਂਦੇ ਇੱਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਲਾਵਾਇਜੀਅਰ ਨੇ ਕਊਮੂਰਿਜ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਊਮੂਰਿਜ ਨੇ ਲਾਵਾਇਜੀਅਰ ਦਾ। ਮੇਰਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੋਸਤ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ‘ਆਦਮੀ ਬਣਾਉਣ ਤੇ’ ਤੁੱਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਏਸ ਗੱਲ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵਚਨ-ਬੱਧ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਘਾਟ ਸੀ ਤਾਂ ਵੇਲੇ ਦੀ। ਜੇ ਉਸ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਯੋਗ ਸਿੱਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਤਾਲੀਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਪਟੜੀ ਤੇ ਰੇਲ ਵਾਂਗ ਚਲਾ ਦਿੰਦਾ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਹਉਂ ਤੇ ਬੇਫਿਕਰੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਘਰ-ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਭੱਜ-ਨੱਠ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਕਤਰ ਵਿਉਂਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ, ਤਾਂ ਓਦੂੰ ਵੱਧ ਬੇਧਿਆਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਾਲੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਢਿੱਲਾ ਤੇ ਚੁੱਪ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਾਂ ਚੌਂਕੇ-ਚੁੱਲ੍ਹੇ, ਲੂਣ-ਤੇਲ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਗੁਣੀ। ਮੈਥੋਂ ਉਸ ਤ੍ਰੀਮਤ ਦੀ ਕਰੜੀ ਉਖਿਆਈ ਗੁੱਝੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਜੋਮ-ਯਤਨ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਢਿੱਡ ਪੂਰਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਉਤੋਂ ਆ ਪਿਆ ਇੱਕ ਅਜੇਹੇ ਨਾਵਾਕਫ਼ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਜਿਸ ਦੀ ਨਾ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਸੁਖਾਵੀਂ ਨਾ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਸੁਚੱਜੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਏਸ ਘਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਮੇਰੇ ਸੰਘੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੰਘਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਗਰਾਹੀ ਭਾਰੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਤੜਕਸਾਰ ਹੀ ਨਿੱਕਲ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਖਾਓ-ਪੀਓ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਘਰ ਪਰਤਦਾ। ਮੀਂਹ-ਕਣੀ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਗੈਰ-ਆਬਾਦ ਥਾਂ ਹੇਠਲੇ ਭੋਰੇ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਦਾ। ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਮੋਏ ਕੁੱਤੇ-ਬਿੱਲੀਆਂ, ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਸੜ੍ਹਿਆਂਦ, ਬਾਹਰ ਵਰ੍ਹਦਾ ਪਾਣੀ ਤੇ ਰੌਂਦੀ ਕੁਰਲਾਉਂਦੀ

ਹਨੇਰੀ-ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੋਝੀ ਪੈ ਗਈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਸੁਪਨਾ ਹੈ, ਬੱਸ। ਜੇ ਮੈਂ ਈਰਾਨ ਵੱਲ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ। ਤੇ, ਫੇਰ ਕਲਪਨਾ-ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਧੌਲੀ ਦਾੜੀ ਵਾਲਾ ਜਾਦੂਗਰ ਹਾਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜੀ ਚਾਹੇ ਸੇਬਾਂ ਜਿੱਡੇ ਵੱਡੇ ਬੀਜਾਂ ਵਾਲੀ ਕਣਕ ਤੇ ਜਵਾਰ ਉਗਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਵੀਹ-ਵੀਹ ਸੇਰ ਪੱਕੇ ਦੇ ਆਲੂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਵੀ ਹਦੋਂ ਬਾਹਲੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਇਸੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਜਿਉਣਾ ਏਨਾ ਕਰੜਾ, ਏਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ- ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ, ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਸੁਪਨੇ-ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੇ ਕੰਮ ਤੇ ਅਣਹੋਣੇ ਚਮਤਕਾਰ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਹਾਰਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਰੜਾਈ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਤਾਬ ਵੀ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੀ ਮਦਦ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਝਾਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਗ-ਸੰਜੋਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੈਰੋ-ਪੈਰ ਮੇਰੇ ਇਰਾਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੇਲਚਕ ਹਠ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉੱਖਿਆਈ ਵਧਦੀ ਗਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ, ਵਧੇਰੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ। ਪਹਿਲ ਵਰੇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਆਦਮੀ ਆਦਮੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਢਿੱਡ ਨੂੰ ਝੁਲਕਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮੈਂ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਘਾਟਾਂ ਉੱਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਏਥੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਕੋਪਕ ਦੀ ਮਜਦੂਰੀ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ। ਏਥੇ ਗੋਦੀ-ਮਜਦੂਰਾਂ, ਚੋਰ-ਉੱਚਕਿਆਂ ਤੇ ਲਟੋਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸਰੀਆ ਭਖਦੇ ਕੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਝੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਦਿਨ ਅਜੇਹੇ ਕਈ ਤਜਰਬੇ ਹੁੰਦੇ ਜੋ ਸੜਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦਾਗ ਦੇਂਦੇ। ਏਥੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਉਹ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਵੇਖਦਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚਕਰੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਕਾਰ ਅਣਘੜ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਭ ਨੰਗਾ ਤੇ ਬੇਪਰਦ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੁੜਿੱਤਣ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਇਹ ਲੋਕ ਜਹਾਨ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤ ਨੂੰ ਟਿਚਕਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਉਪਰਾਮ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ। ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਤਾਂਹੀਉਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੌੜੀ-ਕਸੈਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਡੁੱਬ ਜਾਵਾਂ। ਬ੍ਰੇਟ ਹਾਰਟ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਸਤੇ ਨਾਵਲ ਜੋ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ, ਏਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬਲ ਕਰਦੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਸੀ ਬਾਸ਼ਕਿਨ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਸੀ ਚੋਰੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਇਹ ਨਾਰਮਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਤਪਦਿਕ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਬਾਸ਼ਕਿਨ ਅਕਸਰ ਚੋਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੁਟਾਪਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਉਹਨੂੰ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਲੱਗਾ ਉਹ ਵਖਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਉਣ:

“ਤੂੰ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਐਵੇਂ ਸੰਗਾਉਂਦਾ ਕਿਉਂ ਵੇਂ ? ਸੁੰਗੜਦਾ ਜਾਂਦਾ ਏਂ ਖਾਹ ਮਖਾਹ । ਪੱਤ ਗੁਆ ਬਹਿਣ ਦਾ ਡਰ ਏ ਤੈਨੂੰ । ਪੱਤ ਗੁਆਚਣ ਦਾ ਡਰ ਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਤੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਜੂਲਾ ਏ । ਬੋਲਦ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰ ਹੋਵੇ, ਢਿਡ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਤੂੜੀ ਨਾਲ ਈ ਭਰਨੈ ।”

ਬਾਸ਼ਕਿਨ ਕੱਦ ਦਾ ਮਧਰਾ ਸੀ । ਵਾਲ ਲਾਲ ਤੇ ਦਾਹੜੀ ਮੁੱਛਾਂ ਸਫ਼ਾ-ਚੋਟ ਸਨ । ਕਿਸੇ ਐਕਟਰ ਵਾਂਗ ਲੱਗਦਾ ਸੀ । ਉਹਨੂੰ ਪੋਲੇ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਬਲੂੰਗੜੇ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ । ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਰੱਖਿਅਕ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਮੇਰੀ ਸੁਖ ਮਨਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਵਧਾਂ-ਫੁੱਲਾਂ । ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਉਹ ਤੇ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਹਨੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਕਾਊਂਟ ਆਵ ਮਾਂਟੀ ਕ੍ਰਿਸਟੋ’ ਉਸਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਸੰਦ ਸੀ ।

ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ‘ਬੜੀ ਦਿਲ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਇਹ । ਨਾਲੇ, ਇਸ ਦਾ ਕੁੱਝ ਮੂਲ-ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਤਾਂ ਹੈ ।’

ਉਹ ਬੜਾ ਆਸ਼ਿਕ-ਮਿਜ਼ਾਜ ਸੀ । ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਲ ਕਰਦਾ, ਸਵਾਦ ਨਾਲ ਪਚਾਕੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਦੇ ਭੰਨੇ-ਟੁੱਟੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜ ਜਾਂਦਾ । ਰੋਗੀ ਜਿਹਾ ਕਾਂਬਾ ਸੀ ਇਹ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕਰਹਿਤ ਆਉਂਦੀ । ਤਾਂ ਵੀ, ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਚਿੱਤ ਲਾ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ; ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ।

“ਔਰਤ ! ਹਾਇ, ਔਰਤ ! ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਜਾਨ ਹਾਜ਼ਰ ਏ ਔਰਤ ਲਈ । ਤੀਵੀਂ ਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ, ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਵਿਆਪਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ । ਪਿਆਰੋ ਤੇ ਜੀਵੋ- ਏਦੂੰ ਚੰਗੀ ਕਾਢ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ।”

ਗੁਣਗੁਣੀ-ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਏਦਾਂ ਬੋਲਦਿਆਂ ਬੋਲਦਿਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਝਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭਖ ਪੈਂਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਉਦਾਸ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉਮਾਹ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗ ਪੈਂਦੀ ।

ਕਹਾਣੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਦਾਤ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਧੁਰੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ । ਬਿਨਾਂ ਜ਼ੋਰ-ਯਤਨ ਦੇ ਉਹ ਵੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਲਈ ਬੜੇ ਦਰਦੀਲੇ ਗੀਤ ਜੋੜ ਦੇਂਦਾ-ਦਰਦਮੰਦ, ਦੁਰਕਾਰੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਗੀਤ, ਅਣ-ਸਵੀਕਾਰੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਗੀਤ । ਇਹ ਗੀਤ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਦੇ ਸਭਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗਾਉਂਦੇ । ਹੇਠਲੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗੀਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ:

ਸਿਧ -ਪਧਰਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਜਿਸ ਦਾ,
ਗੰਢ-ਖੀਸਿਉਂ ਖਾਲੀ ।
ਨਾ ਜਗ-ਭਾਉਂਦਾ ਓਡਣ-ਕੱਜਣ
ਕਾਕੋ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਪਰਨਾਏ,
ਕਿਸ ਦੀ ਉਹ ਘਰ ਵਾਲੀ

ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਹਿਤੂ ਸੀ, ਤਰੁਸੋਵ। ਸ਼ੱਕੀ ਚਾਲਚਲਣ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਉਹ। ਉਂਜ ਉਹ ਵਾਹਵਾਹ ਮੂੰਹ-ਚਿੱਤ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣ-ਠਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਉਗਲਾਂ ਤਾਂ ਵਜੰਤਰੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ। ਐਡਮਿਰਲਟੀ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਬੋਰਡ ਤਾਂ ਘੜੀ-ਸਾਜ਼ੀ ਦਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦਾ ਅਸਲ ਕਿੱਤਾ ਚੋਰੀ ਦੇ ਮਾਲ ਦਾ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਸੀ।

ਉਹ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਚੋਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾ ਬੈਠੀ”। ਇਉਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਰੜ-ਬਰੜ ਦਾੜੀ ਤੇ ਮੁਲਾਇਮੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਬਾਕ, ਚਲਾਕ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਰੋੜਾ ਦੇਂਦਾ। ਕਦੀ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਇਹ ਰਾਹ ਤੇਰਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਬੁੱਝ ਗਿਆਂ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਆਤਮੀ ਬੰਦਾ ਏ।”

“ਕੀ ਮਤਲਬ ? ਆਤਮੀ ਬੰਦਾ ਕੌਣ ਹੁੰਦਾ ਏ ?”

“ਆਤਮੀ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਾਨਣ-ਬੁੱਝਣ ਦੀ ਗੋਝ ਮਾਤਰ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਬੱਸ।”

ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਤੇ ਢੁੱਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਈਰਖਾ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਮੈਨੂੰ ਬਾਸ਼ਕਿਨ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਸੀ- ਉਹਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਲਹਿਜਾ, ਉਹਦਾ ਖਾਸ, ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਵਰਗਾ ਅੰਦਾਜ਼, ਉਹਦੇ ਅਸਲੋਂ ਅਣਪਛਾਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਵਿੰਗ-ਵਲੇਵੇਂ। ਸਚ ਮੁੱਚ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਈਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਸ ਤੇ। ਉਹਦੀ ਇਸ਼ਕਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ:

“ਬੱਦਲ-ਵਾਈ ਦੀ ਰੁੱਤੇ, ਇੱਕ ਰਾਤ, ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਯਾਜਸਕ ਨਾਉਂ ਦੇ ਭੁੱਖੇ-ਨੰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਸੁੰਗੜਿਆ ਬੈਠਾ ਸਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਰੁੱਡ ਵਿੱਚ ਉੱਲੂ। ਅੱਸੂ-ਕੱਤੇ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਬਾਹਰ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਕਣੀ ਲੱਥੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਵਾ ਇਉਂ ਗੀ ਗੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਤਾਤਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੁਰੇ ਸਲੂਕ ਉੱਤੇ ਡੁਸਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ-ਉਂ, ਉਂ, ਉਂ।

“ਤੇ ਫੇਰ, ਉਹ ਆਈ, ਗੋਰੀ-ਗੁਲਾਬੀ ਤੇ ਮਲੂਕ, ਜਿਵੇਂ ਸਰਘੀ ਦਾ ਫੰਬਾ, ਅੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਝੂਠੀ ਸੁੱਚਮ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਛਲੁਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ‘ਮੇਰਿਆ ਪਿਆਰਿਆ, ਕੋਈ ਕੱਚ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ।’ ਕਿੰਨੇ ਸੱਚੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਬੋਲ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਏ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸੱਚ ਕਰ ਜਾਣਦਾ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਉਹ ਵੀਹ ਵਿਸਵੇ ਝੂਠ ਪਈ ਬੋਲਦੀ ਏ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਬੇਵਫਾ ਏ।”

ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਧਮੀਟੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ; ਉਹਦਾ ਸਰੀਰ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ; ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਉੱਠ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਆ ਬਿਰਾਜਦਾ ਤੇ ਇਹ ਮੁਦਰਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ।

ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੇਲੋਚ, ਬੇਰੰਗ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਤਾਂ ਜੀਉਂਦੀਆਂ

ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਬੁਲਬੁਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਧੜਕਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਤਰੁਸੋਵ ਉੱਤੇ ਈਰਖਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਮਨਮੋਹਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਉਹ ਸਾਇਬੇਰੀਆ, ਖਿਵਾ ਤੇ ਬੁਖਾਰਾ ਦੀਆਂ। ਪਰੋਹਿਤਾਂ- ਪਾਦਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਬੜੀ ਦਿਲ-ਖਿੱਚ, ਪਰ ਕੌੜੀਆਂ, ਚੁਭਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜ਼ਾਰ, ਸਿਕੰਦਰ ਤੀਜੇ, ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਭੇਤ-ਭਰੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਤੇ ਸਾਡਾ ਜ਼ਾਰ - ਇਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਏ ਏਸ ਧੰਦੇ ਦਾ।”

ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਤਰੁਸੋਵ ਕਿਸੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਜੇਹੇ ਖਲਨਾਇਕ ਵਰਗਾ ਸੀ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਬੜੀ ਉੱਤਮ ਆਤਮਾ ਵਾਲਾ ਨਾਇਕ ਬਣ ਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਚਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਕਿਸੇ ਹੁੰਮ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਕਾਜ਼ਕਾ ਨਦੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਏਥੇ, ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਪੀਂਦੇ, ਖਾਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪ ਬੀਤੀਆਂ ਸੁਣਦੇ-ਸੁਣਾਉਂਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਗੁੰਝਲੋ-ਗੁੰਝਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਭੰਬਲ ਭੂਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛਿੜਦੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਦੇ ਦੋਖ ਤੇ ਕਦੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮਨ ਪਾਣੀ ਬਣ ਕੇ ਵਹਿ ਤੁਰਦਾ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਇਉਂ ਜਾਪਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹਨੇਰੀ ਥਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕ ਝਾਕ ਕੇ ਉਥੇ ਲੁਕੀਆਂ ਅਲੋਕਾਰ ਤੇ ਭੈੜ-ਭੜੱਥੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਪਰਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਿਤਾਈਆਂ, ਘਸਮੈਲੇ ਜਿਹੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜੜਤ ਵਾਲੇ ਹਨੇਰੇ ਆਸਮਾਨ ਹੇਠ। ਬੈਂਤ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਝਾੜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਥਾਂ ਸਲੂਬੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਏਸੇ ਸਲੂਬ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬੈਠਦੇ। ਕਿਸਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਲਟੈਨਾਂ, ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਵਿੰਨਦਿਆਂ ਐਧਰ-ਐਧਰ ਇਉਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸੁਨਿਹਰੀ ਮੱਕੜੀਆਂ ਹੋਣ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਵਿੱਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਦੋ ਚੁਆਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਆਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਧਨੀ ਨਗਰ ਉਸਲੋਨ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਮੈਖਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦਰਿਆ ਦੀ ਹਿੱਕ ਤੇ ਅਗਨਬੋਟਾਂ ਦੇ ਪਹੀਏ ਰੁੱਖੀ-ਜਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਦੇ ਸਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਲਾਦੂ ਬੇੜੀਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਲੰਘਦੀ ਤਾਂ ਮਲਾਹਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਭਰੜਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਇਉਂ ਗੱਜਦੀ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਭੇੜੀਏ ਅਰਾਟ ਪਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਕਦੀ ਕਿਤੇ ਲੋਹੇ ਉੱਤੇ ਵਦਾਣ ਦੀ ਸੱਟ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ। ਕਦੀ ਕੋਈ ਦਰਦੀਲਾ ਗੀਤ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚਾਦਰ ਉੱਪਰ ਇਉਂ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦੁਖਦੀ ਧੁਖਦੀ ਆਤਮਾ ਪਾਣੀ ਤੇ ਵਿਛ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਗੀਤ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਤੇ ਪੀੜ ਦੀ ਬਭੂਤ ਮਲ ਜਾਂਦਾ।

ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਬੇਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਹੌਲੇ ਹਲਕੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਸੁਣਨ

ਨਾਲ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਪੀੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਭ ਜਾਣੇ ਜਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਚਿਤਵਦੇ, ਚਿਤਾਰਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿੱਜੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਂਦੇ। ਹਰ ਕੋਈ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਾ ਸੁਣਦਾ। ਬੈਂਤ ਦੇ ਝਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਸਿਗਰਟਾਂ ਫੂਕਦੇ, ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਵੋਦਕਾ ਜਾਂ ਬੀਅਰ ਦੀ ਚੁਸਕੀ ਲਾਉਂਦੇ। ਪੀਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਜੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਸਭ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਯਾਦ ਦੇ ਮਹੀਨ-ਮੱਧਮ ਪਿੱਛਲ-ਪੈਂਡਿਆਂ ਤੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ।

ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਨੇ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਥਾਪੜ ਕੇ ਲਾਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਕ ਜਣਾ ਰਤਾ ਕੁ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ: “ਲਉ ਬਈ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਉਂ ਬੀਤੀ।”

ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਜਣੇ ਹੌਲੀ-ਹਲਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੇ:

“ਠੀਕ ਐ, ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹੀ ਨੇ। ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਾਪਰ ਸਕਦੀਆਂ ਨੇ।”

‘ਵਾਪਰੀ’, ‘ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ’, ‘ਵਾਪਰਦੀ ਸੀ’- ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ ਕੰਨੀ ਪੈਂਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਉਂ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਅੰਤਲੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਾਪਰਨਾ ਸੀ, ਵਾਪਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਾਪਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ।

ਅਜੇਹੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਜਾਗਦੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮਨ ਬਾਸ਼ਕਿਨ ਤੇ ਤਰੁਸੋਵ ਵੱਲੋਂ ਉਚਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਖਿੱਚ ਸੀ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੀਤੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਸਭਾਵਿਕ ਨਤੀਜਾ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਤੁਰਦਾ। ਉੱਚਿਆਂ ਉੱਠਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਆਸ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ-ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹੇ ਪੈਣ ਦੀ ਹਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਆਂਦਰਾਂ ਕੜਕਦੀਆਂ ਤਾਂ ਮਨ ਕੁੜਿੱਤਣ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਪਰਾਧ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਾਂ - ਕੇਵਲ ‘ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ’ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਪਰਾਧ। ਪਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰ ਨੇ ਦਿਲ ਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਰੰਗਣ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਏਸੇ ਰੰਗਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੋਣੀ-ਮਿਥੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਕੁਰਾਹ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬ੍ਰੈਟ ਹਾਰਟ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਸਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ-ਇਸ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੁਹਰਾ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਜ਼ਨੀ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ, ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਯੇਵਰੇਇਨੋਵ ਦੇ ਘਰ ਲਾਗੇ ਗੈਰ-ਆਬਾਦ ਟੋਟੇ ਵਿੱਚ ਉਚੇਚੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਕਸਰ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ

ਤੇ ਗੋਰੋਦਕੀ* ਖੇਡਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੂਰੀ ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਨਾਮ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਗੂਰੀ ਸਉਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ। ਵਾਲ ਜਪਾਨੀਆਂ ਵਰਗੇ ਨੀਲੇ-ਕਾਲੇ, ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਛਾਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਮਲ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਛੁੱਟ ਛੁੱਟ ਕੇ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਬਾਹਰ, ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਤਾਦ ਤੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ-ਜਵਾਬ। ਉਹਦੇ ਖਮੀਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ-ਮੁਖੀ ਯੋਗਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਹਰਲੇ ਜ਼ਹੀਨ ਰੂਸੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਉਹ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਦਿੱਤ-ਦਾਤ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਦਾਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ-ਸਿੱਕਰਣ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧ-ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦਮ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਮੱਸ ਸੀ। ਤਾਲ-ਸੁਰ ਦੀ ਉਹਨੂੰ ਰੱਬ ਵੱਲੋਂ ਬੜੀ ਸੂਖਮ ਸੂਝ ਸੀ। ਗੂਸਲੀ**, ਬਲਲਾਇਕਾ*** ਤੇ ਅਕਾਰਡੀਅਨ**** ਦਾ ਉਹ ਚੰਗਾ ਵਜੰਤਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਠਿਨ ਸਾਜ਼ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਉਹ ਕਦੇ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਘਰੋਂ ਗਰੀਬ ਸੀ ਤੇ ਕੁਚੱਜੇ ਜਿਹੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ-ਪਾਟੀ, ਝਰੀਟੀ ਤੇ ਵੱਟੋ-ਵੱਟ ਕਮੀਜ਼, ਗਾਂਢਿਆਂ ਵਾਲੀ ਪੈਂਟ ਤੇ ਟੁੱਟੇ-ਘਸੇ ਬੂਟ। ਪਰ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਰਾਵਾ ਉਸ ਦੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਤਬੀਅਤ, ਖੁਲ੍ਹੀ-ਖਿਲਰੀ ਤੱਕਣੀ, ਫੁਰਤੀਲੀ ਚਾਲ-ਢਾਲ ਤੇ ਗਠੀ ਹੋਈ ਦੇਹ ਨਾਲ ਐਨ ਫਿੱਟ ਬੈਠਦਾ ਸੀ।

ਵੇਖਣ-ਚਾਖਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਲੰਮੀ ਤੇ ਦੁਖਾਵੀਂ ਬਿਮਾਰੀ ਬਾਅਦ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਮਾਂਦਾ ਪੈ ਕੇ ਉੱਠਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਹਦੇ ਲਈ ਨਵੀਂ ਸੀ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਹਨੂੰ ਖੇੜਾ ਬਖਸ਼ਦੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਵਿੱਚ ਐਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਛੇੜਦੀ ਕਿ ਉਹ ਉੱਧਲ-ਧੰਮੀ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਾਅ ਲਾਟੂ ਵਾਂਗ ਨਚਦਾ-ਟੱਪਦਾ ਫਿਰਦਾ।

ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਡਿਗਾ ਕਿ ਡਿਗਾ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਰਮਲ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਲੱਗ ਜਾਵਾਂ। ਤੇ ਇਉਂ ਮੈਂ 'ਮਰੂਸੋਵਕਾ ਨਾਮ ਵਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਖੁਸ਼-ਮਸਤ ਚੰਗੜ-ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਕਾਜ਼ਾਨੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂੰ ਹਨ। 'ਰਿਬਨੋਰਯਾਦਸਕਾਯਾ' ਸੜਕ ਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ, ਪਰ ਖਸਤਾ ਹਾਲ ਬਿਲਡਿੰਗ ਸੀ ਇਹ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਭੁੱਖੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਵੇਸ਼ਵਾਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਓਥੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੰਦੇ ਕਾਹਦੇ ਸਨ, ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਸਨ ਉਹ। ਇਹ ਬੰਦੇ ਆਪਣੀ ਔਧ ਟੱਪ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

* ਗੋਰੋਦਕੀ - ਲਕੜੀ ਦੀ ਬੇੜੀ।

** ਗੂਸਲੀ - ਸਾਰੰਗੀ ਨੁਮਾ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਾਜ਼।

*** ਬਲਲਾਇਕਾ - ਤਿੰਨਾਂ ਤਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਤਾਰ।

**** ਅਕਾਰਡੀਅਨ - ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਵਰਗਾ ਵਾਜਾ।

ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਕੋਠੇ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪੌੜੀਆਂ ਹੇਠ ਉਸਨੇ ਮੰਜੀ ਡਾਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਹਾਲ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਬਾਰੀ ਲਾਗੇ ਉਹਨੇ ਮੇਜ਼-ਕੁਰਸੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਸ ਪਾਸ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਸ ਹਾਲ ਵੱਲ ਤਿੰਨ ਕਮਰਿਆਂ ਦਾ ਮੱਥਾ ਸੀ। ਦੋ ਵਿੱਚ ਵੇਸ਼ਵਾਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਪਦਿਕ ਦਾ ਰੋਗੀ ਹਿਸਾਬਦਾਨ। ਪਹਿਲੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਕ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਬੜਾ ਲੰਮਾ, ਲਿੱਸਾ, ਭਿਆਵਲਾ ਰੂਪ ਸੀ ਉਸ ਦਾ। ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸਰਕੜੀ, ਲਾਲ ਜੱਤ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਗੰਦੇ ਚੀਥੜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੱਜਦਾ। ਉਹਦੇ ਕੱਪੜੇ ਉਹਦੇ ਨੰਗੇਜ਼ ਨੂੰ ਮਸਾਂ ਹੀ ਢਕਦੇ ਸਨ। ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਲੰਗਾਰਾਂ ਥਾਣੀ, ਉਹਦੀ ਨੀਲੀ-ਜਿਹੀ ਡਰਾਉਣੀ ਚਮੜੀ ਤੇ ਪਸਲੀਆਂ ਦਾ ਹੱਡ-ਪਿੰਜਰ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਖਾਧ-ਖੁਰਾਕ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਨਹੁੰਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਨਹੁੰ ਟੁਕ ਟੁਕ ਕੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰੀ ਰੱਖਦਾ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਉਹ ਨਕਸ਼ੇ ਵਾਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਰਕਮਾਂ ਦੀ ਜੋੜ-ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਖੰਘਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬੜੀ ਚਿਲਕਵੀਂ ਪਰ ਸੁੱਕੀ ਖੰਘ ਸੀ ਉਹਦੀ। ਵੇਸ਼ਵਾਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰ ਆਉਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ ਉਹ ਪਾਗਲ ਸੀ; ਪਰ, ਤਰਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਰੋਟੀ, ਚਾਹ ਤੇ ਖੰਡ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਰੂਹਾਂ ਤੇ ਰੱਖ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਥੱਕੇ ਘੋੜੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਹਫ਼ਿਆ ਹਫ਼ਿਆ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਸਭ ਗੰਢ-ਪੁੜੀਆਂ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹ ਭੇਟ ਨਾ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਦਹਿਲੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਖਲੋ ਕੇ ਹਾਲ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਭਰੜਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਹੁਕਰ ਮਾਰਦਾ:

“ਰੋਟੀ”

ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਰਕੇ ਕਾਲੇ ਡੂੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਧਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਗਲ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਚਮਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਇਲਮ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਇਲਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਚਿੱਤਰ-ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ-ਮਧਰਾ, ਕੁੱਬਾ ਤੇ ਵਿੰਗ-ਲੱਤਾ। ਵਾਲ ਉਸ ਦੇ ਧੌਲੇ ਸਨ ਤੇ ਸੁੱਜੀ ਹੋਈ ਨੱਕ ਤੇ ਬੜਾ ਤੇਜ਼ ਚਸ਼ਮਾ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦਾ। ਚਿਹਰਾ ਖੱਸੂ ਆਦਮੀ ਵਰਗਾ ਪਿੱਲਾ-ਪੀਲਾ, ਇੱਕ ਕਪਟੀ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ ਮੁਸਕੜੀਏ ਹਸਦਾ। ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੂਹਾ ਮਾਰ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨੋਖੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਿਕਲਦੀ ਜਾਪੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਗਿਆਂ, ਮੈਂ ਹਿਸਾਬ-ਦਾਨ ਦੀ ਬਰੜੀ-ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਤੈਸ਼ ਵਿੱਚ ਗਰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾਂ, ਜੁਮੈਟਰੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਿੰਜਰਾ ਏ, ਪਿੰਜਰਾ। ਚੂਹੇਦਾਨੀ! ਜੇਲ੍ਹਖਾਨਾ।”

ਕੁੱਬਾ ਬਨ-ਮਾਹਣੂ ਚਿਲਕਣੀ-ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਲੋਕਾਰ-ਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਲੱਗਾ ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਫੇਰ ਅਚਨਚੇਤ, ਹਿਸਾਬਦਾਨ ਨੇ ਚੀਕ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਢੱਠੇ ਖੂਹ 'ਚ ਪਓ। ਨਿਕਲ ਜਾ ਏਥੋਂ।”

ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਫੁੰਕਾਰੇ ਛੱਡਦਾ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਆਪਣੇ ਚੋਗੇ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਮਾਰਦਾ, ਹਾਲ ਥਾਣੀ ਬਾਹਰ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਹਿਸਾਬਦਾਨ ਦਹਿਲੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਖਲ੍ਹੇ ਗਿਆ। ਲੰਮ-ਸਲੰਮੀ, ਡਰਾਉਣੀ ਸ਼ਕਲ ਸੀ ਉਹਦੀ। ਆਪਣੀ ਜੱਟਾ-ਜੂਟ ਝੰਡ ਨੂੰ ਪੁਟਦਾ ਖੋਂਹਦਾ, ਹਫੇ-ਹੰਭੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ:

“ਮੂਰਖ ਸੀ ਯੂਕਲਿਡ! ਮਹਾਂ ਮੂਰਖ! ਮੈਂ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ ਕਿ ਰੱਬ ਕੋਲ ਉਸ ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਕਲ ਹੈ।”

ਫੇਰ ਉਹ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਠਾਹ ਕਰਕੇ ਤੋੜਨ ਭੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਭੇੜਨ ਨਾਲ ਇੰਨੇ ਜੋਰ ਦੀ ਧਮਕ ਹੋਈ ਕਿ ਕਮਰੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਕਰੜ-ਕੜਕ ਕਰਕੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਈ।

ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਆਦਮੀ ਉੱਚ ਹਿਸਾਬ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਂਜ ਵਿਚਾਰਾ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਬਗੈਰ ਹੀ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਿਆ।

ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਕਿਸੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਤੀਂ ਪਰੂਫ ਰੀਡਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਕੋਪਕ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਮਜਦੂਰੀ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਚਾਰ ਪੌਂਡ ਰੋਟੀ, ਦੋ ਕੋਪਕ ਦੀ ਚਾਹ ਤੇ ਤਿੰਨ ਕੋਪਕ ਦੀ ਖੰਡ ਤੇ ਦਿਨ ਟਪਾ ਦਿੰਦੇ। ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਮਾਈ ਲਈ ਬੜਾ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਸੀ- ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜੁ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਵਿਆਕਰਣ, ਵਿਗਿਆਨ ਤਾਂ ਮੌਤ ਸੀ ਮੇਰੇ ਲਈ। ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਤੰਗ, ਹੱਡਲ ਸੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂਦੀ-ਜਾਗਦੀ ਰੂਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਸਮਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ, ਬੜੀ ਚੁਲਬੁਲੀ ਤੇ ਅਨੇਕਮੁਖੀ ਰੂਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਨੱਪ-ਨਿਚੋੜ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਖੈਰ, ਮੇਰਾ ਬਚਾਅ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਰਤਾ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਪੇਂਡੂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰ ਵੀ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਘੱਟ ਸੀ।

ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕੋ ਮੰਜੀ ਤੇ ਸੌਂਦੇ ਸਾਂ-ਉਹ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਸੌਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੜਕਸਾਰ ਘਰ ਮੁੜਦਾ ਤਾਂ ਰਾਤ ਭਰ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਥੱਕ ਕੇ ਚੂਰ ਹੁੰਦਾ। ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਸਧਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਲਿੱਤਣ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਸੂਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਫਟਾ-ਫਟ ਬਿਸਤਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾਲ ਦੇ ਚਾਹਖਾਨੇ ਤੋਂ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਂਦਾ, “ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਮਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਾਰੀ ਲਾਗਲੀ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਅਸੀਂ ਚਾਹ-ਰੋਟੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਦੇ। ਗੂਰੀ ਫਟਾ-ਫਟ ਸਵੇਰ ਦੇ ਪਰਚੇ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੇ ‘ਲਾਲ ਟੇਪ’ ਉਪਨਾਮ ਹੇਠ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪਿਅੱਕੜ ਕਵੀ ਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਹਸਾਉਣੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦਾ। ਜਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਗੂਰੀ ਦਾ ਇਹ ਹੌਲਾ ਹਲਕਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ,

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਉਹਦਾ ਵਤੀਰਾ ਉਹੋ ਸੀ, ਜੋ ਮੋਟੀ ਗਾਲਕਿਨਾ ਵੱਲ। ਗਾਲਕਿਨਾ ਕੁਟਨੀ ਸੀ ਤੇ ਅਧੋਰਾਣੀਆਂ ਜ਼ਾਨਾ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਏਸੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪੌੜੀ ਹੇਠਲੀ ਖੋਲੀ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲਈ ਸੀ। ਏਸ 'ਮਕਾਨ' ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਪਾਸ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਲਤੀਫ਼ੇ, ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਤੇ ਕੋਈ ਧੁਨ ਜਾਂ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗੀਤ ਸੁਣਾ ਦੇਂਦਾ। ਗੀਤ ਉਹ ਬੜੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡਲੁਕ ਹੁੰਦੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀਣਾ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਗਾਲਕਿਨਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਓਪੇਰਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਧਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਿੱਲੋਂ ਅੱਖੀਆਂ ਚੋਂ ਵਹਿ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਗੁਦਗੁਦੀਆਂ, ਸੂਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭਰ ਭਰ ਜਾਂਦੀ। ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੂਹਾ ਗੁਦਗੁਦਾ-ਪਨ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਰਾਬੀ-ਕਬਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਸੀ। ਉਹ ਮੋਟੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹੰਝੂ ਪੁੰਝ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਮੈਲੇ ਜਿਹੇ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੀ।

ਤੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, “ਹਾਇ ਵੇ ਗੂਰੀ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਏਂ। ਜੇ ਰਤਾ ਕੁ ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਚੱਜ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਥਾਵੇਂ ਪੁਚਾ ਦੇਂਦੀ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸੁਹਣੇ-ਸੁਨੱਖੇ ਨੱਢਿਆਂ ਦਾ ਗਾਂਢਾ-ਸਾਂਢਾ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੈ ਕੱਲਿਆਂ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਪੈਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੱਢਾ ਐਨ ਸਾਡੇ ਉੱਤਲੇ ਕੋਠੇ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਉਹ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਓ ਇੱਕ ਪੋਸਤੀਨ-ਵਪਾਰੀ ਦਾ ਕਰਿੰਦਾ ਸੀ। ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੱਦ ਤੇ ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ ਵਾਲੇ ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਕੂਲ੍ਹਾ ਬੜਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਨੌਕ ਪਰਨੇ ਖਲ੍ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਅਜੇਹੀ ਤਿਕੋਨ ਵਰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਨੌਕ ਰਤਾ ਕੁ ਭੁਰ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਵਰਗੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਸਨ। ਉਹਦਾ ਨਿਕਚੂ ਜਿਹਾ ਸਿਰ ਮੋਢਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੇਠਾਂ ਖੁਭਿਆ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਉੱਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਲਾਲ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਸਰਕੜੀ-ਜਿਹੀ ਝੰਡ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪੀਲੇ, ਬੇਰੱਤ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਹਰੀਆਂ-ਜਿਹੀਆਂ ਬੇਰੋਣਕ ਅੱਖਾਂ ਇਉਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬਾਹਰ ਉੱਬਲ-ਉੱਬਲ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹੋਣ।

ਬੜੇ ਜੱਫਰ ਜਾਲ ਕੇ, ਨਿਥਾਵੇਂ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਭੁੱਖਮ-ਭਾਣੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ-ਵਿਰੁੱਧ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕਾਈ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਤੇ ਫੇਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਬੜੀ ਭਰਵੀਂ ਤੇ ਮੁਲਾਇਮ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਰੀਝ ਜਾਗੀ।

ਏਹੋ ਰੀਝ ਪੁਗਾਉਣ ਦਾ ਲੋਭ ਦੇ ਕੇ, ਗਾਲਕਿਨਾ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਗਾਹਕ ਵਾਸਤੇ ਫਾਹ ਲਿਆ। ਇਹ ਵਪਾਰੀ-ਵਰਗ ਦੀ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਔਰਤ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਉਮਰ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਸਾਲ ਦਾ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਧੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਲੰਮਾ ਸੀਖ ਵਰਗਾ ਸਰੀਰ, ਛਾਤੀ ਸੁੱਕ ਕੇ ਸਾਫ਼। ਇਉਂ ਆਕੜ ਕੇ ਤੁਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਿਪਾਹੀ ਪਰੇਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਿੱਘ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਮੱਠ ਦੀ ਭਿੱਖਣੀ ਵਾਂਗ। ਉਹਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਡੂੰਘੇ ਟੋਇਆਂ ਵਿੱਚ ਖੁਭੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਦਾ ਕਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਫੈਸ਼ਨ ਦਾ ਸਿਲਕੀ ਰੁਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਨਗੀਨਿਆਂ ਨਾਲ ਜੜੇ ਕਾਂਟੇ ਹੁੰਦੇ। ਅਕਸਰ ਉਹ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਪਏ ਜਾਂ ਸਵੇਰ-ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਿੱਤ ਵੇਖਦਾ ਫਾਟਕ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੜਦੀ ਤੇ ਬੜੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਪਲਾਂਘਾਂ ਭਰਦੀ ਹੋਈ ਵਿਹੜਾ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਭੈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਬੁੱਲ੍ਹ ਉਹਦੇ ਇਉਂ ਸੁੰਗੜੇ ਸੰਕੋਚੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਦਿਸਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਦੀਆਂ ਉਦਾਸ ਨਿਰਾਸ਼ ਅੱਖਾਂ ਐਨ ਸੇਧ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੀਆਂ, ਪਰ ਮਾਲੂਮ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋਤ ਨਹੀਂ। ਉਹਨੂੰ ਕੋਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚਲੇ ਤਣਾਉ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਖੁਰਚ ਕੇ ਉਹਦੇ ਅੰਗ, ਉਹਦੀ ਨੁਹਾਰ ਟੇਢੀ-ਮੇਢੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ।

ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਕਹਿੰਦਾ, “ਵੇਖ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਨਾਨੀ ਪਾਗਲ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।”

ਉਹਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿੱਤਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਖੁਫੀਏ ਵਾਂਗੂ ਉਹਦਾ ਖੁਰਾ ਨੱਪਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਠੋਰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਵਾਂਗੂ ਆਪਣੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਉਹਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਕਦੀ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਰੋਣਹਾਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੇਰੀ ਵੀ ਕੋਈ ਇੱਜ਼ਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੀ ਲੈਣੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖ ਕੇ। ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਵੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਟੇਜ ਲਾਗੇ ਢੁੱਕਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।”

ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਉਹਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ, “ਮੈਂ ਕਹਿਨਾ, ਖਹਿੜਾ ਛੱਡ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ।”

ਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਬਈ ਠੀਕ ਕਹਿਨਾ ਏਂ ਤੂੰ। ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੈ! ਪਰ ਕੀ ਕਰਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤਰਸ ਆਉਂਦੈ ਉਸ ਤੇ। ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੂਰਤ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਰਸ ਆਉਂਦੈ। ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਹਾਲਤ ਪਤਾ ਹੋਵੇ.....”

ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਹਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਪੌੜੀਆਂ ਤੇ ਖਲੋਤੀ, ਤਰਲੇ ਕਰਦੀ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੰਬਦੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੀ, “ਰੱਬ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਈ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰਿਆ, ਮੇਰੇ ਕਲੇਜੇ ਦਿਆ ਟੁਕੜਿਆ! ਰੱਬ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਈ।”

ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਕਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਘੋੜਾ ਬੱਘੀ ਸੀ। ਦਾਈਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਚਲਾਉਣ

ਲਈ ਉਹਨੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰੂਬਲ ਦਾ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਮਾਂਗਤ ਵਾਂਗੂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪਾਸੋਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਿੱਖ ਮੰਗਦੀ ਸੀ।

ਨਾਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਾਰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਡੂੰਘੀ ਸ਼ਾਮ ਪਿਆਂ ਘਰ ਮੁੜਦਾ ਜਦੋਂ ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ।

ਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਲੈ ਆਉਂਦਾ-ਡਬਲ ਰੋਟੀ, ਸਾਸਿਜ ਤੇ ਕਦੀ ਉੱਬਲਿਆ ਹੋਇਆ ਚੁਸਤਾ-ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਵੰਡ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਕੰਮ ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ।

ਉਹਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਮੈਂ “ਮਰੂਸੋਵਕਾ” ਦੇ ਹਾਲ-ਕਮਰਿਆਂ, ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨੀਝ ਨਾਲ ਤਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦਾ। ਇਹ ਮਕਾਨ ਕੀੜੀਆਂ ਦਾ ਭੌਣ ਸੀ ਨਿਰਾ ਪੁਰਾ। ਚਾਰ ਚੁਫੇਰ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਖੱਟੀ ਕੌੜੀ ਬਦਬੂ ਫੈਲੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਬੋ ਆਉਂਦੀ ਕਿੱਥੋਂ ਹੈ? ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਹਰ ਕੋਨਾ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਆਦਮ-ਖਾਣੇ ਜੀਵ-ਜੰਤਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਧ ਰਾਤ ਗਿਆਂ ਤੀਕ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਦਰਜਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਲਾਈ-ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਖਟ ਖਟ, ਓਪੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਗੁਨਗੁਨਾਹਟ, ਸਾਡੇ ਕੋਠੇ ਉਪਰਲੇ ਰਾਗੀ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮੁਲਾਇਮ ਭਰਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਾਨਾਂ ਸਰਗਮਾਂ, ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਅੱਧ-ਪਾਗਲ ਐਕਟਰ ਦੀ ਗੜਗੱਜ ਅਤੇ ਨਸ਼ੋਈ ਵੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਦਾ ਰੌਲਾ ਰੱਪਾ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ, ਬੜਾ ਸੁਭਾਵਕ, ਪਰ ਉਤਰ-ਰਹਿਤ:

“ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਸ ਲਈ?”

ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਭੁੱਖ ਨੰਗੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਿਨਾਂ ਮਨੋਰਥ ਜਿਉਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਉਹਦੀ ਗੰਜੀ ਟੋਟਣੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਗਾਜ਼ਰ-ਰੰਗੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਗੋਗੜ ਮਟਕੇ ਵਰਗੀ ਮੋਟੀ ਸੀ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਤਕਲੇ ਵਾਂਗੂ ਪਤਲੀਆਂ। ਗੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਦਾ ਅਸਲੋਂ ਚੌੜਾ ਮੂੰਹ ਪੀਲੇ ਘੋੜ-ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਤੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਦਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹਦੀ ਅੱਲ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ-“ਲਾਲ ਘੋੜਾ”। ਉਹਦੇ ਕੁੱਝ ਸਾਕ-ਸਬੰਧੀ ਸਿੰਬਿਰਸਕ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਮਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਣੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਰਾਂਗਾ। ਪੈਸੇ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਤਰਸਣਗੇ।

ਜੇ ਮੈਂ ਦਰ ਦਰ ਦੀ ਭਿੱਖ ਨਾ ਮੰਗਵਾਈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਦੇਣਾ। ਮੇਰੇ ਵਾਂਗੂ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਭੁੱਖ ਨੰਗ ਵੇਖ ਲਈ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਜਿੱਤਿਆ ਧਨ-ਪਦਾਰਥ ਮੋੜ ਦੇਵਾਂਗਾ ਤੇ ਕਹਾਂਗਾ, ਕਿਉਂ; ਆਈ ਹੋਸ਼ ਬੱਚਾ ਜੀ।’ ਇਹ ਗੱਲ ਕੀਤਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਟਲਣਾ।”

ਲੋਕੀਂ ਪੁਛਦੇ, “ਬਸ ਇਹੋ ਮਨੋਰਥ ਏ ਤੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ?” ਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਧਾਰ ਲਈ ਏ, ਸਾਰਾ ਤਨ ਮਨ ਏਸੇ ਪਾਸੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਇਹਦੇ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਸੁੱਝਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।”

ਦਿਨ ਭਰ ਉਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਚਹਿਰੀ ਜਾਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਛਾਣਦਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਲਾਉਂਦਾ। ਦਿਨ ਢਲਿਆਂ ਗੰਢਾਂ, ਪੁੜੀਆਂ ਤੇ ਬੋਤਲਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਲੱਦ ਕੇ ਘੋੜਾ-ਬੱਘੀ ਉੱਤੇ ਘਰ ਮੁੜਦਾ। ਤੇ ਫੇਰ, ਲੱਕੀ-ਲਿਫੀ ਛੱਤ ਅਤੇ ਟੁੱਟੇ ਤਰੇੜੇ ਫਰਸ਼ ਵਾਲੇ ਗੰਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਜਲਸਾ ਕਰਦਾ। ਬੜਾ ਰਾਮ ਰੌਲਾ ਹੁੰਦਾ ਉਹਦੇ ਜਲਸਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਦਰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਹੋਰ ਹਮਾਤੜ-ਤਮਾਤੜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋ ਰਜਵੀਂ ਰੋਟੀ ਤੇ ਦੋ ਘੁੱਟ ਨਸ਼ੇ-ਪਾਣੀ ਦੇ ਰਵਾਲ ਹੁੰਦੇ। ‘ਲਾਲ ਘੋੜਾ’ ਆਪ ਤਾਂ ਰੰਮ ਦੇ ਸਿਵਾ ਕੁੱਝ ਨਾ ਪੀਂਦਾ-ਏਸ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਡੂੰਘੇ-ਲਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਉਹਦੇ ਮੇਜ਼ਪੋਸ਼, ਕਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਪੈ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਦੋ ਪੈਂਗ ਲੈਣ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬਕੜਵਾਹ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ :

“ਨੀ ਘੁੱਗੀਓ, ਮੇਰੀ ਸੁਹਲ-ਮਲੂਕ ਘੁੱਗੀਓ, ਮੈਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਓ ਤੁਸੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਨੇਕ ਓ। ਤੇ ਮੈਂ, ਮੈਂ ਬੜਾ ਤੁਖਮ ਜੇ, ਪੱਕਾ ਘੰਡ! ਮਗਰਮੱਛ! ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਗ-ਸਾਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਤੇ ਲਕ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਏ। ਤੇ ਸਹੁ ਰੱਬ ਦੀ, ਬਰਬਾਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਕੇ ਛੱਡਣਾ ਏ, ਮਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਣੈ ਪਰ.....”

ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਦੀਆਂ ਉਦਾਸ, ਚੁੰਨੀਆਂ-ਜਿਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਸਿੱਮ ਸਿੱਮ ਕੇ ਉਹਦੇ ਅਜੀਬ, ਬਦਸ਼ਕਲ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਵਹਿ ਤੁਰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਤਲੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹੰਝੂ ਪੁੰਝ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਗੋਡੇ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਪੈਂਟ ਤੇ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ, ਸਦਾ ਬਿੰਦੇ-ਜਿਹੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ।

ਉਹ ਚੀਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ: “ਤੁਹਾਡਾ ਵੀ ਕੋਈ ਜੀਉਣ ਏ? ਨਾ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਰੋਟੀ, ਨਾ ਠੰਡ ਨੂੰ ਕੱਪੜਾ! ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਲੀਰਾਂ! ਇਹ ਹੈ ਨਿਆਂ? ਏਸ ਭੁੱਖ-ਨੰਗ ਵਿੱਚ ਤੁਸਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਕੀ ਏ? ਜੇ ਕਦੀ ਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋ.....”

ਤੇ ਫੇਰ, ਆਪਣੇ ਬੋਝੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਚਿਲਕਦੇ ਹੋਏ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਕੱਢਦਾ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਕਿਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਏ ਪੈਸੇ ਦੀ? ਅਹਿ ਲਉ, ਵੀਰੋ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਏ ਲੈ ਲਉ।”

ਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਦਰਜਨਾਂ, ਹਿਰਸ ਦੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਨੌਟਾਂ ਦੀ ਖੋਹੀ-ਮਾਹੀ ਵਿੱਚ ਜੁੱਟ ਪੈਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੱਤਲ ਮੁੱਠ ਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਅਜ਼ਮਾਈ ਕਰਦੀਆਂ। ਤੇ ਉਹ ਵਰਾਛਾਂ ਥਾਣੀ ਹਾਸਾ ਬਾਹਰ ਖਲੇਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ; ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਹੈ।”
 ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਉਹਦਾ ਪੈਸਾ ਨਾ ਕਬੂਲਦਾ।
 ਪੋਸਤੀਨ ਵਿਕ੍ਰੇਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਦਹਾੜਦਾ, “ਢੱਠੇ ਖੂਹ ’ਚ ਪਵੇ ਤੇਰਾ
 ਪੈਸਾ।”

ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਆਪ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮੂਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਏਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ
 ਮਰੁੰਡੇ ਹੋਏ ਦਸਾਂ-ਦਸਾਂ ਦੇ ਨੋਟਾਂ ਦਾ ਖਿੱਚੋ-ਜੇਹਾ ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਪਾਸ ਲਿਆਇਆ। ਨੋਟਾਂ
 ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੈਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਲੈ ਲੈ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ।”

ਫੇਰ ਉਹ ਸਾਡੀ ਮੰਜੀ ਤੇ ਲੇਟ ਗਿਆ ਤੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਰੋਂਦਿਆਂ, ਉਹਦੀ ਘਿੱਗੀ ਬੱਝ
 ਗਈ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਉਹ ਏਨੀ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਕੁਰਲਾਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ
 ਬਾਲਟੀ ਡੋਲ੍ਹਣੀ ਪਈ ਤੇ ਕੁੱਝ ਪਾਣੀ ਉਸਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਪਿਲਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ
 ਸੌਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਮਰੁੰਡੇ ਹੋਏ ਨੋਟਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ-ਸਵਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਏਨੇ
 ਪੀਚ ਕੇ ਮਰੁੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ
 ਭਿਉਣਾ ਪਿਆ।

ਗੰਦੀ, ਧੁਆਂਖੀ ਹੋਈ ਕੋਠੜੀ ਸੀ ‘ਘੋੜੇ’ ਦੀ। ਉਹਦੀ ਖਿੜਕੀ ਖੋਲ੍ਹੋ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ
 ਲਾਗਲੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਪੱਕੀ ਕੰਧ ਸੀ-ਨਾ ਏਧਰੋਂ ਹਵਾ ਆ ਸਕੇ ਨਾ ਰੋਸ਼ਨੀ। ਨਿਰਾ ਪੁਰਾ ਭੂਤਾਂ
 ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ ਇਹ। ਇਹ ਕੋਠੜੀ ਜਣੇ-ਖਣੇ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਏਥੇ ਉੱਧਲ-ਧੁੰਮੀ ਪਈ
 ਰਹਿੰਦੀ। ‘ਘੋੜਾ’ ਆਪ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿਣਕਦਾ। ਕਦੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛ ਬੈਠਦਾ:

“ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਖਿੱਚ ਹੈ ਏਸ ਥਾਂ ਦੀ ? ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ?”

“ਇਹ ਕੀ ਆਖਿਆ ਈ, ਵੀਰਨਾ ? ਜੋ ਨਿੱਘ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲਦੈ ਉਹ
 ਹੋਰ ਕਿੱਥੇ ?”

ਪੋਸਤੀਨ ਵਿਕ੍ਰੇਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ। ਉਹ
 ਕਹਿੰਦਾ:

“ਘੋੜ-ਭਰਾਵਾ, ਗੱਲ ਤੇਰੀ ਸੱਚ ਏ। ਮੇਰਾ ਵੀ ਏਹੋ ਹਾਲ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਥਾਂ
 ਰਹਿਣਾ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ।”

‘ਘੋੜਾ’ ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਮਿੰਨਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਦਾ:

“ਯਾਰ, ਕੁਝ ਗਾ-ਵਜਾ ਕੇ ਸੁਣਾ।”

ਤੇ, ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਗੂਸਲੀ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੇ ਟਿਕਾਉਂਦਾ ਤੇ ਗੀਤ ਛੋਹ
 ਦੰਦਾ:

ਸੂਹੇ-ਸੂਹੇ ਸੋਹਣਿਆ ਵੇ ਸੂਰਜਾ
 ਜਾਗ, ਜਾਗ, ਵੇ ਜਾਗ
 ਅਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੂਹਾ ਰੰਗ ਚਾੜ੍ਹ ਦੇ

.....

ਉਹਦੀ ਰਸੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੰਨ੍ਹਦੀ-ਚੀਰਦੀ ਸਿੱਧੀ ਦਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ।

ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਚੁੱਪ ਵਿਆਪ ਜਾਂਦੀ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ, ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਦਰਦੀਲੇ ਗੀਤ ਦਾ ਇੱਕ ਇੱਕ ਬੋਲ ਜਿਵੇਂ ਡੀਕ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਗੁਸਲੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨਿੰਮੀਆਂ ਨਿੰਮੀਆਂ ਟੁਣਕਦੀਆਂ-ਧੜਕਦੀਆਂ।

ਬੁੱਢੀ ਅਮੀਰਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਗਰੀਬ ਆਸ਼ਿਕ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਾ: “ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਚੀਜ਼ ਏ, ਕਸਮ ਨਾਲ।”

ਏਸ ਪੁਰਾਣੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਭਾਂਤ-ਸੁਭਾਂਤੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੂਰੀ ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜੇਹਾ ਜੀਅ ਸੀ ਜਿਸ ਪਾਸ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਮ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਏਦਾਂ ਹੀ ਉਪਕਾਰ ਕਮਾਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿੱਦਾਂ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੇਕ ਦਿਲ ਪਰੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗੜ੍ਹਚ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਲਤੀਫਿਆਂ ਅਤੇ ਰਸੀਲੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਹ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਨੂੰ ਰੰਗੀਨ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ, ਇਨਸਾਨੀ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਗੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਉੱਪਰ ਬੜੇ ਕਾਟਵੇਂ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਘੋਰ ਅਨਿਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਮਸਾਂ ਵੀਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਹਾਲੀ ਮੁੰਡਾ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਤੇ ਭੀੜ ਪੈਂਦੀ ਉਹ ਉਸੇ ਪਾਸੋਂ ਸਲਾਹ-ਮਤ ਲੈਣ ਆਉਂਦਾ। ਸਭ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਿਆਣਪ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਵੇਲਾ ਪੈਣ ਤੇ ਗੂਰੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ-ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸਾਹ ਸੀ। ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮੰਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਬੁੱਢਾ ਪੁਲਸੀਆ ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਵੀ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਝੂਠੀ, ਕਪਟੀ ਮੁਸਕੜੀ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ।

“ਮਰੂਸੋਵਕਾ” ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਉੱਚ-ਢਲਵਾਣੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਦੋ ਗਲੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਿਬਨੋਰਾਯਾਦਸਕਾਯਾ ਅਤੇ ਰਤਾ ਕੁ ਹੋਰ ਉਚੇਰੇ ਸਤਾਰੇ ਗਾਰਜ਼ੇਚਨਾਯਾ। ਦੂਜੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਫ਼ਾਟਕ ਤੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਹਟਵਾਂ ਇੱਕ ਨਿੱਘੀ ਜਿਹੀ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਦਾ ਕੁਆਰਟਰ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਵੱਡਾ ਹੌਲਦਾਰ ਸੀ- ਲੰਮਾ ਪਤਲਾ ਤੇ ਬੁੱਢੜਾ। ਉਹਦੀ ਹਿੱਕ ਉੱਤੇ ਚਿਲਕਵੇਂ ਤਕਮਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਚਤਰ, ਮੁਸਕੜੀ ਮਾਖਿਓਂ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਅੱਖੀਆਂ ਅਯਾਰੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸਾਡੀ ਸ਼ੋਰੀਲੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਹੋ-ਬੀਤੇ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਨਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੀ। ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਦਾ ਚਿਟ-ਕਪੜਾ ਆਕਾਰ ਸਾਡੇ ਫ਼ਾਟਕ ਸਾਹਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਂਦਾ। ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੌਲੇ ਕਦਮੀਂ ਲੰਘ ਕੇ, ਉਹ ਹਰ ਖਿੜਕੀ ਥਾਣੀ ਐਦਾਂ ਝਾਤੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਚਿੜੀਆ-ਘਰ ਦਾ ਰਾਖਾ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸਿਆਲ ਵਿੱਚ ਏਸ ਘਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਗਏ।

ਇੱਕ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਸਮਿਰਨੋਵ-ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਸਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਮੁਰਾਤੋਵ, ਉਹ ਕਦੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਸਿਪਾਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਸਕੋਬੇਲੇਬ ਦੇ ਨਾਲ 'ਅਖਾਨ ਤੇਕਿਨ' ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਲੜਾਕੂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਜਾਰਜ ਕਰਾਸ' ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ੋਬਨਿਨ, ਔਵਸਿਆਨਕਿਨ, ਗ੍ਰਿਗੋਰੀਏਵ, ਕ੍ਰਿਲੋਵ ਆਦਿ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਇੱਕ ਗੁਪਤ ਛਾਪਾ-ਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਮੁਰਾਤੋਵ ਤੇ ਸਮਿਰਨੋਵ ਨੇ, ਦਿਨ ਦੀਵੀਂ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇੱਕ ਰੌਣਕ ਭਰੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ, ਕਲਿਉਚਨਿਕੋਵ ਦੇ ਛਾਪੇ-ਖਾਨੇ ਤੋਂ ਟਾਈਪ ਮਸ਼ੀਨ ਚੁਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਐਨ ਮੌਕੇ ਤੇ ਉਹ ਫੜੇ ਗਏ। ਤੇ, ਇੱਕ ਰਾਤੀਂ 'ਮਰੂਸੋਵਕਵਾ' ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੰਮੇ, ਪਤਲੇ, ਗੰਭੀਰ-ਮੁਖ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਅੱਲ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ 'ਚਲਦਾ-ਫਿਰਦਾ ਘੰਟਾ-ਘਰ'। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਗੂਰੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਘਾਬਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਘੜ-ਦੁੱਘੜ ਹੱਥ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਚਰਖੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ। ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਰਤਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਤੇ ਮੈਂ ਜਿੱਥੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਦੌੜ ਕੇ ਜਾ।”

ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ-ਠਿਕਾਣਾ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਜ਼ਰਾ ਸੰਭਲ ਕੇ ਜਾਵੀਂ, ਹੋ ਸਕਦੇ ਲਾਗ-ਪਾਸ ਖੁਫੀਆ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਹੋਣ।”

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੁਪਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਐਡਮਿਰਲਟੀ ਬਸਤੀ ਵੱਲ, ਸ਼ੂਟ ਵਟ ਕੇ ਦੌੜਿਆ-ਅਬਾਬੀਲ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ। ਏਥੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਠਠਿਆਰ ਦੀ ਹਨੇਰੀ-ਜਿਹੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਏਥੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਾਲ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਸਨ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਡੂੰਘੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ। ਉਹ ਇੱਕ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਉੱਤੇ ਠਕ ਠਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਵੇਖਣ-ਚਾਖਣ ਤੋਂ ਉਹ ਠਠਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਪਰਲੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੁੱਢਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲ ਧੌਣ ਪਿੱਛੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਟੂਟੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਏਥੇ ਕੋਈ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਮਿਲੇਗਾ?”

ਬੁੱਢੇ ਠਠਿਆਰ ਨੇ ਰੁੱਖੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਕੰਮ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੈ, ਪਰ ਤੇਰੇ ਜੇਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ।”

ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਉੱਡਦੀ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜੁਟ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਮਲਕੜੇ ਜਹੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਦੱਬਿਆ। ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਬਰਤਨ ਦੀ ਹੱਥੀ ਆਪਣੀ ਮੁੱਠ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਸੰਭਾਲ ਲਈ

ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਅੱਖ ਨਾਲ ਸੈਣਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਠੰਡ-ਠਰੰਮੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਏਥੋਂ ਖਿਸਕਦਾ ਹੋ।”

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਸੈਣਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤੁਰ ਆਇਆ। ਬਹੁਹਿਉਂ ਬਾਹਰ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਘੁੰਗਰਾਲੀ ਝੰਡ ਵਾਲਾ ਠਠਿਆਰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਉੱਠਿਆ, ਆਪਣੇ ਅੰਬੇ ਹੋਏ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਰਤਾ ਸਿੱਧੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾ ਕੇ ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਦਸ ਕੀ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਤੂੰ।

“ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਤਿਖੋਨ ਹੈ?”

“ਆਹੋ”

“ਪਿਓਤਰ ਗਿਫਤਾਰ ਹੋ ਗਿਐ।”

ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਵੱਟੇ ਗੁੰਦ ਲਏ। ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਟ ਸੁੱਟਿਆ।

“ਕਿਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਏਂ ਤੂੰ? ਕੌਣ ਪਿਓਤਰ?”

ਉਹੀਓ ਲੰਮਾ ਪਤਲਾ ਪਿਓਤਰ। ਵੇਖਣ-ਚਾਖਣ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾ-ਪੁਰਾ ਪਾਦਰੀ ਲੱਗਦੈ।”

“ਅੱਛਾ?”

“ਬਸ,”

“ਪਰ ਤੇਰੇ ਪਿਓਤਰ, ਪਾਦਰੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਤੇ ਉਲ-ਜਲੂਲ ਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਸਤਾ?” ਠਠਿਆਰ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਥੋਂ ਅਜੇਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁੱਛੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕਾਹਲੇ ਪੈਰ ਘਰ ਮੁੜਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਗੀੜ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਗੂਰੀ ਵਲੋਂ ਸੌਂਪਿਆ ਕੰਮ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ‘ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ’ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ।

ਗੂਰੀ ਦਾ ਅਜੇਹੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਵਾਹ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਗੀੜ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਟਾਲ ਦੇਂਦਾ:

“ਤੂੰ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਏਂ, ਭਰਾਵਾ! ਹਾਲੇ ਤੇਰਾ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਏ।”

ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਯੇਵਰੇਇਨੋਵ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਇੱਕ ਗੁਪਤਗਾਮੀ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਕਰਾਈ। ਏਸ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਚੌਕਸ, ਸਾਵਧਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਗੇਤਰੇ ਹੀ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਕੋਈ ਬੜੀ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਗੱਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਯੇਵਰੇਇਨੋਵ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਖੁਲ੍ਹੀ ਰੋੜ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਚੌਕਸ ਕਰਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਗੁਪਤ

ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਓੜਕ, ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਨਿਕਚੂ-ਜਿਹੇ ਭੂਸਲੇ ਆਦਮੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਸੁੰਨ -ਮਸੁੰਨ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਪਰਲੇ ਪਾਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਟਰ-ਗਸ਼ਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਏਧਰ-ਓਧਰ ਝਾਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਘੋਰ-ਮਸੋਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਅਹੁ ਬੰਦਾ ਈ। ਉਹਦੇ ਮਗਰੇ ਮਗਰ ਹੋ ਜਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਠਹਿਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਲਾਗੇ ਢੁਕ ਕੇ ਕਹੀਂ, “ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਆਇਆਂ।”

ਗੁਪਤ-ਗੌੜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਨੋਖੀ ਖਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਹਾਸੋ-ਹੀਣੀ ਜਾਪੀ। ਤਿੱਖੀ, ਕੜਕਵੀਂ ਧੁੱਪ ਸੀ। ਇਹ ਕਲ-ਮੁਕੱਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਕਾਰ ਪੈਲੀ ਵਿੱਚ ਭੂਸਲੇ ਘਾਹ ਦੀ ਤਿੜ ਵਾਂਗ ਹਿਲ-ਡੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਇਨ-ਬਿਨ ਘਾਹ ਦੀ ਤਿੜ ਵਾਂਗ। ਕਬਰਸਤਾਨ ਦੇ ਫਾਟਕ ਕੋਲ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਾਗੇ ਢੁਕਾ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ ਉਹ। ਮੂੰਹ ਤੇ ਮਾਸਾ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਗੋਲ-ਗੋਲ ਪਰ ਕਠੋਰ। ਉਸ ਨੇ ਉਚੇਚੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਰਗਾ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਕੋਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ 'ਤੇ ਚਿਲਕਵੇਂ, ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਬਟਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਲੇ ਹੱਡੀ ਦੇ ਬਟਨ ਟਾਂਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਖੁੱਬੜ ਜਿਹੀ ਟੋਪੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਗਹਿਰਾ ਧੱਬਾ ਸੀ - ਏਥੇ ਕਦੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਬਿੱਲਾ ਟੁੰਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਝਉਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਧਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨੀ-ਵਰੇਸ ਦਾ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਅਸੀਂ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਘਣੇ ਝਾੜਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਹਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਿੱਘ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਉਹ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਰੁਕ-ਢਬ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਖਤ ਲਹਿਜੇ 'ਚ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ-ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੰਡਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਨੇ ਆਪ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੱਦਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਲਈ। ਉਹ ਰਤਾ ਕੁ ਪਹਿਲੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ।

ਏਸ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਜਣੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸਾਂ। ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ ਜਾਨ ਸਟੂਅਰ ਮਿਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਚੇਰਨੀਸ਼ੇਵਸਕੀ ਦਾ ਟੀਕਾ। ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਐਨ ਵਾਸਤੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮਿਲੋਵਸਕੀ ਨਾਮ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮਕਾਨ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮਿਲੋਵਸਕੀ ਨਾਰਮਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਯੇਲੋਓਸਕੀ ਦੇ ਕਲਮੀਂ ਨਾਮ ਹੇਠ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਪੰਜ ਕੁ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ। ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਿਲੋਵਸਕੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਸੋਚਣ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲੜ, ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਸੰਕੋਚੀ।

ਇੱਕ ਗੰਦੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਰਖਾਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਂ 'ਤਨ-ਮਨ ਦੇ ਸਮਤੋਲ' ਲਈ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੁਆਦ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਸਟੂਅਰਟ ਮਿਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਮਨ ਨਾ ਲੱਗਦਾ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਮੈਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਨਿਗੂਣੇ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹ ਅਸੂਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਸਿੱਖੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤਨ-ਬਦਨ 'ਤੇ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੋਥੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੀ ਲੋੜ ਏ, ਭਾਰੇ ਭਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਡੰਬਰ ਦੀ, ਸਿਰਫ਼ ਏਨੀ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਐਸ਼-ਅਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਉਸਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਨਹੀਂ। ਏਸ ਘੁਰਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਸਾਹ ਦੋ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਨਿੱਠ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਮੁਹਾਲ ਸੀ। ਏਥੇ ਸੁੰਘਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਸ਼ਰੇਸ਼ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ 'ਤੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮੈਲ-ਮਾਰੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉੱਪਰ ਜੁੰ ਦੀ ਚਾਲੇ ਤੁਰਦੇ ਘੁਣ ਦੇ ਕਿਰਮ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਾਡਾ ਪੀਰ-ਮੁਰਸ਼ਦ ਵਕਤ ਸਿਰ ਨਾ ਬਹੁੜਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਕਿਥੇ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਸਭਨਾ ਨੇ ਪੈਸੇ ਪਾਏ ਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਜਲਸੇ ਦਾ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ। ਵੇਦਕਾ ਦੀ ਇੱਕ ਬੋਤਲ, ਰੋਟੀ ਤੇ ਖੀਰੇ ਖਰੀਦੇ ਗਏ। ਏਨੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਅਚਨਚੇਤ ਭੂਰੀ ਪਤਲੂਣ ਵਿੱਚ ਕੱਜੀਆਂ ਪੀਰ-ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਖਿੜਕੀ ਲਾਗਿਓਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਸਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਵੇਦਕਾ ਬੋਤਲ ਮੇਜ਼ ਹੇਠ ਲੁਕਾਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਆਣ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਚੇਰਨੀਸ਼ੇਵਸਕੀ ਦਾ ਪੰਡਤਾਊ ਟੀਕਾ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਹਾਂ-ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਂਗ ਅਹਿੱਲ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਡਰਦੇ ਸਾਂ ਮਤੇ ਸਾਡੇ ਹਿੱਲਣ ਨਾਲ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਠੋਕਰ ਲੱਗੇ ਤੇ ਵੇਦਕਾ ਡੁਲ੍ਹ ਜਾਏ। ਓੜਕ ਠੋਕਰ ਲੱਗੀ ਤੇ ਬੋਤਲ ਵੀ ਡੁਲ੍ਹੀ-ਸਾਡੇ ਉਸਤਾਦ ਪੈਰ-ਮੁਬਾਰਕ ਨਾਲ। ਖੜਾਕ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਝਾਕਿਆ - ਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜੇ ਉਹ ਸਾਡੀ ਝਾੜ-ਝੰਬ ਕਰ ਲੈਂਦਾ।

ਉਸ ਦੀ ਚੁੱਪ, ਉਸ ਦਾ ਅਹਿੱਲ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਘੋਰ ਅਪਮਾਨ ਦੇ ਭਾਵ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੱਦੋਂ-ਬਾਹਰਾ ਬੇਚੈਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਮਲਕੜੇ-ਜਹੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਸਭ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਲਾਲ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਵੱਲ ਕੀਤੇ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਪਛਤਾਵਾ ਸੀ-ਭਾਵੇਂ ਵੇਦਕਾ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੈਠਕਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅੱਕ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਬਾਹਰ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਾਤਾਰਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਤੁਰਾਂ ਫਿਰਾਂ। ਏਸ ਬਸਤੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਖੁਸ਼ਬਾਸ਼ ਅਤੇ ਮਿਲਣਸਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਅਨੋਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਬੜੀ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਟੁੱਟੀ-ਭੱਜੀ ਰੂਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਸੁਣ ਕੇ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਟੁੱਟੀ-ਭੱਜੀ ਰੂਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਸੁਣ ਕੇ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁੱਲਾਂ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਅਜਾਨ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਨਿਮਾਜ ਲਈ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਕਿ

ਤਾਤਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਅਨੋਖੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਓਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਜੋ ਮੇਰਾ ਵੇਖਣ-ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਨਹੀਂ।

ਵੋਲਗਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਖਿਚਦਾ-ਵੋਲਗਾ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ। ਅਜ ਦਿਨ ਤੀਕ ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਘੜੀਆਂ ਪਲ ਅੱਜ ਤੀਕਰ ਯਾਦ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਵੀਰ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਵਾਦ ਮਾਣਿਆ ਸੀ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਈਰਾਨੀ ਮਾਲ ਨਾਲ ਲਦਿਆ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਬੇੜਾ ਚਟਾਨ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਲੇ ਨੂੰ ਜ਼ੋਫ਼ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਬੇੜਾ ਕਾਜ਼ਾਨ ਤੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਹੇਠਲੇ ਦਾਅ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਲ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸੰਘ ਨੇ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਮਿਲਿਆ। ਦਸੰਬਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਤਿੱਖਾ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰੁਖ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿਚ ਠੰਢੀ ਵਾਛੜ ਲੱਥੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਭੂਸਲੇ ਦਰਿਆ ਦੀ ਜਲਧਾਰਾ ਉਪਰ ਲਹਿਰਾਂ ਕੁਪੱਤੀ ਰੰਨ ਵਾਂਗੂ ਭੂਤਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੱਚਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹਵਾ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਕਲਗੀ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ-ਵਿੰਨ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੰਘ ਦੇ ਕੋਈ ਪੰਜਾਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਇੱਕ ਅਣ-ਲੱਦੇ ਬੇੜੇ ਦੀ ਡੈੱਕ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਏ। ਅਸੀਂ ਤਿਰਪਾਲ ਤੇ ਬੋਰੀਆਂ ਦੇ ਕੱਜਣ ਹੇਠ ਗੁੱਛਮ-ਗੁੱਛਾ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਸਾਡਾ ਬੇੜਾ ਇੱਕ ਅਗਨ-ਬੋਟ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰੁਖ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਅਗਨ-ਬੋਟ ਮੀਂਹ ਦੀ ਵਾਛੜ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਅੰਗਿਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਵਢ ਵਢ ਸੁਟਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਤਿਕਾਲ ਸੰਧਿਆ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆਣ ਲੱਥਾ। ਹਨੇਰਾ ਉੱਤਰ ਆਇਆ। ਗਿੱਲਾ, ਜਿਸਤ-ਰੰਗਾ ਅਸਮਾਨ ਨਿਉਂ ਕੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਲਾਗੇ ਢੁਕਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੋਦੀ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰਦੇ ਤੇ ਬੋਲ-ਕੁਬੋਲ ਕੱਢਦੇ ਸਨ। ਮੀਂਹ, ਹਨੇਰੀ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਭਨਾਂ ਤੇ ਲਾਅਨਤਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਪਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ੀਮੀ-ਜਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਥਲੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ। ਡੁਬਦੇ ਬੇੜੇ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਗਏ ਅਸੀਂ ਚਟਾਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਾਡਾ ਬੇੜਾ ਡੁਬਦੇ ਬੇੜੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਘ-ਸਰਦਾਰ ਬੁਢੜਾ, ਜਹਿਰੀ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗ ਸਨ। ਬੜਾ ਚਾਤਰ ਸੀ ਉਹ। ਗੱਲ-ਗੱਲ ਤੇ ਫੱਕੜ ਤੋਲਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਚੁੰਝ-ਵਰਗੀ ਨੱਕ ਇੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਉਧਾਰੀ ਲਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ ਟੋਪੀ ਆਪਣੇ ਗੰਜੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲਾਹੀ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਨਾਨੜੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ:

“ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਲਉ, ਮੁੰਡਿਓ।”

ਗੋਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜਮਾਤ ਡੈੱਕ ਤੇ ਜੁੜ ਕੇ ਖਲੋ ਗਈ। ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ

ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਲਖ ਦਾ ਸਮੂਹ। ਸਭ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਅਣਘੜ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਰੌਲਾ-ਜਿਹਾ ਪਾਇਆ। ਮੁਖੀਏ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਕਾਈ। ਉਹ ਪਾਟੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ:

“ਲਾਲਟੈਨਾਂ ਫੜ ਲਉ, ਮੁੰਡਿਓ। ਅਜ ਵੇਖਣਾ ਏ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਅਸਲ ਕਰਾਮਾਤ ਤਾਂ ਅਜ ਵੇ, ਮੁੰਡਿਓ। ਲਉ, ਕਰ ਦਿਓ ਸ਼ੁਰੂ ਲੈ ਕੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ।”

ਤੇ ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਢਿੱਲੜ, ਆਲਸੀ, ਮੀਂਹ ਦੇ ਮਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਖਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ‘ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ’। ਚੀਕਾਂ-ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਦੇ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਉਹ ਇਵੇਂ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜੁਟ ਪਏ ਜਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਣ।

ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਬੇੜੇ ਦੇ ਡੈੱਕ ’ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਉਹਦੇ ਹੇਠਾਂ ਭੋਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਚੌਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ, ਮੁੱਠਕੇ ਦੇ ਗੱਠੇ, ਚਮੜੇ ਦੇ ਦੱਬੇ, ਕਰਾਕੁਲ ਦੀਆਂ ਪੋਸਤੀਨਾਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਉੱਡਣ ਲੱਗੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਰੂੰ ਦੇ ਫੁੱਫੇ ਹੋਣ। ਮੋਟੇ-ਝੋਟੇ ਸਰੀਰ ਭਾਰ ਚੁੱਕੀ ਐਧਰੋਂ ਓਧਰ ਭਜਦੇ ਨੱਠਦੇ। ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੇ, ਸੀਟੀਆਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਤੇ ਕਾਟਵੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ ਅਤੇ ਏਦਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਿਦ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰਦੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਏਨੀ ਮਸਤੀ, ਸਹਿਜ-ਸੌਖ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਢਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਮਰੁਠ, ਢਿੱਲੜ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜੀ ਬੇਦਿਲੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕੋਸ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਹਨੇਰੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਾਛੜ ਹੋਰ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਗਈ, ਠੰਢ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵੀ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਹਨੇਰੀ ਤਾਂ ਐਨੀ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਕਮੀਜਾਂ ਛਤਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉੱਡ ਉੱਡ ਕੇ ਸਿਰ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਢਿੱਡ ਨੰਗੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਓਸ ਗਿੱਲੀ ਕਾਲਖ ਵਿੱਚ, ਛੇ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਲਾਲਟੈਨਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਲੇ ਜਿਹੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ - ਰਸ ਧਮਕ ਦੋਹਾਂ ਬੇੜਿਆਂ ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਐਦਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ, ਨਾ ਜਾਣੇ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦੋ-ਦੋ ਮਣੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਵਗਾਹ ਕੇ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਦੇ ਭਾਰੀ ਗੱਠਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤਾਬੜ-ਤੋੜ ਦੌੜਨ ਲਈ ਤਰਸਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ। ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿਲੰਦੜੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਰਗਾ ਮਸਤ ਜੋਸ਼ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ-ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਦਾ ਨਸ਼ਈ ਉਮਾਹ ਸੀ-ਜਿਸ ਨਾਲੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਤ੍ਰੀਮਤ ਦੀ ਗਲਵੱਕੜੀ।

ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਲੰਮ-ਦਾਹੜੀਆ ਆਦਮੀ, ਮੀਂਹ ਵਿੱਚ ਭਿਜਦਾ, ਤਿਲਕਦਾ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਪੂਰੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲਾ ਚੋਗਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਨੇ। ਇਹ ਮਾਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦਾ ਆੜਤੀ। ਉਹ ਅਚਨਚੇਤ, ਪੂਰਾ ਜੋਰ ਲਾ ਕੇ ਕੂਕਿਆ:

“ਇੱਕ-ਇੱਕ ਬਾਟਾ ਦਾਰੂ ਦਾ। ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੋ ਦੋ ਸਹੀ ਡਾਕੂਓ। ਪਰ ਕੰਮ ਅੱਜ ਹੀ ਮੁਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਗੂੰਜੀਆਂ:

“ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਬਾਟੇ!”

“ਚੰਗਾ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਬਾਟੇ ਸਹੀ, ਪਰ ਕੰਮ ਮੁਕਾਉ ਹੁਣੇ ਹੀ।”

ਤੇ, ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ ਦੂਣੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਬੋਰੀਆਂ ਚੁੱਕਦਾ ਢੋਂਦਾ, ਸੁੱਟਦਾ, ਦੌੜਦਾ ਤੇ ਚੁੱਕਣ-ਢੋਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਹਰ ਸ਼ੈ ਏਸੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਨਾਚ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਵਿੱਚ ਝੁਮ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਮੌਜੀ ਲੋਕ ਏਸ ਪਰਬਤੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮਹੀਨਿਆਂ-ਬੱਧੀ, ਵਰ੍ਹਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੁੱਟਿਆਂ, ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਰਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਰਤਾ ਜਿੰਨੀ ਘਾਟ ਕੀਤਿਆਂ ਬਗ਼ੈਰ, ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਸਮਰਥਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ-ਮੁਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਘੰਟਾ-ਘਰਾਂ 'ਤੇ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਚਾਹੁਣ ਢੋ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ।

ਓਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਅਜੇਹੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਸਵਾਦ ਮਾਣਿਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਰਤਨ ਭੋਗਣ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਏਹੋ ਰੀੜ ਲਟ ਲਟ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਬਉਰੀ ਬੇਖੁਦੀ ਵਿੱਚ ਬੀਤੇ। ਹੇਠਾਂ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲਹਿਰਾਂ ਨਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੀਂਹ ਦਾ ਫਾਂਡਾ ਡੈੱਕ ਨੂੰ ਧੋਂਦਾ-ਬੁਹਾਰਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਪਾਉਂਦੀ ਜਲ-ਧਾਰਾ ਉੱਤੇ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਟਮੈਲੀ-ਜਿਹੀ ਉਸ਼ੇਰ ਦੇ ਘੁਸ-ਮੁਸੇ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜੇ, ਅੱਧ-ਨੰਗੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਢਾਣੀ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਚ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਨਾ ਅੱਕੇ ਸਨ ਨਾ ਥੱਕੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਮਾਣ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਖੌਰੂ ਪਾਉਂਦੇ, ਹੱਸਦੇ-ਹਸਾਉਂਦੇ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਫੇਰ ਹਵਾ ਨੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਜਿਸਤੀ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਦੁਖੰਡ ਚੀਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਕਿਰਨ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਨੀਲ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਜਗਮਗ ਕਰ ਉੱਠੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨਮਸਤ ਫੱਕੜਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਗੜਗੱਜ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਗੜੱਚ ਕੇਸ-ਦਾੜੀਆਂ ਦੀ ਚੌਖਟ ਵਿੱਚ ਜੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਸਦੇ ਦਾਂਦਲੇ ਚਿਹਰੇ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗੇ। ਜੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਟੰਗੇ ਜਨੌਰਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਵਾਂ। ਆਪਣੇ ਕਸਬ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ, ਫੁੰਕਾਰ, ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦੀਨ-ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲੇ ਹੋਏ।

ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦ-ਮਸਤ, ਝੱਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਸਾਹਵੇਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਇਹ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮਹਿਲ-ਮੰਡਪ, ਸ਼ਹਿਰ ਬਸਤੀਆਂ ਉਸਾਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਾਦੂ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਲ ਦੋ ਪਲ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਹਨਤ-ਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ, ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਲਿਆ ਕੇ, ਸੂਰਜ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਝੁੰਮ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਾਲ-ਅੰਢਾਣਾ। ਕਣੀਆਂ ਫੇਰ ਫਾਂਡਾ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਹੂਕਰ ਮਾਰੀ: “ਬੱਸ ਕਰੋ ਬਈ” ਤੇ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਲੋਕੀਂ ਝਈਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪਏ:

“ਇਹ ਕੌਣ ਬਸ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ?”

ਤੇ, ਦੋ ਵਜੇ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਾਲ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਬੋਰਾ ਦੂਜੇ ਬੇੜੇ 'ਤੇ ਨਾ ਲੱਦਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਸਾਹ ਨਾ ਲਿਆ। ਅਧ-ਨੰਗੇ, ਅਧ-ਕੱਜੇ ਕਾਮੇਂ ਮੋਹਲੇਧਾਰ ਮੀਂਹ ਤੇ ਚੀਰਵੀਂ-ਵੱਡਵੀਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਹਵੇਂ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਨਿਉਂ ਗਿਆ। ਮਨੁੱਖੀ-ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਏਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਬੇ-ਓੜਕ ਹੈ।

ਕੰਮ ਮੁੱਕਣ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਅਗਨ-ਬੋਟ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਨਸ਼ਈਆਂ ਵਾਂਗੂ ਸੌਂ ਗਏ। ਕਾਜ਼ਾਨ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਸੀਂ ਬਰੇਤੀ ਉੱਪਰ ਮਟਮੈਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਅਸੀਂ ਸਰਾਂ ਵਲ ਨੱਠੇ- ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਬਾਟੇ ਵੇਦਕਾ ਪੀਣ ਲਈ।

ਚੋਟਾ ਬਾਸ਼ਕਿਨ ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਆਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖ-ਚਾਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀ ਗਤ ਬਣਾਈ ਏ ਤੇਰੀ?”

ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਚ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕੰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ। ਉਹਨੇ ਸੁਣੀ। ਇੱਕ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਨੱਕ-ਬੁੱਲ੍ਹ ਵੱਟ ਕੇ ਬੋਲਿਆ:

“ਬੁੱਧ-ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਤੋਂ ਦਾ। ਓਇ, ਬੁਝ-ਬੁਝਕੜਾ, ਤੇਰੀ ਅਕਲ ਕਿੱਥੇ ਨਿੱਘਰ ਗਈ ਏ?”

ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਦੀ ਧੁਨ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਘਣੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਥਾਣੀ ਖਹਿਸਰਦਾ ਕਿਤੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਗੋਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਾਵਾਂ-ਰੌਲੀ ਪਾਈ ਜਲਸੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰਲੇ ਕੋਨੇ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭਾਰੀ-ਭਰਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੰਗਾ-ਜਿਹਾ ਗੀਤ ਛੋਹਿਆ:

ਅਧੀਂ ਅਧੀਂ ਰਾਤੀਂ, ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ
ਸੈਲ ਕਰੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਰੀ
ਹਾਇ ਹਾਇ ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਰੀ

ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸਾਹੇ ਏਨਾ ਖੌਰੂ ਪਾਇਆ ਕਿ ਕੰਨ ਬੋਲੇ ਹੋ ਗਏ। ਲੋਕ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਤਾਲ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ:

ਪਹਿਰੇਦਾਰ, ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਰਾ
ਵੇਖੇ, ਕੈਸਾ ਰੂਪ ਸੁਨਹਿਰਾ.....

ਹਿਣਕ -ਹਾਸੇ ਤੇ ਸੀਟੀਆਂ ਨਾਲ ਕੰਧਾਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬੇਪਰਵਾਹ ਉੱਜਡਪੁਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਏਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰਸ ਥਾਂ ਮਿਲੇ।

ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਨਾਲ ਕਰਾਈ। ਇਸ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਪੰਸਾਰੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ, ਇੱਕ ਭੀੜੀ, ਭੁੱਖਮ-ਭਾਣੀ ਗਲੀ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਲਾਗਿਓਂ ਇੱਕ ਨਾਲਾ ਲੰਘਦਾ ਸੀ ਜੋ ਗੰਦ-ਕੂੜੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਮਧਰੇ ਕੱਦ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਬਾਂਹ ਸੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮਿਹਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਹਵਾ ਭਰਵੀਂ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਬੜੀਆਂ ਸੂਝਵਾਨ ਸਨ। ਉਸ ਪਾਸ ਦੁਰਲਭ ਅਤੇ ਜ਼ਬਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਕਾਜ਼ਾਨ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ-ਭਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਪੰਸਾਰੀ ਦੀ ਇਹ ਦੁਕਾਨ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਹ ਮਕਾਨ ਸਕੋਪੇਤਸ* ਧਰਮ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹਾਜਨ ਦਾ ਸੀ। ਦੁਕਾਨ ਥਾਣੀ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਿੜਕੀ ਥਾਣੀ ਬੜੀ ਨਿੰਮੀ-ਜਹੀ ਲੋਅ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਖਿੜਕੀ ਵਿਹੜੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਏਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅਸਲੋਂ ਭੀੜੀ ਰਸੋਈ ਵੱਲ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਸੋਈ ਥਾਣੀ ਇਹ ਵਧਾਅ ਮੁਖ ਇਮਾਰਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਸ ਹਨੇਰੇ ਜੋੜ-ਕਮਰੇ ਦੀ ਇੱਕ ਨੁਕਰੇ ਸਟੋਰ ਕਮਰਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ-ਵਿਰੋਧੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਥ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਨੋਟ-ਬੁੱਕ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਏਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਸਨ ਲਾਵਰੋਵ ਦੀਆਂ 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਿੱਠੀਆਂ', ਚੇਰਨੀਸ਼ੇਵਸਕੀ ਦੀ, 'ਕੀ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਏ?' ਪਿਸਾਰੇਵ ਦੇ ਇੱਕੜ-ਦੁੱਕੜ ਲੇਖ, 'ਭੁਖ-ਰਾਣੀ' ਅਤੇ 'ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਰਮ-ਕਲਾਪ'। ਇਹ ਸਭ ਹਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਹੰਡੀਆਂ-ਮਰੁੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਦੇ-ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਸਤਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਇਆ, ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਗਾਹਕ ਭੁਗਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਨਾਲ ਸੈਣਤ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ, ਮਧਮ ਜਹੀ ਲੋਅ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਮਧਰੇ ਕੱਦ ਦਾ ਬਿਰਧ ਬਾਬਾ ਮੂਰਤੀ ਵਾਲੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਗੋਡਿਆਂ-ਪਰਨੇ ਬੈਠਾ ਡੂੰਘੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੇਰਾਫੀਮ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੋਰੋਵ ਦੇ ਸੰਤ ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਗਲਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਏਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਮੈਨੂੰ ਅਨਮੇਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਨੂੰ ਨਾਰੋਦਨਿਕ** ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਨਾਰੋਦਨਿਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਰੋਦਨਿਕ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਹ ਬਿਰਧ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਚਦਾ-ਮਿਚਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ!

* ਸਕੋਪੇਤਸ ਇੱਕ ਧਾਰਮਕ ਮਤ ਜਿਸ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸੁੰਨਤ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

** ਨਾਰੋਦਨਿਕ - ਰੂਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਮਧ ਵਰਗੀ ਲਹਿਰ।

ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਮੁੱਕਣ ਤੇ ਬਿਰਧ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੌਲੀ ਦਾੜੀ-ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸਵਾਰਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਘੂਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਪੁਛਿਆ:

“ਮੈਂ ਆਂਦ੍ਰੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ?....ਅੱਛਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਭੇਸ ਵਟਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

“ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਭੇਸ ਵਟਾਉਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ?”

“ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਏਹੋ ਕਹਿੰਦਾ”, ਬਾਬੇ ਨੇ ਬੜੇ ਠੰਡ-ਠਰੁੰਮੇ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
“ਨਾਲੇ, ਭੇਸ ਭਾਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਬਣਾ ਲਵੋ, ਰੱਬ ਤਾਂ ਪਛਾਣ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।”

ਉਹ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬਾਰੀ ਲਾਗੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਗਵਾਚ ਗਿਆ। ਏਨੇ ਨੂੰ, ਅਚਨਚੇਤ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਅੱਛਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਉਹ!”

ਇੱਕ ਚਿੱਟ-ਕੱਪੜੀ ਕੁੜੀ ਰਸੋਈ ਦੀ ਚੁਗਾਠ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸੋਹਣੇ ਵਾਲ ਮੁੰਨ-ਛਾਂਗ ਕੇ ਛੋਟੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਗੁਲਗੁਲੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਪਿਲੱਤਣ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਸਕਣੀ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਵਰਗੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਉਹ-ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਮੂਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਂਗ।

ਉਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇਰੇ ਤੌਰ-ਭੌਰ ਕਿਉਂ ਉੱਡੇ ਹੋਏ ਨੇ? ਕੀ ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਲ ਬਹੁਤ ਡਰਾਉਣੀ ਲਗਦੀ ਹੈ?” ਉਸ ਦੀ ਮਹੀਨ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਿਰਕਨ ਸੀ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਕੰਧ-ਆਸਰੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵਧੀ। ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਨਿੱਗਰ ਫਰਸ਼ ਨਹੀਂ, ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਤਣੀ ਹੋਈ ਰੱਸੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਅਸਮਰਥਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਿਰਕਨ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੂਈਆਂ ਚੁਭ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਜਾਂ ਕੰਧ ਉਸਦੇ ਗੁਦਗੁਦੇ, ਬਚਕਾਨੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਡੰਗ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਗੂੰਗੇ ਵਤ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਅਹੁੜਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਤਿਖੇ ਤਰਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਏਸ ਹਨੇਰੇ-ਜਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਅਨੋਖੀ ਸੀ।

ਉਹ ਕੁੜੀ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ, ਮਾਨੋ ਉਹਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਮਤੇ ਕੁਰਸੀ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਕਿਤੇ ਹਰਨ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਬਹੁਤ ਬੇਜੋੜ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਚਹੁੰ-ਪੰਜਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਿੱਲਣ-ਜੁਲਣ ਲੱਗੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਅੰਗ ਝੂਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਮੰਜੀ ਤੇ ਪਈ ਰਹੀ ਹਾਂ।”

“ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੰਤੂ-ਰੋਗ ਹੈ ਮੈਨੂੰ”, ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਆਖਿਆ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਮੈਂ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਤੰਤੂ-ਰੋਗ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਹੋ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਵਾਸਤੇ ਤੰਤੂ-ਰੋਗ ?

ਬੜੀ ਰਸ-ਰਹਿਤ ਗੱਲ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਏਸ ਅਨੌਖੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਸੰਗ-ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਵੜਦੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਦੀਵਾ ਲੱਟਾ-ਲਟ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਿਤਲਈ ਜ਼ੰਜੀਰ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਮੇਜ਼ ਪੋਸ਼ ਤੇ ਅਕਾਰਣ ਹਿਲ-ਡੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਤੇਰੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ” ਉਸ ਨੇ ਮਹੀਨ, ਬਚਕਾਨਾ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

ਉਹ ਕੁੜੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਔਖਾ-ਔਖਾ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਏਨਾਂ ਔਖਾ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਜਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਨੀਲ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁੱਝ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਆਰ-ਪਾਰ ਵੇਖ ਬੁਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਵੇਂ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਮੈਂ ਓਥੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕੰਧ ਉੱਪਰ ਟੰਗੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ-ਹਰਜੇਨ, ਡਾਰਵਿਨ, ਗੈਰੀ ਬਾਲਡੀ।

ਮੇਰੇ ਹਾਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਾਲ ਸਣ ਵਰਗੇ ਤੇ ਅੱਖੀਆਂ ਨਿੱਝਕ ਸਨ, ਦੁਕਾਨ ਵੱਲੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਇਆ ਤੇ ਰਸੋਈ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਰਗੀ ਚੰਚਲ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਮਾਰੀਆ! ਤੂੰ ਕੀ ਕਰਨ ਡਹੀ ਏਂ ਏਥੇ?”

ਕੁੜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਇਹ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਏ, ਅਲੈਕਸੀ। ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਮੈਂ ਦਾਈ-ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਈ? ਤੂੰ ਕੁਝ ਕੁੰਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਤੈਨੂੰ ਸੰਗ ਲਗਦੀ ਏ?”

ਆਂਦਰੀ ਦੋਰੇਨਕੋਵ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਲੁੰਵਾ ਹੱਥ ਫਤੂਹੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਟੁੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਬੜੀ ਮੁਲਾਇਮੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਟਕਾਂ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਏਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਤਲੀ-ਪਤੰਗ ਕੁੜੀ ਆਈ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਅੱਗ ਵਾਂਗੂੰ ਲਾਲ ਤੇ ਅੱਖੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੈਰੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਫੇਰ ਚਿੱਟ-ਕੱਪੜੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਾਂਹ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀ ਗਈ:

“ਏਨੀ ਹਿੱਲ-ਜੁਲ ਈ ਕਾਫੀ ਏ, ਮਾਰੀਆ!”

ਇਹ ਨਾਂ ਉਸਨੂੰ ਢੁਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਖੁਰਦਰਾ ਸੀ ਉਹਦੇ ਲਈ।

ਮੈਂ ਓਥੋਂ ਤੁਰ ਆਇਆ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਹਿੱਲ-ਜੁਲ ਸੀ। ਦੋ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਉਸੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਪਹੁੰਚਿਆਂ। ਮੈਂ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਅਨੌਖਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਵਿਚਾਰਾ ਤੇ ਪਿਆਰਾ ਸਤੇਪਾਨ ਇਵਾਨੋਵਿਚ ਕਮਰੇ ਦੀ ਇਕ ਨੁਕਰੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ

ਸੀ। ਪੌਲੇ ਕੇਸ; ਪੀਲਾ-ਭੂਕ-ਉਸ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਝਾਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੌਲੇ ਜਹੇ ਮੁਸਕਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਲਿੱਤਣ-ਮਾਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਹਿਲਦੇ, ਮਾਨੋ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ:

“ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਛੇੜੋ।”

ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਕਿਸੇ ਭੈ ਨਾਲ ਮੱਲਿਆ ਰਹਿੰਦਾ, ਹਮੇਸ਼ਾ। ਕਿਸੇ ਭਾਵੀ ਬਿਪਤਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਸਾਫ਼ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਸੁੱਕ-ਬਾਂਹਾਂ ਆਂਦੀ, ਭੂਸਲੀ ਜਿਹੀ ਫਤੂਹੀ ਪਾਈ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਐਧਰੋਂ ਓਧਰ ਤੁਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਫਤੂਹੀ ਆਟੇ-ਤੇਲ ਨਾਲ ਹਿਕ ਲਾਗੇ ਆਕੜ ਜਿਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਕ ਝਾਕਾ ਸੀ, ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਮਾਫ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅਲੈਕਸੀ ਉਸ ਦਾ ਭਾਰ ਵੰਡਾਉਂਦਾ। ਅਲੈਕਸੀ ਢਿਲੜ, ਜਟ-ਵਹਿੜ ਜਿਹਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਤੀਸਰਾ ਭਰਾ, ਇਵਾਨ ਨਾਰਮਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਤੇ ਓਥੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਘਰ ਆਉਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਤੇ ਵਾਲ ਵਾਹੇ-ਸਵਾਰੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਅਧ-ਖੜ ਸਰਕਾਰੀ ਬਾਬੂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦਾ। ਰੋਗੀ ਭੈਣ ਮਾਰੀਆ, ਉੱਪਰ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵਿੱਚ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਬੇਆਰਾਮੀ ਜਿਹੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਅਦਿਸ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਜੂੜਿਆ-ਜਕੜਿਆ ਗਿਆ ਹਾਂ।

ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਦੇ ਘਰ-ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਦੀ ਵੇਖ-ਸੰਭਾਲ ਇੱਕ ਲੰਮੀ, ਮਰੇੜੀ ਜਿਹੀ ਤੀਵੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਕਠਪੁਤਲੀ ਵਰਗਾ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਕਿਸੇ ਕੌੜੀ ਸਾਧਣੀ ਵਾਂਗੂੰ ਕਠੋਰ ਸਨ। ਇਹ ਸਕੋਪੇਤਸ ਮਾਲਕ-ਮਕਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕੰਮ-ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਸਤਿਆ ਉਸ ਦਾ ਭਾਰ ਵੰਡਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਨਾਸਤਿਆ ਦੇ ਵਾਲ ਲਾਲ ਤੇ ਨੱਕ ਤਿੱਖਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਦੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਰਿਐਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ 'ਤੇ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ।

ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਅਸਲ ਮਾਲਕ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ-ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਘੋੜਾ-ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ। ਏਥੇ ਮੁੰਡੇ-ਖੁੰਡੇ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਰੂਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਿਆਈ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੂਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖ, ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢੇ ਸਿੱਟੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਭ ਗੱਲੇ ਇਹ ਲੋਕ ਭਖ ਜਾਂਦੇ। ਦੀਵੇ ਜਗੇ ਕਾਜ਼ਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਦੀ ਦੁਕਾਨੇ ਪਹੁੰਚਦੇ, ਕਦੀ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਜੁਟ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਕਦੀ ਨੁਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ-ਬੈਠ ਕੇ ਗੋਸ਼ੇ ਕਰਦੇ। ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਪੌਥੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਗਲਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ

ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਧਸ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਅਵਾਜ਼ੇ ਕਸਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਡਟ ਜਾਂਦੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸੱਚ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਿਸਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਦਾ, ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਇਉਂ ਗੁੰਮ-ਗਵਾਚ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਪਾਣੀ ਭਰੀ ਹਾਂਡੀ ਵਿੱਚ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਇੱਕੜ-ਦੁੱਕੜ ਬੋਟੀਆਂ ਗਵਾਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਚਿੱਟ-ਦਾੜੀਏ, ਸੰਪਰਦਾਈ ਕੱਟੜ-ਮਤੀਆਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਏਥੇ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਦਮ ਤੋੜਦੀ ਅਤੇ ਡੁੰਮ-ਡੋਲੇ ਖਾਂਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਉਹ ਏਸ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਡੁੱਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਿਹੜੇ ਮਸਲੇ ਉਹ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਹੋ ਮਸਲੇ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਹੀ ਬੇ-ਜੁਬਾਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲਗ-ਭਗ ਸਰਧਾ ਦੇ ਭਾਵ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਬੰਦ-ਖਲਾਸੀ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਜੇਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਅਜੇਹੀ ਲੱਕੜੀ ਵਰਗਾ ਸਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਤਰਖਾਣ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਚੀਜ਼ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੋਂ ਸਧਾਰਣ ਨਾਲੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਚੰਗੇਰਾ।

ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ‘ਇਹ ਹੈ ਸਾਡੀ ਦੇਸੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ।’ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਛੋਕਰੇ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੰਦੀ ਮੋਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। “ਦੇਸੀ ਬੁੱਧ”, “ਲੋਕ-ਪੁੱਤਰ” ਅਜੇਹੇ ਨਾਮ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੱਗਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਤਰੇਆ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਬੜੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਤਾਣ ਲਾਉਂਦੇ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਵੇਖੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ, ‘ਅਖਾਣ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ’। ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਜਾਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮੰਗੀ।

“ਵਾਹ ਬਈ ਵਾਹ!” ਇਹ ਕਾਟਵਾਂ ਜਵਾਬ ਸੀ ਉਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਜਿਸ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ-ਪਾਦਰੀ ਬਣਨਾ ਸੀ। ਏਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲ, ਮੋਟੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਚਿਲਕਦੇ ਸਫੈਦ ਦੰਦ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ,

“ਵੀਰ ਜੀ! ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਵਾਹਿਯਾਤ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹੋ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਟੰਗ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ ਥਾਂ-ਕੁਥਾਂ ਨਾ ਅੜਾਉਂਦੇ ਫਿਰੋ।” ਮੇਰੇ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਇਹ ਕੌੜੀ-ਕੋੜੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਖਾਨਿਓਂ ਗਈ। ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖਰੀਦ ਹੀ ਲਈ! ਕੁੱਝ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਘਾਟ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਕੇ ਕਮਾ ਲਏ ਤੇ ਬਾਕੀ ਆਂਦੀ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਪਾਸੋਂ ਉਧਾਰ ਚੁੱਕ ਲਏ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹਾਲੇ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਗੰਭੀਰ ਪੁਸਤਕ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਖਰੀਦੀ।

ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ‘ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਓ. ਅ.’ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਗੋਪ-ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਸੀ-ਫਿਰਤੂਆਂ, ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਕਾਰਣ ਹੀ ਘਟਾਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾਤੇ ਨੂੰ ਦੱਸੇ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਰ ਬੈਠਾ ਤੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਭਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ‘ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ’ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵੱਖਿਆਨ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜਨਾਨੜੇ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਉੱਪਰ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਸਖ਼ਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕਠਿਨ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਚਿਆਈ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹੋਵੋ। ਤੇਰੇ ਪੱਲੇ ਕਿਹੜਾ ਸੱਚ ਹੈ?” ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਬੜਾ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਟੜੀ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਚਲਦਿਆਂ ਵੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਰੁਝਿਆ ਰਹਿੰਦੈ ਤੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਭਿੜਦਾ ਖਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਇਹਨੂੰ ਟਾਈਫ਼ਸਟ ਬੁਖਾਰ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਆਪਣੇ ਗੰਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਇਹ ਸਿਰਸਾਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬਕੜਵਾਹ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

“ਸਦਾਚਾਰ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬੰਧਨ ਦੇ ਤੱਤ ਸਮਤੋਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹੋਣ! ਸਮਤੋਲ! ਸਮ-ਤੋਲ.....”

ਬੜਾ ਮਲੂਕ-ਚਿੱਤ ਆਦਮੀ ਸੀ ਉਹ। ਖ਼ਾਧ ਖ਼ੁਰਾਕ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਮੜੇਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿੱਗਰ-ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਗਲਤਾਨ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਾ ਹੰਢ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੋਥੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਉਹਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਨੇ ਦੋ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਕੂਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੁਸਕਾਹਟ ਵਰਗੀ ਜੋਤ ਜਗ ਪੈਂਦੀ। ਕਾਜ਼ਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਦਸ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਖ਼ਾਰਕੋਵ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ। ਏਥੇ ਉਹ

ਆਪਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋੜ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਲੇ ਉਹ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਕੇਮ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਵੀ ਕੱਟ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਧਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਿਵੇਂ ਕੀੜਿਆਂ ਦੇ ਭੌਣ ਵਿੱਚ ਦਿਨ-ਕੱਟੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਤਪਦਿਕ ਨਾਲ ਉਹ ਮਾਂਦਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੁੱਕ ਨਾਲ ਲਹੂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਨੀਤਸ਼ੇ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ ਲੱਭਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਪਸੀਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿੱਪਚਿਪੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੱਟ ਲਏ ਤੇ ਚੀਕਣੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ:

“ਸਾਂਝ-ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ—ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਹੱਜ ਹੈ।”

ਇੱਕ ਦਿਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਉਹ ਇੱਕ ਟਰਾਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਿਆ।

ਬੁੱਧ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਵੇਦੀ ਉੱਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨ ਜਾਣੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਨੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝ ਕੇ ਸਾਂਭੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਦੇ ਅੱਡੇ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਕੁ ਆਦਮੀ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਪਾਨੀ ਵੀ ਸੀ, ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਪੰਤਿਲਿਮੋਨਸਾਤੋ। ਇਹ ਧਰਮ-ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲ-ਬੈਠਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਇੱਕ ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ। ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਤਾਤਰੀਆਂ ਵਾਂਗਣ ਮੁੰਨਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਬੜੀ ਭਰਵੀਂ ਅਤੇ ਲਹਿਰੀਆ ਦਾੜ੍ਹੀ ਸੀ ਉਹਦੀ। ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਲੰਮੇ ਭੂਰੇ ਕੋਟ ਵਿੱਚ ਇਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੱਸ ਕੇ ਸਿਉਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਠੋਡੀ ਤੱਕ ਇਹਦੇ ਕੋਟ ਦੀਆਂ ਹੁੱਕਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਿਲੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ, ਆਪਣੇ ਮਧਰੇ ਜਹੇ ਪਾਈਪ 'ਚੋਂ ਸੂਟੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਘੋਖਣ-ਵਾਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਇਕਾਗਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਆ ਕੇ ਅਟਕ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਗੰਭੀਰ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਤੋਲ-ਪਰਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰ ਜਿਹਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਚੁੱਪ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਂਦੀ। ਬਾਕੀ ਹਰ ਕੋਈ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਲੁਤਰ-ਲੁਤਰ ਬੋਲਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਜਿੰਨੀ ਕਾਟਵੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਓਨੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇਹ ਕਾਟਵੀਂ ਸਾਫ਼ਗੋਈ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਮੀਨੇ ਅਤੇ ਮੀਸਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਉਛਾੜ ਹੀ ਹੈ।

ਭਲਾ ਇਸ ਲੰਮੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਚੁੱਪ ਪਿੱਛੇ ਕਿਹੜਾ ਰਾਜ਼ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ?

ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਉਹਨੂੰ “ਖੋਖੋਲ” ਕਰਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਆਂਦਰੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਉਹਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਆਦਮੀ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਯਾਕੂਤਸਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਸ ਸਾਲ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ

ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਧ ਗਈ, ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸੰਗ-ਸੰਕੋਚ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਤਿੱਖੀ ਅਚਵੀ ਜਿਹੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਾਨਣ-ਬੁੱਝਣ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼, ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਗੀਝ ਰਹੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਇੱਕ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ। ਏਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਸਨ ਜਿੰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਸੱਚ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ ਲੋਕੀਂ ਸਿਆਣਪ, ਮਿਹਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲੋਕ ਸਾਕਾਰ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਸਨ। ਮਹਾਨਤਾ, ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਸੋਮੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਲੱਗਦੇ। ਮੇਰੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਨ ਤਰਖਾਣ, ਰਾਜ, ਮਜ਼ਦੂਰ। ਮੈਂ ਯਾਕੋਵ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਓਸਿਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਗਿਰਗੋਰੀ ਨੂੰ। ਪਰ ਏਥੇ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਇੱਕ ਸਮੁੱਚੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਹੇਠਾਂ ਟਿਕਾ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮਝਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਕਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ— ਇਹ ਵਕਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕਾਗਰ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਦੇ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਣ-ਥੀਣ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿੱਘੀ ਅਤੇ ਉਪਕਾਰਨ ਜੋਤ ਜਗਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮਾਨਵ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਇੱਕ ਅਜੇਹੀ ਵਸਤੂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਛੁਹਰ-ਛਿੰਨੇ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੀਕ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਏਥੇ ਇਹ ਪਿਆਰ ਹਰ ਬੋਲ ਵਿੱਚ ਟੁਣਕਦਾ, ਹਰ ਤੱਕਣੀ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਪੂਜਕ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਤੇ ਠੰਢੀ ਠਾਰਵੀਂ ਫੁਹਾਰ ਵਾਂਗ ਆਣ ਕੇ ਵਸਦੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਓਸ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੇਰੋਣਕੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਤਕੜੇ, ਭਖਦੇ ਮਨੁੱਖ-ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਸਲ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਬੁੱਝਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਣੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਧੇਰੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਮੇਰਾ ਵਸਾਹ ਕਰਕੇ, ਆਂਦ੍ਰੀ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਜੋ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਆਮਦਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਿਆਈ ਹੀ ਸਰਬ-ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸ਼ੈਅ ਹੈ।' ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਵਤੀਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡੇ

ਪਾਦਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ-ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸੱਚੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਛੋਟੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬੀ ਕੀੜਿਆਂ ਦੀ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸਿਆਣਪ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਲੁਕੀ-ਛਿਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਲੁੰਵੀ ਬਾਂਹ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫਤੂਹੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿੱਚ ਤੁੰਨੀ ਰੱਖਦਾ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸੁਖਾਵੀਂ ਮੁਸਕਣੀ ਨਾਲ ਜਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਪਣੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਦਾਹੜੀ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਪੁਛਦਾ:

“ਕਿਉਂ, ਹੈ ਨਾ ਸਭ ਕੁਝ ਸੋਹਣਾ?”

ਤੇ ਜਦੋਂ ਡੰਗਰ-ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਾਵਰੋਵ - ਜੋ ਬੱਤਖਾਂ ਦੀ ਕੜ ਕੜ ਵਰਗੀ ਅਨੌਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਡਰਾ ਲਗਦਾ ਸੀ - ਨਾਰੋਦਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣਾ ਉਕਤੀ-ਜੁਗਤੀ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਕਿੰਨਾ ਉਪਦਰ ਤੋਲਦਾ ਏ!”

ਨਾਰੋਦਨਿਕਾਂ ਬਾਰੇ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋ ਸਲੂਕ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੋਝਾ ਅਤੇ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਰਈਸ-ਜ਼ਾਦੇ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਾਬ-ਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਚਾਕਰ ਨਾਲ ਸਲੂਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਆਪ ਇਹ ਗੱਲ ਗੋਲਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਓਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦਾ। ਅਸੀਂ ਖਿੱਲਰੀਆਂ-ਪੁੱਲਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਫ਼ਰਸ਼ ਉੱਪਰ ਗਰਮ ਚਟਾਈ ਵਿਛਾ ਕੇ ਲੇਟ ਜਾਂਦੇ। ਹੌਲੀ-ਹਲਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿੰਨੀ ਰਾਤ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ। ਹਨੇਰੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਇੱਕ ਨੁਕਰੇ ਪੂਜਾ-ਦੀਪ ਦਾ ਮੱਧਮ ਜੇਹਾ ਟਿਮਕਣਾ ਜਗ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਪੱਕੇ ਭਰੋਸੇ, ਠਰੰਮੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਹ ਆਖਦਾ:

“ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਾ ਕੇ ਏਹੋ-ਜਿਹੇ ਭਲੇ ਲੋਕ ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਰੂਸ ਭਰ ਵਿੱਚ, ਸਭ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹ ਲੱਗੇ ਹੋਣਗੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਘੜੀਆਂ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਏਗੀ।”

ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਮੈਥੋਂ ਕੋਈ ਦਸ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਤ-ਕੇਸੀ ਨਾਸਤਿਆ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਹ ਲਿਆ ਹੈ। ਨਾਸਤਿਆ ਦੀਆਂ ਚੰਚਲ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕਣ ਤੋਂ ਉਹ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸਦਾ ਨਾਸਤਿਆ ਵੱਲ ਵਤੀਰਾ ਰੁੱਖਾ ਅਤੇ ਹਾਕਮਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਨੌਕਰ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਵੱਲ ਬੜੀਆਂ ਲੋਚ-ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਸੰਗ-ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਦਾਹੜੀ ਨੂੰ ਤੁਣਕੇ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਉਸਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਵੀ ਕਮਰੇ ਦੀ ਇੱਕ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕ-ਯੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਕਾਗਰ ਹੋਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੁੱਲ੍ਹ ਅਟੇਰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ

ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਬਚਕਾਨੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਨਾਲੋਂ ਰਤਾ ਤਿਖੇਰੇ ਬੋਲ ਗੂੰਜਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਜ਼, ਤਿੱਖਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਠੰਡਾ ਯਖ ਪਾਣੀ ਉਸ ਉੱਪਰ ਤਰੋਂਕ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕੇਸ ਰੇਤ ਵਰਗੇ ਸੁੱਕੇ ਸਨ। ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਲਾਗੇ, ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਏਧਰੋਂ ਓਧਰ ਕੁੱਕੜ ਵਾਂਗ ਧੌਣ ਅਕੜਾ ਕੇ ਟਹਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਹੌਲੀ, ਹਲਕੀ, ਰਹੱਸਮਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ। ਉਸ ਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦੇ। ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਮਨੋਰੰਜਕ ਲੱਗਦਾ।

ਪਤਝੜ ਦੀ ਰੁੱਤ ਨੇੜੇ ਢੁਕ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪੱਕੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਬਿਨਾਂ ਝੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੰਘ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਗ-ਸੁਹਬਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਦਾ ਗਿਆ, ਕਮਾਈ ਘਟਦੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਰਾਈ ਰੋਟੀ ਸੰਘੋਂ ਹੇਠ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿਆਲ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ 'ਥਾਂ' ਲੱਗਾਂ। ਏਹੋ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵਾਸਿਲੀ ਮੇਮਿਓਨੋਵ ਦੀ ਬੇਕਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਥਾਂ ਲੂਣੇ ਬਿਸਕੁਟ ਬਣਦੇ ਸਨ।

ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਏਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਮਾਲਕ', 'ਕੋਨੋਵਾਲੋਵ' ਅਤੇ 'ਛੱਬੀ ਤੇ ਇੱਕ' ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੜਾ ਔਖਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਬੜਾ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ।

ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਰੀਰ ਲਈ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚਿੱਤ-ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਸਤੇ ਉਸਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਔਖਾ।

ਇਹ ਬੇਕਰੀ ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਦੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਏਥੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ 'ਭੁਲ-ਭਲੇਵੇਂ ਦੀ ਕੰਧ' ਉਸਰਦੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬੇਕਰੀ ਤੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਿਹਾੜੀ ਵਿੱਚ ਚੌਦਾਂ ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ। ਕੰਮ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਬੇਕਰੀ ਵਾਲੇ ਬੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵਕਤ-ਕਟੀ ਕਰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਬੁੱਧ-ਬਲੁੱਟ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸਰਲ-ਚਿੱਤ ਪਿਆਰ ਮਿਲਦਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸੋਹਣੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕੁੱਝ ਆਖਦਾ। ਉਂਜ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਆਸ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ-ਘੱਟ ਬੋਝਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਉਣ ਦਾ ਕੁੱਝ ਮੰਤਵ, ਮਨੋਰਥ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਯਤਨ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੱਜੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਭਾਵ ਝਲਕ ਪੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ

ਵਿੱਚ ਗਮ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਚਿਣਗ ਭਖਦੀ ਵੇਖਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ 'ਲੋਕਾਂ' ਵਿਚਕਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸੋਝੀ ਦਿਵਾ ਰਿਹਾ' ਹਾਂ।

ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਸਮਰੱਥਾ, ਆਪਣੇ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਡੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ, ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਗੂਣੇ-ਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਮੈਥੋਂ ਨਾ ਸਰਦਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹਨੇਰੀ ਖੱਡ ਵਿੱਚ ਆ ਡਿੱਗਾ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਿਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੱਥ-ਪੱਥ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਲਈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਜਾਂ ਵੇਸ਼ਵਾਆਂ ਦੀ ਬੇਨਿੱਘ ਗਲ-ਵਕੜੀ ਵੱਲ ਦੌੜਦੇ।

ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਤਲਬ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਚਕਲੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਟੁਟ ਨੇਮ ਸੀ। ਏਸ ਰਾਂਗਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹਫ਼ਤਾ ਅਗੇਤਰੇ ਹੀ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਦਿਨ ਆ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਉਹ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਿਨ ਦੇ ਸਵਾਦ ਦੀ ਚਰਚਾ ਬੜੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਕਰਦੇ। ਏਸ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਰਦਮੀ ਦਾ ਨਿਸੰਗ ਵਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਉੱਪਰ ਬੜਾ ਕੋਝਾ ਮਖੌਲ ਕਰਦੇ। ਗੱਲ ਬਾਤ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਉਂ ਬੁਕਦੇ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਕਚਿਆਣ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਤਾਂ ਵੀ ਅਚਰਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਪਿੱਛੇ ਦੁਖ ਅਤੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਸੁਰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਧਰਵਾਸ-ਘਰਾਂ' ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੂਬਲ ਬਦਲੇ ਰਾਤ ਭਰ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਖ਼ਰੀਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਉਖੜੇ-ਉਖੜੇ, ਸ਼ਰਮਸ਼ਾਰ-ਜਿਹੇ ਲੱਗਦੇ। ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ, ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ, ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਹੱਦੋਂ ਬਾਹਲੇ ਅਲਬੇਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਅਕੜੇਵਾਂ ਮੈਨੂੰ ਝੂਠਾ ਲਗਦਾ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੀਵੀਂ ਮਰਦ ਦੇ ਕਾਮ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਬੜੀ ਚੀਰਵੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ। ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਮੈਂ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਮਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅਟੁਟ ਸੰਜਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਵੇਸ਼ਵਾਆਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੁਣਸ ਰਖਦੇ ਤੇ ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਕਰਦੇ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ 'ਧਰਵਾਸ-ਘਰ' ਲੈ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੋ-ਟੁਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ:

“ਭਰਾਵਾ, ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਾ ਆਇਆ ਕਰ।”

“ਕਿਉਂ?”

“ਤੂੰ ਲਾਗ ਪਾਸ ਹੋਵੇਂ ਤਾਂ ਜੀ ਔਖਾ ਔਖਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ।”

ਇਹ ਬੋਲ ਮੈਂ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਵਸਾ ਲਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਬੋਲ ਮੇਰੇ

ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਅਰਥ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

“ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਏਂ ਤੂੰ! ਤੈਨੂੰ ਕਹਿ ਜੁ ਦਿੱਤਾ, ਤੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕੁੱਝ ਸਵਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।”

ਸਿਰਫ਼ ਆਰਤਮ ਨੇ ਕੌੜੀ ਜਹੀ ਮੁਸਕਣੀ ਨਾਲ਼ ਕਿਹਾ :

“ਤੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਉਂ ਲੱਗਦੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪਾਦਰੀ ਜਾਂ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪਿਉ ਪਾਸ ਖਲੋਤਾ ਹੋਵੇ।”

ਤੇ ਵੇਸ਼ਵਾਆਂ ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸੰਜਮ ਤੇ ਹਾਸਾ-ਮਸ਼ਕਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਭਰੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ:

“ਤੂੰ ਸਮਝਦੈਂ, ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ‘ਤੇਰੇਜ਼ਾ ਬੋਰੂਤਾ’— ਚਾਲ੍ਹੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮੋਟੀ, ਮੂੰਹ-ਚਿਤ ਲੱਗਦੀ ਪੋਲਿਸ਼ ‘ਕੁੜੀ’। ਉਹ ਇੱਕ ‘ਧਰਵਾਸ-ਘਰ’ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕੁੱਟਣੀ ਸੀ ਚੰਗੀ ਨਸਲ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਵਰਗੀਆਂ ਚਲਾਕ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੈਨੂੰ ਤੋਲ ਪਰਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ :

“ਇਹਨੂੰ ਤੰਗ ਨਾ ਕਰੋ, ਅੜੀਓ। ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਦਿਲ ਦੇ ਬੈਠੈ, ਵੀਹ ਵਿਸਵੇ। ਹੈ ਨਾ ਠੀਕ? ਕਿਤੇ ਦਿਲ ਨਾ ਦੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਐਡਾ ਸੋਹਣਾ, ਤਕੜਾ ਮੁੰਡਾ ਡਕਿਆ ਰਹਿ ਸਕਦੈ ਕਿਤੇ? ਹੋਰ ਕੀ?”

ਬੜੀ ਨਸ਼ੈਣ ਸੀ ਉਹ। ਪੀਣ ਲੱਗਿਆਂ ਅੱਗਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਵੇਖਦੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਕੋਝੀ ਲੱਗਦੀ- ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼-ਹਵਾਸ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹਦਾ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਰਵੱਈਆ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਵਿਚਲੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜੇ ਠੰਡੇ ਮਨ ਨਾਲ਼ ਸਮਝਣ-ਬੁੱਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ।

“ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਹੈ। ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ।” ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸਣ ਲੱਗੀ, “ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਉਹ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਕੀ ਕੁੱਝ ਕਰਦੇ ਨੇ? ਫਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਨਾਲ਼ ਧੁਆ ਕੇ, ਉਹ ਨੰਗੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਚੌਪਾਏ ਵਾਂਗ ਖਲ੍ਹਿਆਰ ਦੇਂਦੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਚੀਨੀ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਰੱਖ ਦੇਂਦੇ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਰਦੇ ਨੇ ਧੱਕਾ, ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਤੱਕ ਰਿੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਤੇ, ਇਹੋ ਗੱਲ ਇੱਕ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਬਾਅਦ ਤੀਜੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਭਲਾ ਕਿਉਂ?”

ਮੈਥੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ, “ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਏਂ ਤੂੰ।”

“ਨਹੀਂ ਵੇ, ਮੈਂ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੀ।” ਤੇਰੇਜ਼ਾ ਨੇ ਠਰੁੰਮੇ ਨਾਲ਼ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮਨਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਠਰੁੰਮੇ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਉਦਾਸੀ ਸੀ।

“ਇਹ ਗੱਲ ਤੂੰ ਮਨੋਂ ਜੋੜੀ ਏ।”

“ਮੈਂ ਤੀਵੀਂ-ਜ਼ਾਤ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ। ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਹਾਂ, ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ?” ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਕੇ ਤੱਕਿਆ।

ਲੋਕ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਤਕਰਾਰ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇਰੇਜਾ ਬੋਲਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬੜੇ ਨਿਰਭਾਵ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੇ ਖੇਡ-ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਦੀ ਲਟਕ ਸੀ, ਉਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਖਰ ਇਹ ਸਭ ਕਿਉਂ ?

ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਨਫਰਤ ਦੇ ਖੰਘਾਰ ਸੁੱਟੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਕੋਝੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢੀਆਂ। ਪਰ ਮੈਂ—ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਤੇਰੇਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੈਰ ਦਾ ਬੀਜ ਖਲਾਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲੋਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

“ਤੂੰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੈਂ, ਉਹ ਵੇਸਕ੍ਰੇਸੇਂਸਕਾਯਾ ਗਲੀ ਵਾਲੇ ਨੇ - ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਿਖਾਂਦੜੂ। ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਰਸਕੋਏ ਪੋਲਏ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹਾਂ - ਗਿਰਜਾ ਘਰਾਂ ਦੇ ਪਾਹੜੇ। ਗਿਰਜਾਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਯਤੀਮ ਨੇ ਸੱਭੇ। ਤੇ ਯਤੀਮ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਚੋਰ-ਉੱਚਕਾ ਬਣੇ ਜਾਂ ਲੁੱਚਾ-ਲੋਫਰ। ਯਤੀਮ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕੋਈ ਕੁੰਡਾ ਜੁ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

ਏਸ ਕੁੱਟਣੀ ਦੀਆਂ ਸਹਿਜ ਭਾ ਨਾਲ ਸੁਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਵੇਸ਼ਵਾਆਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰੋਧ ਭਰੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਬਾਬੂਆਂ ਤੇ ਆਮ ‘ਚਿੱਟ-ਕੱਪੜੀਏ’ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ-ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਭਾਵ ਜਾਗਦਾ। ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਕਰਹਿਤ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸੀ, ਇਹ ਭਾਵ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਲਾਗ-ਪਾਸ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ:

“ਇਹ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਸਾਥੋਂ ਵੀ ਗਏ ਗੁਜ਼ਰੇ ਨੇ।”

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁਖਾਵੀਆਂ ਤੇ ਕੋਝੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ। ਵੇਸ਼ਵਾਆਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਹਨੇਰੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚਲ੍ਹੇ ਹੋਣ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਭਰ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਸਿੱਮ ਸਿੱਮ ਕੇ ਇਕੱਠੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੰਦਗੀ ਦੀ ਸੜ੍ਹਿਆਂਦ ਉੱਬਲ ਕੇ ਇੱਕ ਧੁਆਂਖੀ-ਜਹੀ ਅੱਗ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਅਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਤੇ ਦਵੈਖ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਚ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰੁਖ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁੰਗੜੇ ਜਿਹੇ ਘੋਰਨਿਆਂ ਵੱਲ ਹੈਵਾਨੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸਤਾਏ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਅੱਕੇ-ਥੱਕੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ। ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਅਰਥ-ਹੀਨ ਬੋਲ-ਬੁਲਾਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਤੜਪ ਅਤੇ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਦਾ ਦਰਦੀਲਾ ਗੀਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ‘ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ’ ਬਾਰੇ ਕੋਝੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਘੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਅਤੇ ਵੈਰ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ‘ਧਰਵਾਸ-ਘਰ’ ਵੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਹੁਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਖੁਸ਼ੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਗੰਦੇ ਫਰਸ਼ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਅਲਸਾਈ ਹੋਈ ਚਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ। ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਦੀ ਅਰੁਕ ਪੀਂ-ਪਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਟੁੱਟੇ-ਭੱਜੇ ਪਿਆਨੋ ਦੀ ਸਿਰ-ਖਾਣੀ ਟੂੰ-ਟਾਂ ਦੀ ਤਾਲ ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਨੱਚਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਥਲ-ਥਲ ਕਰਦਾ ਢਿਲਕਵਾਂ ਮਾਸ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਕਰਹਿਤ ਆਉਂਦੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉੱਠਦੇ ਜੋ ਪੁੰਦਲੇ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਭੜਬੁ ਪਾ ਦੇਂਦੇ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਅਕੇਵਾਂ ਉਪਜਦਾ। ਮਨ ਕਿਸੇ ਵਿਹੁ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਜੀ ਉੱਥੋਂ ਉੱਠ ਨੱਠਣ ਲਈ ਬੇਵਾਹਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਬੇਕਰੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਜੋ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਭਲਿਆਈ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹਨ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਬ ਮਿਲਦਾ:

“ਪਰ, ਕੁੜੀਆਂ ਤਾਂ ਹੋਰਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਨਿਰਮੋਹ ਮੌਜੂ ਉੱਡਦਾ। ਬੜੇ ਸੜੀਅਲ, ਗੁਸੈਲ ਹੌੜੇ-ਮਿਹਣੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਵੀ ਪੱਕਾ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸਾਂ। ਇਹ ਹੈਵਾਨ-ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਮੈਥੋਂ ਵੱਡੇ ਸਹੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟੇਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵਡੇਰੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਸੋਝੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਬਾਜੇ ਵਕਤ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਹਿ-ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਡੰਗਰਾਂ ਵਰਗੀ ਸਹਿਣ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਬੜੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਰਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਛਿੱਥਿਆਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਸਾਡਾ ਸ਼ਰਾਬੀ, ਬਉਰਾ-ਜਿਹਾ ਮਾਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਇੱਜਤੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਸਬਰ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰ ਕੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਰ ਲੈਂਦੇ।

ਤੇ, ਸੰਜੋਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ, ਠੀਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਖ਼ਤੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਇੱਕ ਅਜੇਹੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਉਲਟ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਲੂਣ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ, ਇੱਕ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਰਾਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕੁਚੱਲਣੀ ਹਵਾ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ ਪਾਉਂਦੀ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਹਵਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਭੂਸਲਾ ਅਸਮਾਨ ਫੀਤਾ ਫੀਤਾ ਹੋ ਕੇ, ਬਰਫ਼-ਚੂਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਰਫ਼ ਦੇ ਰੋੜ੍ਹ ਹੇਠ ਧਰਤੀ ਦਫ਼ਨ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੀ ਅਉਧ ਵਿਹਾ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਸੂਰਜ ਸਦਾ ਲਈ ਬੁਝ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਰੋਵਟਾਈਡ ਦੇ* ਦਿਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਦੇ ਘਰੋਂ ਆਪਣੀ ਬੇਕਰੀ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਹਵਾ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਸਿੱਧਾ ਚੀਰਵਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਇਸ ਖੌਰੂ-ਪਾਉਂਦੇ, ਗੰਧਲੇ ਪੁੰਧੂਕਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅਗਾਂ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਅਚਨਚੇਤ ਮੈਂ ਠੇਡਾ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਓਥੇ, ਸੜਕ ਦੀ ਪਟੜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਬਰਫ਼ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਾ

* Ash Wednesday ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਦਿਨ। ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਈਸਾਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਮੁਨਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਹੈ।

ਪਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪੈਰ ਉਸੇ ਨਾਲ ਅੜਿਆ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੀ- ਮੈਂ ਰੂਸੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿੱਚ।

ਮੈਨੂੰ ਅਚੰਭਾ-ਜਿਹਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਧੂ-ਘਸੀਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖਲ੍ਹਿਆਰਿਆ। ਮਧਰਾ, ਹਲਕਾ-ਫੁਲਕਾ ਨਿਕਚੂ-ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਉਹ। ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਝੰਝੜ ਕੇ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਚੀਕਿਆ:

“ਤੇਰੀ ਬੇੜੀ ਤਰੇ, ਮੇਰਾ ਟੋਪ ਕਿੱਥੇ! ਮੇਰਾ ਟੋਪ ਦੇ ਦੇ ਮੈਨੂੰ! ਮੈਂ ਠੰਡ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਊਂ!”

ਮੈਂ ਬਰਫ਼ ਵਿੱਚ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਾ ਟੋਪ ਲੱਭਿਆ ਅਤੇ ਝਾੜ-ਪੁੰਝ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰਕੜੇ-ਜਹੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਟੋਪ ਸਿਰੋਂ ਲਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਹਿਲਾ ਹਿਲਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋਹੇ ਜੁਬਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬਕੜਵਾਹ ਕਰਨ ਲੱਗਾ:

“ਤੁਰਦਾ ਹੋ ਏਥੋਂ!”

ਅਚਨਚੇਤ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਦੌੜਿਆ ਤੇ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਵਾਛੜ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮ ਗਵਾਚ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਮਿਲਿਆ, ਸੜਕ ਦੇ ਇੱਕ ਬੁਝੇ ਹੋਏ ਲੈਂਪ ਹੇਠ। ਲਕੜੀ ਦੀ ਥੰਮੀ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗਾ ਉਹ ਬੜੀ ਹਾਰਦਿਕਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਲੇਨਾ, ਮੈਂ ਮਰ ਚੱਲਿਆ.... ਹਾਇ ਲੇਨਾ!”

ਸ਼ਰਾਬ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੀਤੀ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ, ਵੀਹ ਵਿਸਵੇ, ਉਹ ਠੰਡ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਏਂ।

ਉਹ ਡਡਿਆ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਗਲੀ ਕਿਹੜੀ ਏ? ਮੈਨੂੰ ਸੁਝਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਧਰ ਜਾਣਾ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਉਹਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪਾਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੋਰ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਲੈ ਗਿਆ। ਤੁਰਦਿਆਂ ਤੁਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਛਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਤੇਰਾ ਪਤਾ ਠਿਕਾਣਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ।

ਥਰ-ਥਰ ਕੰਬਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਅਸਪਸ਼ਟ-ਜਹੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਬੁਲਾਕ ਵਿੱਚ.....। ਬੁਲਾਕ ਵਿੱਚ.....। ਉਥੇ ਇੱਕ ਗੁਸਲਖਾਨਾ ਹੈ..... ਇੱਕ ਘਰ.....।”

ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਭੋਇੰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੈਂਦੇ। ਉਹ ਡਿਕੋ ਡੋਲੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਤੁਰਨਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੰਦੋੜਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਬੜਬੜਾਇਆ:

“ਸੀ ਤੂੰ ਸਾਵੇ।”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।”

ਉਹ ਫ਼ੌਰਨ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉਤਾਹ ਉਲਾਰ ਕੇ, ਬੜੇ ਅਭਿਮਾਨ (ਮੈਨੂੰ ਏਦਾਂ ਹੀ ਲੱਗਾ) ਨਾਲ਼, ਇੱਕ ਇੱਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਦਾ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ:

“ਸੀ ਤੂੰ ਸਾਵੇ ਉ ਜੇ ਤੇ ਮੈਂ।”

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਘਸੇੜ ਲਈਆਂ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਲੜਖੜਾਇਆ ਤੇ ਡਿਗਦਿਆਂ ਡਿਗਦਿਆਂ ਬਚਿਆ। ਮੈਂ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਧਾੜੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕੀ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਠੋਡੀ ਮੇਰੀ ਖੋਪੜੀ ਵਿਚ ਚੁਭ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਫੇਰ ਬੁੜਬੜਾਇਆ:

“ਸੀ ਤੂੰ ਸਾਵੇਹਾਲ ਉਇ ਰੱਬਾ, ਮੈਂ ਮਰ ਗਿਆ ਠੰਡ ਨਾਲ।”

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਲਾਕ ਪਹੁੰਚੇ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਕਿਹੜਾ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਫ਼ਾਟਕ ਸਾਹਮਣੇ ਆਣ ਢੁੱਕੇ। ਮਕਾਨ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਵਾਛੜ ਵਿੱਚ ਲੁਕਿਆ ਸੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਹੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੱਥ ਮਾਰਦਾ ਮਾਰਦਾ ਅੰਦਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆਂ, ਤਾਕ ਨੂੰ ਹਲਕਾ-ਜਿਹਾ ਠਕੋਰਿਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘੋਰਮਸੋਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :

“ਸ਼ਸ਼ਸ਼! ਚੁੱਪ!”

ਲਾਲ ਡੈਸਿੰਗ-ਗਾਊਨ ਵਿੱਚ ਵਲੋਟੀ ਇੱਕ ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੋਮਬੱਤੀ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਘ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਾਊਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤਹਿ ਜਾਂ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੱਥੀ ਵਾਲੀ ਐਨਕ ਕੱਢੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਥਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਏਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹੱਥ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਇਸ ਬਿਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਆ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

“ਅੱਛਾ?” ਉਸ ਨੇ ਸੁਆਲੀਆ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਭਰਵੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਸੀ।

“ਇਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਧੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਉਸ ਨੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਪਣੀ ਹੱਥ-ਐਨਕ ਨਾਲ ਕਮਰੇ ਦੀ ਇੱਕ ਨੁੱਕਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਈਜ਼ਲ (ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਚੌਖਟਾ) ਦੇ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਈਜ਼ਲ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਚਿੱਤਰ ਸੀ-ਇੱਕ ਨਦੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਬਿਰਖ। ਹੈਰਾਨ-ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਤ੍ਰੀਮਤ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਗਹੁ ਨਾਲ਼ ਤੱਕਿਆ। ਬੜਾ ਵਿਚਿੱਤਰ ਤੇ ਅਹਿਲ ਚਿਹਰਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਾਗਿਓਂ ਹਟ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਸ਼ੇਡ ਵਾਲਾ ਲੈਂਪ ਜਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਜ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਮੇਜ਼ ਉੱਪਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਤਾਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਤਾ ਚੁੱਕਿਆ- ਪਾਨ ਦਾ ਗੋਲਾ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤੱਕਣ ਲੱਗੀ।

ਮੈਂ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਪੁੱਛਿਆ, “ਰਤਾ ਮਾਸਾ ਵੋਦਕਾ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ।”

ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਮੇਜ਼ ਉੱਪਰ ਪੱਤੇ ਵਿਛਾਉਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਦਮੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਨਿਉਂ ਕੇ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੂਹੇ ਹੱਥ ਇਉਂ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬੇਜਾਨ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੌਚ ਉੱਪਰ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਲਾਹੁਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕੁੱਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸੁਫਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਜੀਅ ਹੋਵਾਂ। ਕੌਚ ਉੱਪਰਲੀ ਦੀਵਾਰ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਾਂ ਦੀ ਪੰਗਤ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਸਮੈਲੀ ਜਿਹੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮਾਲਾ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਚਿੱਟਾ ਰਿਬਨ ਵਲੋਟਿਆ ਬੋਇਆ ਸੀ। ਰਿਬਨ ਦੀ ਇੱਕ ਨੁਕਰੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਅਦੁੱਤੀ ਜਿਲਡਾ ਨੂੰ

ਮੈਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਰਤਾ ਕੁ ਝਸਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪੀੜ ਨਾਲ ਹੂੰਗ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਤੇਰੀ ਬੇੜੀ ਤਰੇ, ਰਤਾ ਹੋਸ਼ ਨਾਲ।”

ਤ੍ਰੀਮਤ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਇੱਕ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਤਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਤੇ ਸਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਨੱਕ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪੰਛੀ ਵਰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਦੋ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ, ਅਹਿਲ ਅੱਖਾਂ ਜਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਬੁਰ ਸਵਾਰੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਕਿਸੇ ਨਵਜੋਬਨਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਏਨੇ ਉਚੇਚ ਨਾਲ ਸਵਾਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਟੀ ਸਿਰ-ਕੱਜਣ ਵਰਗੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।

ਹਲਕੀ ਪਰ ਸਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਮਿਸ਼ਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਾਰਜ?”

ਜਾਰਜ ਮੈਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਧੱਕ ਕੇ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਘਾਬਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ :

“ਮਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕੀਵ* ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਆਹੋ, ਕੀਵ,” ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੁਹਰਾਏ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਭਾਵਹੀਣ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆ ਜਾਏਗਾ.....”

“ਹੈਂ?”

“ਆਹੋ, ਬੜੀ ਛੇਤੀ।”

“ਹੈਂ?” ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ।

ਜਾਰਜ ਅੱਪੜ-ਵੰਜੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਭੁੜਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੌਚ ਤੋਂ

* ਕੀਵ - ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਯੂਕਰੇਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ।

ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੁੱਜਾ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਲਾਗੇ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ:

“ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ ਹਾਂ,” ਉਸ ਨੇ ਰੂਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਰਾਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਬਰਫ਼ ਦਾ ਤੂਫ਼ਾਨ ਤੇ ਓੜਕ ਦੀ ਹਵਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਸੁੰਨ ਹੋ ਕੇ ਮਰਾਂਗਾ।” ਜਾਰਜ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ। ਜਾਰਜ ਉਸ ਤ੍ਰੀਮਤ ਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਹਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉੱਪਰ ਬੇਜਾਨ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਾਰਜ ਚਾਲੀ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸੂਹਾ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਮੋਟੇ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਕਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਡਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੋਲ ਖੋਪੜੀ ਉੱਪਰ ਭੂਸਲੇ, ਸਰਕੜੇ ਜਿਹੇ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਹਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਕੱਲ੍ਹ ਕੀਵ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।” ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸ਼ਨ ਹੈ ਜਾਂ ਕਥਨ।

“ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਏ, ਕੱਲ੍ਹ ਸਹੀ! ਹੁਣ ਤੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰ। ਤੂੰ ਸੌਂਦੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਬੜੀ ਅਵੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।”

“ਤੇ ਮਿਸ਼ਾ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਲੱਗਾ?”

“ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ! ਐਸ ਤੂਫ਼ਾਨ ਵਿੱਚ..... ਚਲ ਹੁਣ ਸੌਂ ਜਾ।”

ਉਸ ਨੇ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਲੈਂਪ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ, ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਥਾਣੀਂ ਦੂਸਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਦੇ ਉਹਲੇ ਸੀ। ਕਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਅਸਲੋਂ ਸੁੰਵਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਹਲਕੀ, ਭਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਰੀ ਦੇ ਦੰਦਿਆਂ ਵਰਗਾ ਤੂਫ਼ਾਨ ਦਾ ਪੰਜਾ ਖਿੜਕੀ ਨਾਲ ਖਹਿਸਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਰਸ਼ ਉੱਪਰ ਪਿਘਲੀ ਹੋਈ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਛੱਪੜ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੋਮਬੱਤੀ ਦੀ ਚੁੰਨ੍ਹੀ ਲੋਅ ਡਰ ਡਰ ਕੇ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਮਰਾ ਫਰਨੀਚਰ ਨਾਲ ਤੂੜ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਿਚਿੱਤਰ ਨਿੱਘੀ-ਜਹੀ ਗੰਧ ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਿਮਾਗ ਨਿੰਦਾਵਲਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਓੜਕ ਜਾਰਜ ਡਗਮਗਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਲੈਂਪ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਲੈਂਪ ਦਾ ਸ਼ੇਡ ਚਿਮਨੀ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਰਗੜ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“ਉਹ ਸੌਂ ਗਈ ਹੈ।”

ਉਸ ਨੇ ਲੈਂਪ ਮੇਜ਼ ਉੱਪਰ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗਵਾਚਾ ਹੋਇਆ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਖਲੋ ਕੇ ਉਹ ਕੁੱਝ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸਨ।

“ਕਹਿਣ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਤੂੰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਰ ਗਿਆ

ਹੁੰਦਾ.....ਧੰਨਵਾਦ! ਤੇ ਤੂੰ ਹੈਂ ਕੌਣ ?”

ਨਾਲ਼ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹਲਕੀ ਜਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨਿਵਾਇਆ ਤੇ ਬੜੀ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ਼ ਅਹਿਲ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਨ ਉਸ ਪਾਸੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ।

ਮੈਂ ਬੜੀ ਨਰਮ-ਜਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਤੁਹਾਡੀ ਪਤਨੀ ਹੈ ?”

“ਆਹੋ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਏ। ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਏ। ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਾਸ” ਏਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਹੌਲੀ, ਹਲਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਫ਼ਰਸ਼ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਬੋੜੀ ਚਾਹ ਪੀਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ-ਕਿਉਂ ?”

ਤੇ ਉਹ ਗਵਾਚਿਆ ਹੋਇਆ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਕਿ ਨੌਕਰਾਣੀ ਤਾਂ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਚਲੀ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਖਲੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮਾਵਰ ਮੈਂ ਗਰਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਗਿਲੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਉੱਪਰੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ-ਜਹੀ ਰਸੋਈ ਵਿਖਾਈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੜਵੰਜੇ ਲਿਬਾਸ ਦਾ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਟੋਵ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਜੇ ਤੂੰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਜ ਠੰਡ ਨਾਲ਼ ਮਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਧੰਨਵਾਦ!”

ਤੇ ਫੇਰ ਅਚਾਨਕ ਠਠਬਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਘੂਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ।

“ਤੇ ਫੇਰ, ਮੇਰਿਆ ਰੱਬਾ, ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਦਾ ਕੀ ਬਣਦਾ ?”

ਉਸ ਨੇ ਲਾਗਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਮੋੜੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਹਲਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਸੀ-ਮਾਸਕੋ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗਵੱਈਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ-ਕਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ। ਪਰ ਮਾਂ ਵਿਚਾਰੀ ਸੋਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਮੁੜ ਆਏਗਾ। ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਨੇ ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ।”

ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਸਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਵੀ ਸਾਧਾਰਣ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਤ੍ਰੀਮਤ ਇੱਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਨ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਟਿਊਟਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਪਤੀ ਇੱਕ ਜਰਮਨ ਬੈਰਨ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਰਾ ਵਿੱਚ ਗਾਣ-ਵਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਬੜੇ ਸੁਖ-ਚੈਨ ਦੇ ਦਿਨ ਕੱਟੇ, ਭਾਵੇਂ ਬੈਰਨ ਨੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ ਘੋਲਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ।

ਉਹ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁੰਗੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਾਲਖ-ਮਾਰੀ ਰਸੋਈ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਰਸੋਈ ਦੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਲਾਗੇ, ਟੁੱਟੇ ਤਰੇੜੇ ਫਰਸ਼ ਪਾਸ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਚਾਹ ਏਨੀ ਗਰਮ ਪੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜੀਭ ਸੜ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਪਰ ਪੀੜ ਨਾਲ ਵੱਟ ਪੈ ਗਏ। ਤਦ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੋਲ ਅੱਖੀਆਂ ਥਾਣੀ ਝਾਕ ਕੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ:

“ਤੇ-ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ? ਅੱਛਾ, ਅੱਛਾ। ਤੂੰ ਬੇਕਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਲੂਣੇ ਬਿਸਕੁਟ ਬਣਦੇ ਨੇ ਓਥੇ। ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਏ। ਤੂੰ ਉਸ ਥਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਭਲਾ ਇੰਜ ਕਿਉਂ?”

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਾ। ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਕਿਸੇ ਫੰਧ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਆਦਮੀ ਵਰਗੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ।

“ਅੱਛਾ ਤਾਂ ਅਹਿ ਗੱਲ ਹੈ,” ਉਸ ਨੇ ਮੁਲਾਇਮ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।
“ਤਾਂ, ਕਿੱਸਾ ਇਹ ਹੈ।”

ਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਰਤਾ ਚਮਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ:

“ਇੱਕ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਨਾ-ਕੋਝੇ ਬੱਤ-ਬੱਚੇ ਬਾਰੇ-ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ ਨਾ?”

ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਅਨੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਗੜ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਹ ਭਰਦਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਬਰੜੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਭਰਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਨੋਖੀ, ਅਸੁਭਾਵਕ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ।

“ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨ ਫ਼ਿਸਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੀ ਏਦਾਂ ਹੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਹੰਸ ਨਿਕਲਾਂਗਾ। ਖੈਰ....ਸੋਚਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਕਾਦਮੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ ਤੇ ਗਿਆ ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ। ਮੇਰੇ ਪਾਦਰੀ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਦਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਆਦਮ-ਜ਼ਾਤ ਦੀ ਬਿਪਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ। ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਲਿਖਿਆ। ਏਦਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਭਰਾਵਾ।”

ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੇ ਕੰਨ ਫੇਰ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ ਕੁੱਝ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ:

“ਉੱਨਤੀ— ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਢਕੌਂਸਲਾ ਏ ਜੋ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਲਈ ਘੜਿਆ ਏ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੈ ਨਾ ਕੋਈ ਜੋੜ-ਮੇਲ। ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉੱਨਤੀ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਉੱਪਰ ਹਕੂਮਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗੀ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰੁਕ ਜਾਏਗਾ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਿਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਭਾਰ ਹੌਲਿਆਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋਰ ਵੀ ਉਲਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਭਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਬੋਝਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਉਸਾਰਦੇ ਹਾਂ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਭਲਾ ਕਾਹਦੇ ਲਈ? ਹੋਰ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਉਸਾਰਨ ਲਈ,

ਹੋਰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ। ਹੈ ਨਾ ਮੂਰਖਤਾ! ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਾਮਗਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ, ਅਨਾਜ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ। ਜੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਪਾਸੋਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਖੋਹ-ਖਿੰਝ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ-ਅੰਨ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਘੱਟ ਲੋੜਾਂ ਓਨਾ ਵੱਧ ਸੁਖ; ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੀੜਾਂ ਘੱਟ ਆਜ਼ਾਦੀ।”

ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੇ ਹੂ-ਬਹੂ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਇਹੋ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਲੂਣ ਸੁੱਟਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਵੀ ਤਾਂ ਬੜੇ ਬੇਬਾਕ, ਬੇਪਰਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਚਿਲਕਣੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਉਸਨੇ ਬੋਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਫਿਕਰਮੰਦੀ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਪਰ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਲਈ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ ਕੁੱਝ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਆਵਾਜ਼ ਰਤਾ ਦਬਾ ਕੇ, ਫੁੰਕਾਰਾ ਮਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬੋਲਿਆ:

“ਪੱਲੇ ਗੰਢ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈ—ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ, ਇੱਕ ਤੀਵੀਂ.....”

ਤ੍ਰੀਮਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹਲਕੀ ਅਤੇ ਰਹੱਸਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਜੋ ਲਫਜ਼ ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਮੇਰੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ, ਜੋ ਸ਼ਿਅਰ ਉਹ ਉਚਾਰਦਾ, ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੋਟੇ ਬਾਸ਼ਕਿਨ ਵਰਗਾ ਲੱਗਾ।

ਬੇਤ੍ਰਿਸ, ਫਿਆਮੇਤਾ, ਲੌਰਾ, ਨਿਨੋਨ—ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਨਾਮ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਸ਼ਕ ਰਾਜੇ-ਰਾਣਿਆਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਛੋਹੇ। ਉਹ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਅਰਕਾਂ ਤੱਕ ਨੰਗੀ ਪਤਲੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ।

ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬੁਖਾਰ ਵਿੱਚ ਹੂੰਗਦਾ ਏ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - “ਇੱਕ ਪਿਆਰ, ਇੱਕ ਭੁੱਖਾਂ-ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਏ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ।” ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪੈਂਫਲਟ ‘ਭੁੱਖ ਮਹਾਰਾਣੀ’ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਛਪੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

“ਆਦਮੀ ਲੱਭਦਾ ਏ ਬੇ-ਖੁਦੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ-ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ।”

ਇਸ ਅੰਤਲੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਗਵਾਂ ਝੰਜੋੜ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਸਵੇਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦੀਵਾਰ ਉੱਪਰ ਟੰਗਿਆ ਛੋਟਾ ਕਲਾਕ ਛੇ ਵੱਜ ਕੇ ਕੁੱਝ ਮਿੰਟ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਰਫ ਦੇ ਗੋਹੜਿਆਂ ਥਾਣੀ ਜਿਸਤੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਤੂਫਾਨ ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰ ਚੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਆਦਮੀ ਦਾ ਚਿਲਕਣਾ ਜੋਸ਼ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ

ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਦਵਾਈ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਖੁਰਾਕ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਨਿਗਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ, ਬੇਕਰੀ ਵਿੱਚ, ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਗੋਹੜਿਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਤਾਤਾਰੀ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਗੋਹੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੁਰਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਮੈਂ ਫੇਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਰੀਝ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਾਰਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਅਰਥਹੀਣਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਅਣਪੜ੍ਹ ਖ਼ਾਨਾਬਦੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਬੇਘਰ ਮੰਗਤਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣੀਆਂ, ‘ਤਾਲਸਤੋਇਵਾਦੀਆਂ’ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤੇ ਚੰਗੇ ਸਭਿਆਚਾਰਵੰਤ ਤੀਵੀਂ ਮਰਦਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਸੁਣੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਮੈਂ ਇੱਕ ਧਰੁੰਤਰ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣੀ ਜੋ ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਐਮ. ਏ. ਸੀ। ਇੱਕ ਰਸਾਇਣ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣੀ ਜੋ ਵਿਸਫੋਟਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਨਵ-ਚੇਤਨਵਾਦੀ-ਨੀਓਵਾਇਟਲਿਸਟ-ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਸੁਣੀ। ਹੋਰ ਕਈ ਜਣਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਵਾਹ ਪੈਣ ਤੇ ਮੈਂ ਜਿੰਨਾ ਚਕਰਾ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਓਨਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਚਕਰਾਇਆ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਸ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ਼ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਤੀਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਤੇ ਸਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅਚਨਚੇਤ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਲਗਭਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਵਾਕਫ਼ ਪਾਸੋਂ ਫੇਰ ਸੁਣੇ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਾਕਫ਼ ਇੱਕ ਕਾਮਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬਗ਼ੈਰ ਲੁਕ-ਲੁਕਾ ਦੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗੁਰੂ ਘੰਟਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਕੌੜੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਣੀ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜੇਹੀ ਨਿਸ਼ੰਗ ਸਾਫ਼ਗੋਈ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਸਿਰਫ਼ ਰੂਸੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਖ਼ਾਸਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਅਲੈਕਸੀ ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਪਿਆਰੇ ਵੀਰਨਾ, ਮੈਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ ਏ ਇਸ ਪਚੜੇ ਤੋਂ— ਵਿਗਿਆਨ, ਅਕਾਦਮੀਆਂ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ? ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਾਧੂ ਭਾਰ! ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੀ ਕੀ ਲੋੜ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦੈ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤ-ਜਿਹਾ ਕੋਨਾ ਤੇ—ਇੱਕ ਤੀਵੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਚਾਹਾਂ ਚੁੰਮ ਸਕਾਂ ਤੇ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਫ਼ਾ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੇ ਚੁੰਮਣਾ ਦਾ ਮੋੜਾ ਦੇਵੇ। ਤੇ ਤੂੰ ਤਾਂ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਏਂ। ਤੂੰ ਹੁਣ ਸਾਥੋਂ ਗਿਆ। ਤੈਨੂੰ ਵਿਸ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਏ। ਤੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਤੋਂ ਵਡੇਰਾ ਮੰਨੀ ਬੈਠਾ ਏਂ। ਤੇਰਾ ਹਾਲ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਰਗਾ ਏ ਜੋ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਐਤਵਾਰ ਇਸ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ

ਆਦਮੀ ਕੰਮੋਂ-ਕਾਰੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਕਰੇ। ਕਿਉਂ ਹੈ, ਨਾ ਠੀਕ ?”

“ਪਰ ਯਹੂਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।”

“ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਕੀ ਮੰਨਦੇ ਨੇ ਯਹੂਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਕਿਹੜੀ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਏ।” ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਗਰਿਟ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਡਿਗਦੇ ਸਿਗਰਟ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਪੱਤਝੜ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਨੀਵਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਇੱਕ ਬੈਂਚ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਨਿਹਫਲ ਤਨਾਤਨੀ ਤੋਂ ਥੱਕੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਦਿਨ ਭਰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਗੀੜਵਾਨ ਰਹੇ, ਪਰ ਨਿਹਫਲ।

ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੇ ਜਿਹੇ, ਪਰ ਗੰਭੀਰ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ। ਬੁੱਧੀਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਏਹੋ ਬਾਣ ਰਹੀ ਏ— ਪਰਾਈ ਚਿੰਤਾ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸਦਾ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਈਸਾ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਲਵੋ। ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸੀ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬਾਗੀ ਹੋਇਆ ਰਿਹਾ। ਬਿਲਕੁਲ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਸਦਾ ਹਵਾਈ ਸੰਸਾਰ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਟਰੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਨਿਕੰਮੇ, ਲਫੰਗੇ, ਸਾਰੇ ਜੱਗ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਤੁਰਦੇ ਨੇ। ਖੱਸ, ਨਿਰੇ ਸਾੜੇ ਵਜੋਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਾਮੇ— ਇਹ ਸਦਾ ਇਨਕਲਾਬ ਵਾਸਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਉਪਜ ਦੀ ਯੋਗ ਵੰਡ ਹੋ ਜਾਏ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੀ ਸੱਤਾ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਏਗੀ ਤਾਂ ਕੀ ਸਟੇਟ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੇ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋ ਜਾਣਗੇ? ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਤੁਹਾਡਾ? ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਸਭ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਜਾਣਗੇ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੇਕਲਾ ਕੋਨਾ ਲੱਭ ਲਵੇਗਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕੇ।

“ਤੁਸੀਂ ਮਸ਼ੀਨ ਅਤੇ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਪਰ ਸਾਡੀ ਗਿੱਚੀ ਦੁਆਲੇ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦਾ ਫੰਦਾ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਕੱਸਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਡੀ ਜਕੜ-ਬੰਦ ਹੋਰ ਵੀ ਕਰੜੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬੇਲੋੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ, ਖ਼ਲਾਸੀ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਠੰਡ-ਠੰਡੋਲੇ ਦੀ। ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਠੰਡ ਨਹੀਂ ਵਰਤਣੀ। ਕੱਲੇ-ਕਾਰੇ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਈ ਏ ਰਦਾ-ਬ-ਸਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਉਸਾਰਦਾ ਫਿਰਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇੱਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸਿਰ ਲੁਕਾਵੇ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਹੈ ਨਾ? ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੇੜ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਟਰ ਵਰਕਸ, ਫਲੋਸ਼ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਏ। ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਈ ਕੰਮ ਸਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿੰਨੀ ਸੁਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਏ। ਤੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਕਹੁ, ਪਰ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਤੇ ਸਭ

ਬਖੇੜੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਸਦਕਾ ਨੇ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਇਹ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੋਣ ਈ ਤੁੱਟੀ-ਚੌੜ।”

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥਹੀਣ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਰੂਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਦੇ ਰੱਖੀ ਏ। ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਝਿਜਕ ਹੈ ਨਾ ਸੰਕੋਚ।”

ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਨੇ ਰਤਾ ਕੁ ਹੱਸ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਰੂਸੀ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਆਜ਼ਾਦ ਸੁਭਾ ਲੋਕ ਨੇ। ਬਈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੁਰਾ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਏ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਖਾਂ ਆਦਮੀ ਏਦਾਂ ਹੀ ਸੋਚਦੇ ਨੇ। ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ....। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾਂ ਆਸਾਨ ਬਣਾਉਗੇ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਓਨੀ ਹੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਬਣੇਗੀ।”

ਇਹ ਆਦਮੀ ਨਾ ਤਾਂ ਤਾਲਸਤੋਇਵਾਦੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਰਾਜਕ ਰੁਚੀਆਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੇਖੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਾਂ।

ਇਸ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਕੀ ਮੰਨ ਲਵਾਂ ਕਿ ਸੱਚੀ-ਮੁਚੀ ਲੱਖਾਂ ਰੂਸੀ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਦੁਖ-ਦਰਦ ਇਸੇ ਲਈ ਝੱਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੰਦਰਖਾਨੇ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ? ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੰਮ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੰਦ: ਬੜੀ ਲੁਭਾਵਨੀ ਹੈ ਇਹ ਧਾਰਨਾ। ਹਰ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸੁਖ-ਚਿਤਰ ਵਾਂਗ, ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਦਾ ਪਕੜੋਂ ਪਰੇ ਰਹੇ।

ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਨਰਿਕ ਇਬਸਨ ਦੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਯਾਦ ਆਈਆਂ:

ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਮੈਂ ਪੁਰਾਣਪੰਥੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ,

ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਮੁਹਰੇ ਹਿਲਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਾਂ।

ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਹੀ ਹੂੰਝੋ ਪਰ੍ਹਾਂ। — ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ

ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਇਨਕਲਾਬ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ—

ਜੋ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਰੇਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਿਲਕੁਲ

ਉਸਦੀ ਚਮਕ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਬਾਕੀ ਸਭ ਇਨਕਲਾਬ ਬੇ-ਆਬ ਹਨ

ਤੇ ਉਹ ਇਨਕਲਾਬ, ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ, ਮਹਾਂ ਪਰਲੋ ਸੀ

ਪਰ ਲੂਸਿਫਰ ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਵੀ ਠੱਗਿਆ ਗਿਆ ਸੀ

ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੀ ਕਿਸਤੀ ਉੱਪਰ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਬਣ ਬੈਠਾ

ਤਾਂ ਤੇ, ਵੀਰੋ ਗਰਮ-ਖਿਆਲੀਓ, ਆਵੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਵਾਹ ਲਾਈਏ

ਕਿ ਓਦਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਆਓ ਜੋੜੀਏ ਯੋਧੇ ਤੇ ਵਖਿਆਨੀ

ਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਲਿਆਈਏ ਕੁੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹਾਂ-ਪਰਲੋ

ਤੇ ਮੈਂ-ਮੈਂ ਐਤਕੀਂ ਡੋਬਾਂਗਾ ਕਿਸਤੀ, ਮੈਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ ਇਹ ਕੰਮ।

ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਬੜੀ ਨਗੂਣੀ ਜਿਹੀ ਆਮਦਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮਦਦ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਆਂਦਰੀ ਕਦੀ ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਦਾਹੜੀ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਬੇਧਿਆਨੇ ਵਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਕਹਿੰਦਾ, “ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਉਂਤ ਸੋਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਤੇ ਫੇਰ ਇਉਂ ਮੁਸਕਾਉਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਖਿਮਾ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕਦੀ ਕਦੀ, ਸ਼ਾਇਦ, ਉਹ ਚਿੰਤਾ ਭਰਿਆ ਹਉਕਾ ਲੈਂਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਏਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਕਰੜੀ ਮੁਸ਼ਕਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕਬੂਲ ਲਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਢਾਲ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਦਾ ਬੋਝ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਕਈ ਵਾਰ, ਮੈਂ, ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫੇਰ-ਬਦਲ ਨਾਲ਼, ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ, “ਤੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈਂ?”

ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ‘ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ?’ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਕਿਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹਾਂ?’ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਪੁਸਤਕੀ-ਜਿਹਾ, ਅਸਬੰਧਿਤ -ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ- ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਟ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ।

“ਪਰ - ਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ? ਕੀ ਉਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ?”

“ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ? ਤੈਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕੀ?”

ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਲੋੜ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ:

“ਆਦਮੀ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ਬੇਖੁਦੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ—ਗਿਆਨ ਕੌਣ ਲੱਭਦਾ ਹੈ!”

ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਾਹ ਜਦੋਂ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਤੀਜਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਾਲ਼ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰ ਤਾਂ ਮੁੜਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਦਾ ਏਹੋ ਗੱਲ ਹਰ ਥਾਂ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ—ਮਨੋਰੰਜਕ ਤੋਂ ਮਨੋਰੰਜਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਨਿਤਾ-ਪ੍ਰਤੀ ਦੀ ਕਸ਼ਟਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਘੰਟੇ ਭਰ ਲਈ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਹੀ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਕਲਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਓਨੀ ਹੀ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ਼ ਉਹ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਹੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਧੇਰੇ ਰੋਚਕ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਦਰ ਧੋਖੇ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ - ਮੈਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਧੁੰਦ ਵਿੱਚ ਭਟਕ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਨੇ ਇੱਕ ਬੇਕਰੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਸਭ

ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਏਸ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਲਾਗਤ ਉੱਪਰ ਪੈਂਤੀ ਫੀ ਸਦੀ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਨਾਨਬਾਈ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਇਹ ਕੰਮ ਵੀ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਨਾਨਬਾਈ ਆਟਾ, ਅੰਡੇ, ਮੱਖਣ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਦੀ ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰੇ।

ਸੋ ਏਦਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਤਹਿਖਾਨੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਪਹਿਲਾ ਤਹਿਖਾਨਾ ਵੱਡਾ, ਪਰ ਗੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਛੋਟਾ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਸਾਫ਼। ਇਸ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਸੀ! ਪਹਿਲੇ ਮੈਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਇੱਕੋ ਆਦਮੀ ਨਾਲ਼ ਪੈਂਦਾ ਸੀ! ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਪੁੜਪੁੜੀਆਂ ਉੱਪਰ ਵਾਲ਼ ਚਿੱਟੇ ਸਨ, ਨਿੱਕੀ-ਜਿਹੀ ਚੁੰਝਦਾਰ ਦਾਹੜੀ ਸੀ। ਚਿਹਰਾ ਪਤਲਾ ਤੇ ਧੂੰ-ਰੰਗਾ; ਅੱਖਾਂ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਕਾਲੀਆਂ। ਵਾਤ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ-ਪਰਚ ਮੱਛਲੀ ਵਾਂਗ ਨਿੱਕੇ ਤੇ ਮੋਟੇ ਕੂਲੇ ਬੁਲ੍ਹ ਏਦਾਂ ਸੁੰਗੜੇ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਚੁੰਮਣ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਡੂੰਘ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਚਮਕ।

ਚੋਰੀ ਤਾਂ, ਖ਼ੈਰ, ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਬੇਕਰੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਦਸ ਅੰਡੇ, ਤਿੰਨ ਕੁ ਪੌਂਡ ਆਟਾ ਤੇ ਮੱਖਣ ਦਾ ਵੱਡਾ-ਸਾਰਾ ਪਿੱਨਾ ਅੱਡ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ।

“ਇਹ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਹੈ?”

“ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਛੋਕਰੀ ਏ ਮੇਰੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਦੀ, ਉਸੇ ਲਈ।” ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਅਪਣਤ ਨਾਲ਼ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਮੱਥਾ ਸੰਗੋੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, “ਕਿਆ ਖ਼ੂਬ ਛੋਕਰੀ ਏ।”

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੋਰੀ ਨੂੰ ਜੁਰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜ਼ਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵਾਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਜਿਸ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਮੈਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਬਹੁਤਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਮਝੋ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ-ਸੁਣਨ ਦਾ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਉਹ ਗੁੰਨੇ ਹੋਏ ਆਟੇ ਦੇ ਸੰਦੂਕ ਦੇ ਢੱਕਣ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਖਿੜਕੀ ਥਾਣੀ ਤਾਰੇ ਗਿਣਨ ਲੱਗਾ। ਨਾਲ਼ੇ ਬੜੀ ਬੇਪਰਤੀਤੀ ਨਾਲ਼ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :

“ਲਉ ਵੇਖੋ ਸੂ-ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆਨ ਦੇਂਦੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਤੇ ਲੱਗਾ ਜੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ, ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਉਮਰੋਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤਿਗਣਾ ਤਾਂ ਹੋਵਾਂਗਾ ਹੀ। ਵਾਹ ਬਈ ਵਾਹ।”

ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਏਂ। ਜਾਪਦੈ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੇਖਿਆ ਏ। ਕੀ ਆਖਿਆ ਈ ਸੇਮਿਓਨੋਵ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ? ਉਹੋ ਜਿੱਥੇ ਝਗੜਾ-ਝਾਂਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ

ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਹੋਣੈ।”

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਆਦਮੀ ਕੋਲ ਨੀਂਦਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਥਾਹ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੌਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਖੜ੍ਹਾ-ਖੜ੍ਹਾ ਵੀ ਸੌਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਫਹੁੜੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਖਲੋ ਕੇ ਉਹ ਨੀਂਦ ਦੀ ਝੁੱਟੀ ਲਾ ਲੈਂਦਾ। ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਰਤਾ ਕੁ ਉਤਾਂਹ ਵੱਲ ਉੱਠਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀ— ਉਸ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਵਿਅੰਗ-ਭਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਬੇ ਹੋਏ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਤੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਆਰ-ਪਾਰ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਲੱਭੂ ਵਿੱਚ ਮੇਵੇ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਧਰਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਹਰ ਥਾਂ ਧਨ ਦੇ ਢੇਰ, ਸੰਦੂਕ ਤੇ ਹਾਂਡੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਪਈਆਂ ਨੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ-ਪਛਾਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਇੱਕ ਗੁਸਲਖ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਸੁਫਨਾ ਆਇਆ ਕਿ ਓਥੇ ਇੱਕ ਨੁੱਕਰੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਤਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਦੂਕ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਸਿੱਧਾ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਪੁੱਟਣ ਲਈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੁ ਜ਼ਮੀਨ ਪੁੱਟੀ ਸੀ ਤੇ ਪਤੈ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਲੱਭਾ? ਕੋਲੇ ਤੇ ਇੱਕ ਖੋਪੜੀ ਕੁੱਤੇ ਦੀ। ਆਹੋ। ਮੈਂ ਸਹੀ ਥਾਵੇਂ ਪੁਟਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਤੇ ਫੇਰ ਅਚਨਚੇਤ-ਖੜਕ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵੱਜੀ ਤੇ ਖਿੜਕੀ ਟੁੱਟੀ ਗਈ। ਤੇ ਇੱਕ ਮੂਰਖ ਜਿਹੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੇ ਅਸਮਾਨ ਸਿਰ ਤੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ: ‘ਚੋਰ, ਚੋਰ, ਬਚਾਉ, ਬਚਾਉ।’ ਲਉ ਜੀ ਨੱਸਣਾ ਪਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੁਰੀਆਂ ਪੈਣੀਆਂ ਸਨ। ਵਾਹ ਬਈ ਵਾਹ।”

“ਵਾਹ ਬਈ ਵਾਹ।” ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਸੁਣਦਾ। ਪਰ ਇਵਾਨ ਕੋਜ਼ਮਿਚ ਲੁਤੋਨਿਨ ਹੱਸਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਪਰ ਵੱਟ ਉੱਪਰ ਵੱਟ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦੇ, ਨਾਸਾਂ ਰਤਾ ਚੌੜੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਇੱਕ ਮੁਸਕਣੀ-ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਉਸ ਦੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਉੜਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਕੀਕਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰੁੱਖੇ ਤੇ ਬੇਮਾਅਨੀ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਵਾਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਉਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਇੱਕ ਧਨਾਢ ਚਾਹ-ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਝੱਟ ਪਿੱਛੋਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਉਸ ਦੀ ਅਰਥੀ ਨਾਲ ਗਏ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਕਬਰ ਲਾਗੇ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਖੀਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾ-ਪੁੰਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਰ ਕੋਈ ਇਸੇ ਦੁਖਾਂਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਕਮਰਾ ਭਖੇ ਹੋਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ

ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਸੈਲ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਕਾਟਵੇਂ ਬੋਲ ਸਾਡੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਤੱਕ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਲੁਤੋਨਿਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਏਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਰਤਾ ਸੌੜ ਚਾੜ੍ਹਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।” ਤੇ ਫੇਰ ਅਗਲੇ ਸਾਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਸੁਫਨਾ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਤਲਾਬ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤਾਂਹੀਉਂ ਖਬਰ, ਓਥੇ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਨਾ ਆ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ, ਠਹਿਰ ਜਾ, ਕਿਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਲੱਗਾ ਏਂ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ। ਮੈਂ ਦੌੜਾਂ, ਤਾਂ ਕਿਧਰ! ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਫੇਰ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ।”

ਤੇ, ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਡੀ ਬੇਕਰੀ ਦਾ ਅਨੋਖਾਪਨ ਉਸ ਤੋਂ ਗੁੱਝਾ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਬੈਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਨਫਿੱਟ ਸਨ। ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਤਾਂ ਮਾਲਕ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਉਸੇ ਦੀ ਇੱਕ ਸਹੇਲੀ— ਉੱਚੀ-ਲੰਮੀ, ਗੱਲਾਂ ਲਾਲ ਸੂਹੀਆਂ, ਅੱਖੀਆਂ ਮਿਹਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਉਂਦੇ, ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਬੈਠੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜਾਂ ਰਲ ਕੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਗੋਸ਼ੇ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮਾਲਕ ਤਾਂ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮੈਂ— ‘ਸਹਾਇਕ’—ਲਗਭਗ ਮੈਨੇਜ਼ਰ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਸਾਂ।

“ਤੂੰ ਮਾਲਕ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?” ਲੁਤੋਨਿਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਜਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਧਾਰੀ ਬੈਠਾ? ਨਹੀਂ? ਵਾਹ ਬਈ ਵਾਹ? ਤੇ— ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਏਥੇ ਕਿਸ ਲਈ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਕਰੀਆਂ ਲਈ? ਹੂੰ...ਹਾਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਅਣਹੋਣੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਂਜ ਇਹ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਛੋਕਰੀਆਂ ਵੇਖਣ-ਚਾਖਣ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਕ੍ਰੀਮ-ਰੋਲਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਨੇ, ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਹੱਸਣ-ਹਸਾਉਣ ਨਹੀਂ।”

ਲਗਭਗ ਹਰ ਰੋਜ਼, ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਵਜੇ, ਸਾਡਾ ਬੇਕਰੀ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਲਾਗੇ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਆਣ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਉਂਦੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸਨ। ਕੁੜੀ ਕੀ ਸੀ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਗੋਲ-ਦਾਇਰਿਆਂ ਦਾ ਜੋੜ-ਮੇਲ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬੋਰੇ ਵਿੱਚ ਤਰਬੂਜ ਪਏ ਹੋਣ। ਉਹ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਟਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈਂਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਦੀ:

“ਵਾਨਿਆ।”

ਉਸ ਦੇ ਹਲਕੇ ਘੁੰਘਰਾਂ ਦੇ ਛੱਲੇ ਰਾਂਗਲੇ ਰੁਮਾਲ ਥਾਣੀ ਪਲਮ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਤੰਗ-ਮੱਥੇ ’ਤੇ ਲਾਲ ਗੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭੁਕਾਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਫੁੱਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਘੁੰਘਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁਤਨੀਂਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ

ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨਵ-ਜੰਮੇ ਬਾਲ ਵਾਂਗ ਖਿਲਰੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਅਜੇਹੀ ਲੜਕੀ ਬਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਾਨਬਾਈ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁੱਛਦਾ :

“ਅੱਛਾ, ਆ ਗਈ ਏਂ ਤੂੰ?”

“ਆਹੋ।”

“ਨੀਂਦ ਤਾਂ ਵਲ ਆਈ?”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?”

“ਅੱਜ ਕਿਹੜਾ ਸੁਫਨਾ ਆਇਆ?”

“ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।”

ਸ਼ਹਿਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਜਮਾਂਦਾਰ ਦੇ ਝਾੜੂ ਦੀ ਖਰਖਰਾਹਟ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਚਿੜੀਆਂ ਨੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਅੱਖ ਖੋਲ੍ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਚੂਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕੂਲੀਆਂ, ਨਿੱਘੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਆਪਣੇ ਅਕਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਸਾਡੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਧਾ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਦਿਨ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਾਂਤ ਛਿਨ-ਪਲ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਸਾਡਾ ਨਾਨਬਾਈ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਜੱਤਲ ਬਾਂਹ ਖਿੜਕੀ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਜੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ, ਉਪਰਾਮ-ਚਿੱਤ, ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਮੁਆਇਨੇ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਕੋਈ ਮੁਸਕਣੀ ਨਹੀਂ, ਉਸਦੀਆਂ ਸੁੰਨੀਆਂ ਨਿਰਭਾਵ ਅੱਖਾਂ ਰਤਾ-ਮਾਸਾ ਟਿਮਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਾਨਬਾਈ ਮੈਨੂੰ ਵਾਜ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

“ਪੇਸ਼ਕੋਵ, ਮਠਿਆਈਆਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਲੈ।”

ਮੈਂ ਲੋਹੇ ਦੀ ਚਾਦਰ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਨਾਨਬਾਈ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਬਨ, ਰੋਲ ਤੇ ਕੇਸ ਫੜ ਕੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਝੋਲ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਗਰਮ ਬੰਨ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਛਾਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਹੱਥ ਲੂਹਿਆ ਨਾ ਜਾਏ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਭੇਡ ਵਰਗੇ ਪੀਲੇ ਦੰਦ ਬਨ ਵਿੱਚ ਖੋਭ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਲੂਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਅਧੀਰ ਹੋ ਕੇ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਾਮੀ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟ ਕੇ, ਨਾਨਬਾਈ ਆਖਦਾ ਹੈ:

“ਆਪਣਾ ਘਘਰਾ ਹੇਠਾਂ ਕਰ ਲੈ, ਛੋਕਰੀਏ।”

ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੜੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

“ਵੇਖੋ ਨੀ ਘੁੰਘਰ? ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੀ ਭੇਡ ਵਰਗੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ, ਵੀਰ ਜੀ, ਚੁਣ ਕੇ ਕੁੜੀ ਫਸਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਾਂ ਕਦੀ ਵਡੇਰੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਪਸੰਦ ਨੇ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਕੁੜੀ ਹੈ। ਨਿਕੋਫੋਰਿਚ ਦੀ ਧਰਮ-ਧੀ ਹੈ ਇਹ

ਕੁੜੀ।”

ਉਸਦੀ ਚਬੜ-ਚਬੜ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ:

“ਤੇ ਮੈਂ ? ਕੀ ਮੈਂ ਏਦਾਂ ਹੀ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ ?”

ਵੱਡੀਆਂ ਸਫ਼ੇਦ ਰੋਟੀਆਂ ਪੌਂਡਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਵਿਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮੈਂ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਇੱਕ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਤਖ਼ਤੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਦੌੜ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਕਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਣ ਭਰ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚ ਬਨ ਤੇ ਰੋਲ ਭਰ ਕੇ ਧਾਰਮਕ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲ ਦੌੜ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਭੋਜਨ-ਕਮਰੇ ਦੇ ਫਾਟਕ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਖਲੋ ਕੇ ਮੈਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਵੇਚਦਾ - ਕੁੱਝ ਨਕਦ, ਕੁੱਝ ਉਧਾਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇੱਕ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਲੀਉ ਤਾਲਸਤਾਇ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਸੁਣਦਾ। ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ; ਗੁਸੇਵ, ਤਾਲਸਤੋਇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੱਟਰ ਵੈਰੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚ ਰੋਲਾਂ ਹੇਠ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੁਕਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜੋ ਮੈਂ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਂਦਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦੇ।

ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਹੋਰ ਅਗੇਰੇ, ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਏਥੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਬੇਖਤੇਰੇਵ ਜਮਾਤ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਰੋਗੀ ਵੀ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਉਂ-ਰੋਗੀ ਵਿਖਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਦਮੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਪਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸੀਖ ਵਰਗਾ ਕੱਦ-ਬੁੱਤ, ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਵਰਦੀ ਤੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਦੀ ਟੋਪੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਾਗਿਉਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਕਦਮ ਚੱਲ ਕੇ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਠਠਬਰ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੀ ਚੀਰਵੀਂ ਤੱਕਣੀ, ਕੋਲੇ ਵਰਗੀ ਕਾਲੀ ਪਰ ਭਖਦੀ ਸੁਲਗਦੀ, ਮੇਰੇ ਕਾਲਜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਅਟਕ ਗਈ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬੇਖਤੇਰੇਵ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਹਉਂ-ਰੋਗੀ ਨਾਲ ਬੜੀ ਆਦਰ ਭਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਮੱਥੇ ਤੇ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਗਰਮਾ ਗਰਮ ਭੁੱਬਲ ਉੱਡ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਆਣ ਪਈ ਹੈ।

ਨੀਰਸ, ਸੁਰ-ਹੀਣ, ਮੋਟੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲਾ ਇਹ ਆਦਮੀ ਬੇਖਤੇਰੇਵ ਤੋਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕੁੱਝ ਪੁੱਛਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਰੋਬੀਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਤਲੀ ਬਾਂਹ ਉਲਾਰੀ ਉਸਦੇ ਚੋਗੇ ਦੀ ਆਸਤੀਨ ਉਸਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਆਕਾਰ ਬੜੇ ਅਸੁਭਾਵਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੈਲਦਾ, ਵਧਦਾ, ਲਮੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੀ ਕਾਲੀ ਬਾਂਹ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਗਿੱਚੀਓਂ ਫੜ ਲਵੇਗੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਹੜਬਾਂ ਨਿੱਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ

ਸਨ। ਅੱਖਾਂ ਕਾਲੇ ਡੂੰਘੇ ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਧਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਚੀਰਵੀਂ ਤੱਕਣੀ ਵਿੱਚ ਹਾਕਮਾਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭੈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵੀਹ ਕੁ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਸੋਹੀਣ ਟੋਪੀ ਵਾਲੇ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਮੁਸਕੜੀਏ ਹੱਸ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਇਕਾਗਰ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਟ ਲਟ ਬਲਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੜੀਆਂ ਸਾਧਾਰਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਾਲਜਾ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਰੂਪ-ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨ ਸੀ— ਸਚਮੁਚ!

ਜਮਾਤ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਚੁੱਪ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਨੀਰਸ, ਬੱਜਰ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜ ਉੱਠਦੀ। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਫਰਸ਼ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਜਾਂ ਬੇਜਾਨ ਚਿੱਟੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਕਿਤੇ ਆਉਂਦੀ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਉਂ-ਰੋਗੀ ਦੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ ਵਾਂਗ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਹਿਲਦੇ ਸਨ।

ਉਸੇ ਰਾਤ ਮੈਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਿਅਰ ਲਿਖੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਰੱਬ ਦਾ ਸੰਗੀ-ਬੇਲੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਛਾਇਆ ਰਿਹਾ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਜੀਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਛੇ ਵਜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਦੁਪਹਿਰੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੰਮ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਵਿਹਲ ਮਿਲਦੀ। ਆਟੇ ਦੀ ਇੱਕ ਤੌਣ ਗੁੰਨ੍ਹਣ ਤੇ ਦੂਜੀ ਦੇ ਖਮੀਰ ਉਠਣ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਂ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਨਾਨ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਲਈ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੰਮ ਦਾ ਭੇਦ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਨਾਨਬਾਈ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਘਟਾਉਂਦਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਸਭ ਤੈਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਹੈ।” ਕਦੀ ਉਹ ਮਿੱਤ੍ਰਾਪੇ ਭਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਤੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਏਂ। ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਪੱਕਾ ਨਾਨਬਾਈ ਬਣ ਜਾਏਂਗਾ। ਵਾਹ ਬਈ ਵਾਹ! ਤੂੰ ਮੁੰਡਾ-ਖੁੰਡਾ—ਕੌਣ ਲੱਗਾ ਏ ਤੇਰਾ ਆਦਰ ਕਰਨ? ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਕੌਣ ਮੰਨੂੰ?”

ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਹੁਣ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਤੇ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਸੌਂ ਲੈ।” ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਦੀ ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ।

ਆਪ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਫਨਿਆਂ, ਦੱਬੇ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਨਿੱਕ-ਲੱਤੀ ਗੋਂਗਲੂ-ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਕੁੜੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਡਿਓਢੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਮੌਸਮ ਰਤਾ ਠੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਸੰਗੋੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਰਤਾ ਅੱਧ ਕੁ ਘੰਟੇ ਲਈ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਜਾ।”

ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਏਸ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਭੈਣ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਿਨਾ ਨਾਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਵਰ ਭਖਾ ਕੇ ਦੇਂਦਾ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਲਾਗੇ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਔਖ-ਜਿਹੀ ਲੱਗਦੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਚਕਾਨੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਝਾਲ ਨਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਝੱਲੀ ਗਈ ਸੀ ਨਾ ਹੁਣ ਝੱਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਮੁਸਕਣੀ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਮੁਸਕਣੀ ਮੈਨੂੰ ਮਸ਼ਕਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਸਾਧਰਣ ਬਲ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਚਾਲ-ਢਾਲ ਬੜੀ ਕੁਝਬੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਢਾਈ ਮਣੀ ਬੋਰੀ ਚੁੱਕਦਾ-ਥੱਲਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਨਾਨਬਾਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ਼ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਜਣਿਆਂ ਜਿੱਡਾ ਜ਼ੋਰ ਏ। ਰਤਾ ਬੇਡੌਲ ਲੱਗਦਾ ਏਂ। ਸਾਨੂੰ ਵਰਗਾ ਬਲ ਐ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ। ਉਂਜ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਤੂੰ ਪਤਲਾ-ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਏਂ।”

ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਸਾਂ, ਕਿਤਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਮੇਰੀ ਬੋਲੀ ਭਾਰੀ ਹੈ, ਕੁੱਝ ਕੁਰੱਖਤ ਵੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਘੜ-ਦੁੱਘੜ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹੋ ਬੋਲੀ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਉੱਜੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਿਸ ਓਪਰੀ, ਖਿਝਾਉ ਵਸਤ ਨਾਲ਼ ਰੁਸਿਆ ਰੁਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ।

ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਮੇਰਾ ਉਸਤਾਦ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ:

“ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਨੇ ਜਾਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਵੱਟੇ।”

ਜਿਵੇਂ ਮਸ-ਭਿੰਨੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਖਿੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਤੇ ਖੁਰਦਰਾ-ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ - ਗੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡਾਂ ਕਾਲਮਿਕਾਂ ਵਾਂਗ ਉਤਾਂਹ ਉੱਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰਾ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੇਮ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ।

ਮੈਥੋਂ ਉਲਟ, ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਭੈਣ ਕਿਸੇ ਉੱਡਦੀ ਅਬਾਬੀਲ ਵਾਂਗ ਚੁਸਤ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਭਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਹਲਕੀ-ਫੁਲਕੀ ਚਾਲ-ਢਾਲ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਗੁਦਗੁਦੇ, ਗੋਲ-ਮਟੋਲ ਨਿੱਕਚੂ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਮੇਲ ਬੈਠਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਉਸ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ-ਢਾਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਬਨਾਵਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ, ਸਚੇਤ ਯਤਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਗੱਲ

ਗੱਲ ਤੇ ਹਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਖੁਲਾਸੇ ਹਾਸੇ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਅਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹਰ ਨਿੱਕਾ-ਨੰਨ੍ਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਨਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸਾਧਾਰਣਤਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਵੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਪੁੱਛਦੀ:

“ਤੂੰ ਕੀ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈਂ?”

ਮੈਂ ਦੋ-ਹਰਫ਼ਾ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਾਂ:

“ਮੈਂ ਕੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਕੀ ਮਤਲਬ?”

ਇੱਕ ਰਾਤ ਨਾਨਬਾਈ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨਾਲ ਚਾਅ-ਮਲ੍ਹਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਧ-ਨਸ਼ਈ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ :

“ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਲਈ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਜਾਹ। ਤੇ ਤੂੰ ਮਾਲਕ ਦੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਖੇਡਦਾ-ਮੱਲਦਾ? ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਏਦਾਂ ਗਵਾਈਦਾ ਏ! ਵੇਖ ਖਾਂ, ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ.....”

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਏਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਫੇਰ ਕਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲੋਹੇ ਦਾ ਵੱਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇਰੀ ਖੋਪੜੀ ਭੰਨ ਦਿਆਂਗਾ।” ਮੈਂ ਡਿਓਢੀ ਵਿੱਚ ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਨਬਾਈ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ:

“ਮੈਂ ਕਾਹਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਕਰਾਂ। ਦਿਨ ਭਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਮਗਜ਼ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਏਹੋ ਕੁੱਝ ਹੋਣਾ ਏਂ। ਝੱਲ-ਵਲੱਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤੁਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਏ, ਇਹ ਮੁੰਡਾ।”

ਡਿਓੜੀ ਵਿੱਚ ਚੂਹੇ ਘੁਰ ਘੁਰ, ਚੁੰ-ਚੁੰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਦਰ ਬੇਕਰੀ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਦੀ ਹੂੰਗਰ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹਲਕੀ ਹਲਕੀ ਫੁਹਾਰ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ, ਐਨੀ ਹਲਕੀ ਕਿ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ। ਪਰ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਮਸ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਵੀ ਠੰਡੀ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ। ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗੰਧ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਬੇਕਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਲੋਅ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਇੱਕ ਗੀਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ:

ਵਲਰਮੀ ਸੰਤ, ਵਲਰਮੀ ਸੰਤ
ਸੁਨਿਹਰੀ ਮੁਖ-ਮੰਡਲ ਪਰਿਵੇਸ਼
ਸਦਾ ਨਿਜ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਮਿਰੁਵਾਨ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਨਾਨਬਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਵਾਂਗੂ

ਮੇਰੀਆ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਮੇਰੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉੱਪਰ ਬੈਠੀ ਹੈ—ਤੇ ਮੇਰਾ ਲੂੰ ਲੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਸੀ।

ਤਿਕਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦਿਹੂੰ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੀਕ
ਪਿਆਵੇ ਸੰਤ ਪਿਆਲਾ, ਗੀਤ
ਕਰੇ-ਹੂੰ-ਹੋਰ ਵੀ ਲੀਲਾ-ਚੁਹਲ
ਇਹੋ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਕੇਲ-ਕਲੋਲ

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਮਿਲ ਕੇ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਆਵਾਜ਼ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ, ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਸੀ। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਗੀਤ ਵਿਚਲੇ ‘ਹੂੰ’ ਤੇ ਆ ਕੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ-ਜਿਹੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਅਗਾਂਹ ਵਧਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ‘ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖੇ ਤੇ ਇੱਕ ਖਿੜਕੀ ਥਾਣੀ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ। ਜਾਲੀਦਾਰ ਪਰਦੇ ਥਾਣੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਚਕੋਰ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਈਆਂ। ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਨੀਲੇ ਸ਼ੇਡ ਵਾਲਾ ਨਿੱਕਾ-ਜਿਹਾ ਲੈਂਪ ਜਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੈਂਪ ਲਾਗੇ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਦੀਵਾਰ ਮੂੰਹ ਕੀਤੀ ਕੁੱਝ ਲਿਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਾਲ ਕਲਮ ਦੇ ਸਿਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੁੜਪੁੜੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬਾਵਰੀ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹਟਾਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਧ-ਮੀਟੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਮੁਸਕਾਣੀ ਦੀ ਚਮਕ। ਉਸ ਨੇ ਸਹਿਜੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਖਤ ਤਹਿ ਕੀਤਾ, ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਨੂੰ ਜੀਭ ਨਾਲ ਚੱਟ ਕੇ ਮੁਹਰ-ਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਚਿੱਠੀ ਉਸ ਨੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਪਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਘੂਰੀ ਵੱਟੀ। ਉਸ ਦੀ ਅਗਲੀ ਉਂਗਲੀ ਮੇਰੀ ਚੀਚੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ ਫੇਰ ਚੁੱਕ ਲਈ, ਇੱਕ ਘੂਰੀ ਵੱਟੀ, ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਪਾੜ ਕੇ ਚਿੱਠੀ ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚਿੱਠੀ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁਹਰ-ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਪਰ ਝੁਕ ਕੇ ਫੇਰ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿਆਹੀ ਸੁਕਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਹਿਲਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੁਲਾਹ ਦਾ ਚਿੱਟਾ ਝੰਡਾ ਹਿਲਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੇ ਪੱਬਾਂ ਭਾਰ ਖਲੋ ਕੇ ਨੱਚਦੀ, ਗਿੱਧਾ ਪਾਉਂਦੀ ਉਹ ਪਲੰਘ ਵੱਲ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਲਾਉਜ਼ ਲਾਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਗੋਲ ਤੇ ਗੁਦਗੁਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਲੈਂਪ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਉਹ ਫੇਰ ਪਲੰਘ ਵਾਲੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਗਵਾਚ ਗਈ। ਆਦਮੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ, ਜੇ ਸੰਜੋਗ ਵਸ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ, ਪਾਗਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਐਧਰੋਂ ਓਧਰ ਤੁਰਦਿਆਂ ਤੁਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਅਨੌਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਜੋ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਇਕੱਲੀ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਰੇਤ ਵਰਗੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਢੁਕ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਗੋਸ਼ੇ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁੰਗੜ-ਜਿਹੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਕਚੂ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਉਹ ਸਹਿਮੀ-ਜਿਹੀ ਉਸ ਵੱਲ

ਵੇਖਦੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਮੇਜ਼ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਰੇਤਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਬਿਲਕੁਲ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸਾਂ.....।

ਸ਼ਾਲ ਵਿੱਚ ਵਲੋਟੀ ਨਾਨਬਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਣ ਅੱਡੀ-ਖੋੜੇ ਖਾਂਦੀ ਆਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘੁਰਕ ਕੇ ਬੋਲੀ:

“ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਜਾ।”

ਗੁੰਨੇ ਹੋਏ ਆਟੇ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੇ ਉੱਪਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਨਾਨਬਾਈ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਫੜਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ, ਉਸ ਦੀ ਦਿਲ ਠਾਰਨ ਦੀ ਅਥੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਖਿਆਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਖਲੋਤਾ-ਖਲੋਤਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ:

“ਮੈਂ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ?”

ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਹੀ ਕਿਤੇ ਲਾਗ ਪਾਸ ਹੀ ਬਿਪਤਾ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਬੇਕਰੀ ਚੰਗੀ ਚਲ ਨਿਕਲੀ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਵਡੇਰੀ ਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਨੌਕਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਕੰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੋਝ ਸੀ। ਮੈਂ ਏਨਾ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਨਵਾਂ ਆਦਮੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੂੰ ਹੀ ਵੱਡਾ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇਂਗਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਤੇਰੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਦਸ ਰੂਬਲ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ। ਤੇ ਇਹ ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ।”

ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡਾ ਸਹਾਇਕ ਕਿਉਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੰਮਚੋਰ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਥਕਾਵਟ ਮੇਰੇ ਲਈ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬੇਚੈਨੀ ਦੱਬੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਰਹੀ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਵੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਸਲੋਂ ਠੱਪ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਤੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸੁੱਟ ਪਾਈਆਂ, ਇਹ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਾਂ ਚੂਹਿਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਜਾ ਹੈ, ਬਸ। ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਕਦੀ ਕੋਈ ਸੁਫ਼ਨਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸਚ ਮੁੱਚ? ਸੁਫ਼ਨਾ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਹੋਣੈ। ਪਰ ਤੂੰ ਮੀਸਨਾ ਏਂ। ਵਾਹ ਬਈ ਵਾਹ! ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੱਸਣ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹਰਜ਼ ਏ? ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਟੰਗ ਟੁਟਦੀ ਏ!”

ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਅਪਣੱਤ ਸੀ ਤੇ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਦਿਲੋਂ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਡਰਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਮਾਲਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਦਮੀ ਸਾਂ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲੇ ਆਪਣੀ ਨਿਤਾ-ਪ੍ਰਤੀ ਦੀ ਚੋਰੀ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਛੱਡੀ।

ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਦਫ਼ਨ ਤੋਂ ਸੱਤ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ। ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦਾਦੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ। ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਭਿਖ ਮੰਗਣ ਗਈ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਦੀ ਡਿਓੜੀ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੱਤ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਅੱਠ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਸੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਾਨੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੰਗ ਪਿੰਨ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਮੇਰੇ ਤਕੜੇ, ਜਵਾਨ ਮਮੇਰੇ ਭਰਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੇ ਬਾਲ-ਬੱਚੇ ਸਭ ਉਸੇ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਵੀ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ।

ਮੇਰੇ ਮਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ :

“ਅਸਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੋਤ੍ਰੋਪਾਵ ਲੋਵਸਕ ਦੇ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਦਬ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਘਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਹਨ। ਅਰਬੀ ਨਾਲ਼ ਅਸੀਂ ਗਏ ਸਾਂ ਭਿਖਾਰੀ ਵੀ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਸਭ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਸੱਭੇ ਰੋ ਪਏ। ਦਾਦਾ ਵੀ ਰੋਇਆ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਇਕੱਲਾ ਕਬਰ ਲਾਗੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਅਸੀਂ ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਉਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਹੁਣ ਮਰਿਆ ਸਮਝ।”

ਮੈਨੂੰ ਰੋਣ ਨਾ ਆਇਆ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਠੰਡੀ ਯਖ ਹਵਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਬਾਲਣ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾਗੇ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ਼ ਨਾਨੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂ। ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਮਿਹਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਵਾਲੀ, ਕਿੰਨੀ ਸਿਆਣੀ ਸੀ! ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਾਂ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਇਹ ਬੋਝਲ ਰੀਝ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਵਿੱਚ ਸਾਂਭੀ ਰੱਖੀ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦਾ। ਓੜਕ ਇਹ ਰੀਝ ਮਨ ਦੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੁਝ-ਬੁਝ ਗਈ, ਅਧੂਰੀ।

ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚੈਬੇਵ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਈਸ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਯਾਦ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੌੜੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਕੋਈ ਘੋੜਾ ਮਿਲਿਆ ਨਾ ਕੁੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿਉਂ ਸੁੱਝਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਦਾ ਭਿਆਲ ਚੂਹਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾ ਲਵਾਂ। ਚੂਹੇ ਤਾਂ ਬੇਕਰੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਬਣਦੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਸੀ।

ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਭੁੱਖੇ ਬਾਜ਼ ਵਾਂਗੂ ਮੇਰੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮੰਡਲਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਕਾਠੀ ਬੜੀ ਤਕੜੀ ਤੇ ਗੱਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਚਾਂਦੀ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲ਼ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਹਵਾ ਭਰਵੀਂ ਸੀ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁੰਨੀ-ਕੁਤਰੀ ਤੇ ਵਾਹੀ-ਸਵਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵੱਡੇ ਦਿਨ ਲਈ ਪਾਲੀ ਮੋਟੀ ਬੱਤਖ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸੁਣਿਐ, ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਏ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਏਂ ਤੂੰ? ਬਾਈਬਲ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ?”

ਆਹੋ, ਮੈਨੂੰ ਬਾਈਬਲ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ‘ਦੈਨਿਕ ਉਪਦੇਸ਼’ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਰੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਸੀ। ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲੱਥ ਗਿਆ।

“ਹੂੰ, ਅਰੋਗ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ। ਤਾਲਸਤੋਇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ? ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹੀ?”

ਮੈਂ ਤਾਲਸਤੋਇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਸੀਏ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ। ਏਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਾਂ ਸਭ ਲਿਖਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵਾਦ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਇਹ ‘ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ’ ਦੀ ਵੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤੀ ਹੈਕਟੋਗ੍ਰਾਫ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬੇਸੁਆਦ ਜਿਹੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਛੇੜਨੀ।

ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਦੋ ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਫੇਰ ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਵੀਂ। ‘ਕੱਠੇ ਚਾਹ ਪੀਆਂਗੇ।”

ਇਹ ਤਾਂ ਖ਼ੈਰ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ। ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੁਲਸੀਏ ਦਾ ਸੱਦਾ ਨਾ ਮੰਨਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਬੇਕਰੀ ਬਾਰੇ ਸ਼ੌਕ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਨੀਵੀਂ ਦੀਵਾਰ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਤਿਹਾਈ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਹਰਾ ਪਲੰਘ ਡੱਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਲੰਘ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਪਰਦੇ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਪਲੰਘ ਦੇ ਉੱਪਰ ਚਮਕੀਲੇ ਲਾਲ ਗਿਲਾਫ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਰਹਾਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਪਰ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਹਿੰਦੀ ਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਲਮਾਰੀ, ਇੱਕ ਮੇਜ਼, ਦੋ ਕੁਰਸੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਖਿੜਕੀ ਲਾਗੇ ਇੱਕ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਬੈਂਚ ਸੀ। ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਇਸੇ ਬੈਂਚ ’ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਰਦੀ ਵਾਲੀ ਜਾਕਟ ਦੇ ਬਟਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖਿੜਕੀ ਕੱਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਮੇਜ਼ ਲਾਗੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵੀਹ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਜਵਾਨ ਔਰਤ ਸੀ ਉਹ—ਸੀਨਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਗੱਲਾਂ ਲਾਲ-ਸੂਹੀਆਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਤੇ ਦਵੈਖ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਅਲੋਕਾਰ-ਜਿਹਾ ਰੰਗ

ਸੀ.....ਭੂਰਾ, ਸਲੇਟੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸ਼ੋਖ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਬੜੇ ਨਖਰੇ ਨਾਲ ਸੰਗੋੜਦੀ। ਉਸਦੇ ਬੋਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਵੈਖ ਦਾ ਹਲਕਾ-ਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ।

ਪੁਲਸੀਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਮੇਰੀ ਧਰਮ-ਧੀ ਸੇਕਲੇਤੇਯਾ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਤੁਹਾਡੀ ਬੇਕਰੀ ਦੇ ਬੜੇ ਗੋੜੇ ਲਾਉਂਦੀ ਏ। ਬਦਚਲਨ, ਬਦਮਾਸ਼ ਛੋਕਰੀ। ਤੀਵੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ—ਬਦਮਾਸ਼।”

“ਸਾਰੀਆਂ?” ਉਸਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ।” ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਨੇ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਮਗੇ ਖੜਕ ਪਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਖੜਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਿਰਚ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਕੁੱਝ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਤੇ ਫੇਰ ਬੜੇ ਚਸਕੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਬਦਮਾਸ਼ ਤੇ ਵਿਹਲੀਆਂ। ਰੰਡੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੀਕ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਸ਼ੇਬਾ ਹਜ਼ਾਰ ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਲ ਦਾ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਈ ਸੀ—ਕਾਮ-ਸੁਖ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ। ਸਾਡੀ ਜ਼ਾਰਿਨਾ ਏਕਾਤੇਰਿਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਲਵੇ। ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਮਹਾਨ’ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਪਏ। ਪਰ ਹੈ ਉਹ ਵੀ....।”

ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮਹਿਲ ਦੇ ਇੱਕ ਕਮੀਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ ਜਿਸ ਨੇ ਜ਼ਾਰਿਨਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਾਤ ਵਿਹਾਈ ਤੇ ਫੇਰ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਫੌਜ ਦੇ ਸਭ ਅਹੁਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਰਜੈਂਟ ਤੋਂ ਜਰਨੈਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਫੇਰਦੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਥਾਣੀ ਆਪਣੀ ਲੱਤ ਮੇਰੀ ਲੱਤ ਨਾਲ ਟਕਰਾਈ। ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਚਸਕਾ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਸਹਿਜ-ਭਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਦਿਸ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਠਿੱਲ੍ਹ ਪਿਆ।

“ਹੁਣ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਏ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਪਲੇਤਨਿਓਵ.....।”

ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਸਧਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਗੱਲ ਟੁਕ ਕੇ ਬੋਲੀ:

“ਵੇਖਣ-ਚਾਖਣ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਹੈ ਚੰਗਾ?”

“ਕੌਣ ਚੰਗਾ?”

“ਮਿਸਟਰ ਪਲੇਤਨਿਓਵ।”

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ‘ਮਿਸਟਰ’ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਮਿਸਟਰ ਬਣੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਲੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੈ ਬੱਸ। ਉਹਦੇ ਵਰਗੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੇ। ਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?”

“ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਉਹ ਬੜਾ ਹਸਮੁਖ ਹੈ ਤੇ ਜਵਾਨ ਹੈ।”

“ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਸ ਦੇ ਮਸਖਰੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹਸਮੁਖ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।”

“ਮਸਖਰੇ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਸਮੁਖ ਬਣਨ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

“ਚੁੱਪ ਰਹਿ ? ਕੁੱਤਾ ਵੀ ਪਹਿਲੋਂ ਕਤੂਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

“ਮਸਖਰੇ ਤਾਂ ਬਾਂਦਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਨਿਰੇ ਪੁਰੇ।”

“ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਣੀ ਮੇਰੀ ਗੱਲ।”

“ਸੁਣੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ!”

“ਅੱਛਾ, ਤਦ....।”

ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਠੰਡੀ ਪੈ ਗਈ। ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਬੋਲਿਆ :

“ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਨਾ ਇਹ ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਮੁੰਡਾ ਏ। ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਧਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ :

“ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਜਾਣੂ ਹੀ ਹਾਂ।”

“ਜਾਣੂ ਹੈ ? ਹੂੰ.....”

ਉਸ ਦੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਨਾ-ਉਮੈਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਚਨਚੇਤ ਉੱਠ ਕੇ ਬੈਂਚ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਤਮਗੇ ਖੜਕ ਉੱਠੇ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਵਾਧਾਨ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਪਰਚਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਜੋ ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਸਾਈਕਲੋਸਟਾਈਲ ਮਸ਼ੀਨ ਤੇ ਛਾਪਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਮੁੜ ਮੇਰੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਿੜਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਢੜੇ ਨੂੰ ਚਿੜ੍ਹਾਉਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਆਤਮ-ਮਹਿਮਾ ਨਾਲ ਫੁਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਜਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮੋਰ ਆਪਣੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਖੰਭ ਖਲਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਜ਼ ਹੇਠਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਜੋ ਛੇੜਖਾਨੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਨ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗੱਲ ਨਵੇਂ ਮੋੜ ਵੱਲ ਕਿਵੇਂ ਮੁੜੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੜੀ ਹਲਕੀ, ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਈ।

“ਇੱਕ ਅਦਿਸ ਧਾਗਾ—ਸਮਝਿਐਂ ਤੂੰ?” ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਗੋਲ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਕੇ ਮੇਰੀ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ—ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਡਰ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ।

“ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਲਾਮਤ ਇੱਕ ਮੱਕੜੀ ਨੇ.....”

ਔਰਤ ਨੇ ਚੀਖ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਇਹ ਕੀ ਆਖਿਆ ਤੁਸਾਂ?”

“ਤੂੰ—ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਲਗਾਮ ਦੇ। ਬੁੱਧ-ਬਲੇਟ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ! ਮੈਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਲਾਮਤ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਪਮਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਕੁਚੱਜੀ ਰੰਨ। ਜਾਹ ਸਮਾਵਾਰ

ਸਾਫ਼ ਕਰ ਜਾ ਕੇ।”

ਆਪਣੇ ਭਰਵੱਟੇ ਜੋੜ ਕੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਸੰਗੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ:

“ਇੱਕ ਅਦਿਸ ਧਾਗਾ—ਮੱਕੜੀ ਦੇ ਜਾਲੇ ਵਾਂਗ। ਇਹ ਧਾਗਾ ਹਜ਼ੂਰ ਵਾਲਾ ਜ਼ਾਰ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਤੀਸਰਾ, ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕੁਲ ਰੂਸ, ਵਗੈਰਾ, ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਲਾਮਤ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ, ਗਵਰਨਰ ਬਹਾਦਰ, ਤੇ ਸਭ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਹਾਕਮਾਂ ਥਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਤੱਕ ਫੌਜ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਿਪਾਹੀ ਤੱਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਗੇ ਦੀ ਗਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਧਾਗਾ ਹਰ ਸ਼ੈ ਦੁਆਲੇ ਲਿਪਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਇਸੇ ਅਦਿਸ ਧਾਗੇ ਕਰਕੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮੀਸਣੀ ਮਲਕਾ ਨੇ ਕੁੱਝ ਪੋਲ, ਯਹੂਦੀਆਂ ਤੇ ਕੁੱਝ ਰੂਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਭਰਮਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵਾਹ ਲੱਗੇ ਇਸ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਟਿੱਲ ਲਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਤੇ ਸਾਂਗ ਇਹ ਕਰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।”

ਉਹ ਮੇਜ਼ ਉੱਪਰ ਝੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਹਲਕੀ, ਪਰ ਸਖ਼ਤ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ:

“ਸਮਝਿਐਂ ? ਹੈਂ ? ਹਾਂ, ਭਲਾ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀਆਂ ? ਤੇਰਾ ਨਾਨਬਾਈ ਤੇਰੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦੈ—ਕਹਿੰਦੈ, ਬੜਾ ਸਮਝਦਾਰ ਮੁੰਡਾ ਏ, ਬੜਾ ਦਿਆਨਤਦਾਰ ਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ-ਬਸਿਰ ਏ। ਖੈਰ, ਤੇ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੁਹਾਡੀ ਬੇਕਰੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਜੇ ਇੱਕ ਅੱਧ ਮੁੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਹੇੜ ਦੀ ਹੇੜ ਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏ ? ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਛੋਟਾ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਬੜੀ ਕਾਹਲੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਾਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਝ ਗਇਉਂ ਨਾ ? ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂ.....”

ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਅਜੇ ਦੱਸੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਚੁਫਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਬੁੱਢੜਾ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜਿਆ। ਇੱਕ ਨਿਕੜਾ ਜਿਹਾ, ਲਾਲ ਨੱਕ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਘੁੰਘਰਾਲੇ ਵਾਲ਼ ਸਨ ਜੋ ਚਮੜੇ ਦੇ ਫੀਤੇ ਨਾਲ਼ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਵੋਦਕਾ ਦੀ ਬੋਤਲ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੁੱਝ ਵੋਦਕਾ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸੀ।

“ਸ਼ਤਰੰਜ ਦੀ ਇੱਕ ਬਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਏ ?” ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਝੱਟ-ਪਟ ਹੀ ਹਸਾਉਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਫੁੱਲਝੜੀਆਂ ਛੱਡਣ ਲੱਗਾ।

ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਰਤਾ ਕੁ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਮੇਰੇ ਸਹੁਰਾ ਸਾਹਿਬ।” ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਝੁੰਝਲਾਹਟ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਸੀ।

ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੱਟਲਣ ਬੀਵੀ ਮੈਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਛੱਡਣ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁੰਢੀ ਵੱਢੀ ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਰਤਾ ਬੱਦਲਾਂ ਵੱਲ ਤਾਂ ਵੇਖ! ਅੱਗ ਵਾਂਗੂ ਲਾਲ ਨੇ!”

ਅਸਮਾਨ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਇੱਕ ਸੋਨ-ਰੰਗੇ ਫੰਬੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾ।

ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ-ਜੰਤਰ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹਰ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮੂਰਤਵੰਤ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਥਾਵੇਂ ਇੱਕ ਮੱਕੜੀ ਲੁਕੀ ਬੈਠੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਮੱਕੜੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਅਦਿਸ ਧਾਗਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਕੜ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਜਾਂਦਾ ਇਸ ਮੱਕੜੀ ਜਾਲ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਪੇਟੇ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗਦੀ।

ਡੂੰਘੀ ਰਾਤ ਪਿਆਂ ਜਦੋਂ ਦੁਕਾਨ ਬੰਦ ਹੋਈ, ਮੇਰੀਆ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਲਾਈ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਚੀਖ ਪਈ, “ਓਇ ਮੇਰਿਆ ਰੱਬਾ” ਤੇ ਫੇਰ ਲੱਗੀ ਚੂਹੇਦਾਨੀ ਵਿੱਚ ਫਸੀ ਚੂਹੀ ਵਾਂਗ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਛੰਡਣ। ਫੇਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਪਰ-ਕਦੀ ਨਾਨਬਾਈ ਵੀ ਤੈਥੋਂ ਭੇਤ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੈ? ਉਸ ਦੀ ਰਖੈਲ—ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ ਕੋਈ? ਸੱਚੀ-ਮੁਚੀ? ਨਾਨਬਾਈ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇਣੀ ਪਏਗੀ।”

ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਖਲੋਤਾ ਗਮਰੁੱਠ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਨੇ ‘ਰਖੈਲ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਉਂ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਨਾਨਬਾਈ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬੇਬਾਕ ਤੱਕਣੀ ਬੇਚੈਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਤੱਕਣੀ ਮੈਥੋਂ ਕੁੱਝ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਹੈ?—ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਖਲੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਸਨ।

“ਤੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਦਾਸ ਕਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਏਂ?”

“ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਹੋਏ, ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ ਮਰ ਗਈ ਹੈ।”

ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ, ਉਸ ਲਈ ਦਿਲ-ਲੱਗੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ।

“ਨਾਨੀ ਤੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਸੀ?”

“ਆਹੋ! ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਣੀ?”

“ਨਹੀਂ।”

ਮੈਂ ਤੁਰ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਰਾਤ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਜੋ ਕੁੱਝ ਤੂੰ ਦਿੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈਂ

ਉਹ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਤੂੰ।

ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਾਹ ਲੱਗਦੀ ਬੇਕਰੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਦੀਂ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ੰਕੇ ਰਫਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਣ ਲਗਭਗ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਿਆ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੀ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ:

“ਇਹ ਕੀ ਉੱਟ-ਪਟਾਂਗ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏਂ ਤੂੰ?”

“ਗੋਰੀਬਾਲਡੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਮਾਰਿਆ? ਇਹ ਗੋਰੀਬਾਲਡੀ ਕੌਣ ਏਂ? ਏਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਦੀ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਸਨ—ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਮਾਰਨਾ?”

ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਗੁੰਨੇ-ਆਟੇ ਵਾਲੇ ਬਕਸੇ ਉੱਪਰ ਭੁਆਂ ਕੇ ਸੁੱਟੀ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਕੋਲ ਖਲੋਤਾ ਉਹ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਨ ਲੱਗਾ :

“ਲਓ ਜੀ, ਲੱਗਾ ਜੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ। ਵਾਹ ਬਈ, ਵਾਹ। ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਜਾਦੂ ਦੀ ਖੇਡ ਏ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਨੇ। ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕਿਤਾਬੀ ਕੀੜਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਸਾਰਾਤੋਵ ਵਿੱਚ ਲੱਭ ਲੱਭ ਕੇ ਫੜਦੇ ਸਨ। ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਦੀ ਅੱਖ ਅੱਗੇ ਹੀ ਤੇਰੇ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਤੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਸੋਚ। ਉਹ ਕਬੂਤਰ ਨਹੀਂ ਜੁ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਣ।”

ਗੱਲ ਉਹ ਮੇਰੇ ਭਲੇ ਦੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਨਾਨਬਾਈ ਨਾਲ ‘ਖਤਰਨਾਕ ਵਿਸ਼ੇ’ ਉੱਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਮਨਾਹੀ ਸੀ।

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨ ਇੱਕ ਕਮਾਲ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੱਥੋ ਹੱਥ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਰ ਥਾਂ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਝਗੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਡੰਗਰ-ਡਾਕਟਰੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਾਵਰੋਵ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲਿਆ ਦੇ। ਪਰ ਉਹ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਨਾ ਭਰਾਵਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾ ਲੈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆਇਐ ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੇਰਾ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਦੀ ਇੱਕ ਥਾਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣੀ ਏ। ਸ਼ਾਇਦ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਓਥੇ ਲੈ ਜਾ ਸਕਾਂ।”

ਮਾਤਾ ਮਰੀਅਮ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਰਸਕੋਏ ਪੋਲੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਡਗ ਭਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਾਵਰੋਵ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਧੁੰਧਲੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਖੁਰਾ ਨੱਪਦਾ ਕੋਈ ਪੰਜਾਹ ਕਦਮ ਪਿਛਾਂਹ ਸਾਂ। ਬਿਲਕੁਲ ਸੁੰਨਸਾਨ ਮੈਦਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਲਾਵਰੋਵ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨ ਕੇ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਇਹਤਿਆਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਸੀਟੀਆਂ ਵਜਾਉਂਦਾ, ਗਾਉਂਦਾ ਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਲੜ-ਖੜਾਉਂਦਾ ਏਦਾਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਬੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੋਵਾਂ। ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਕਾਲੇ ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਚੀਬੜੇ ਆਲਸੀ ਤੌਰ ਵਿੱਚ ਤੁਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੋਨੇ ਦੀ ਗੋਂਦ ਵਰਗਾ ਚੰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਚਲਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਟੇਢੇ-ਮੇਢੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਪਏ ਸਨ! ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਪਾਣੀ-ਭਰੇ ਖੱਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਨ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾ ਪੈਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਅਸਪਾਤ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਪੈਂਦੇ। ਮੇਰੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਗੁਸੈਲ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਸੀ।

ਧਾਰਮਕ ਅਕਾਦਮੀ ਟੱਪ ਕੇ ਇੱਕ ਬਗੀਚੀ ਦੇ ਜੰਗਲੇ ਲਾਗੇ ਮੇਰਾ ਰਾਹਬਰ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਜਾ ਰਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਜੰਗਲਾ ਟੱਪਿਆ ਅਤੇ ਨਿਖਸਮੀਂ ਬਗੀਚੀ ਦੇ ਕੱਖ-ਕੰਡੇ ਥਾਣੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧੇ। ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਖ਼ਹਿਸਰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਉੱਪਰ ਤ੍ਰੇਲ ਦੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਤੁਪਕਿਆਂ ਦਾ ਤਰੌਂਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਘਰ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇੱਕ ਅਸਲੋਂ ਬੰਦ ਖਿੜਕੀ ਨੂੰ ਠਕੋਰਿਆ। ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਭਿੱਤ ਖੁੱਲ੍ਹੇ। ਇੱਕ ਦਾਹੜੀ ਵਾਲੇ ਚਿਹਰੇ ਨੇ ਬਾਹਰ ਝਾਤ ਪਾਈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹਨੇਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ।

“ਕੌਣ ਹੈ?”

“ਯਾਕੋਵ ਦੇ ਯਾਰ”

“ਖਿੜਕੀ ਥਾਣੀਂ ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਓ।”

ਅੰਦਰ ਸੰਘਣਾ ਹਨੇਰਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵੀ ਆਦਮੀ ਵੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਹੌਲੀ-ਜਿਹੀ ਖੰਘਿਆ। ਫੇਰ ਕੁੱਝ ਜਣਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਸੇ ਮਾਚਿਸ ਬਾਲੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਲਾਗ-ਪਾਸ ਕਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ।

“ਸਾਰੇ ਆ ਗਏ?”

“ਹਾਂ।”

“ਖਿੜਕੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪਰਦਾ ਤਾਣ ਦਿਉ ਤਾਂ ਕਿ ਝੀਤਾਂ ਥਾਣੀ ਲੋਅ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਵੇ।”

ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੁਸੈਲ ਗਜ਼ਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਇਸ ਬਾਹਰੀਂ ਪੱਥਰੀਂ ਪਾਰ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਕਿਸ

ਦੀ ਅਕਲਮੰਦੀ ਹੈ ?”

“ਏਨੀ ਉੱਚੀ ਨਾ ਬੋਲੋ।”

ਇੱਕ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ-ਜਿਹਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲਿਆ। ਕਮਰਾ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਮੇਜ਼-ਕੁਰਸੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋ ਬਕਸਿਆਂ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਫੱਟਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਪੰਜ ਆਦਮੀ ਪੰਗਤ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਇਉਂ ਬੈਠੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲੇ ਉੱਤੇ ਕਾਂ ਬੈਠੇ ਹੋਣ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਬਕਸਾ ਮੂਧਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਪਰ ਦੀਵਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਕੰਧ ਲਾਗੇ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਖਿੜਕੀ ਦੀ ਚੁਗਾਠ ਲਾਗੇ ਇੱਕ ਲੰਮੇ ਪਟਿਆਂ ਵਾਲਾ ਪਤਲਾ-ਪੀਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਏਸ ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਦਾਹੜੀ ਵਾਲੇ ਬੁੱਢੜੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਮੈਂ ਏਥੇ ਜੁੜੇ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਦਾੜ੍ਹੀਅਲ ਆਦਮੀ ਨੇ ਡੂੰਘੀ ਭਰਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਰਜੀ ਪਲੇਖਾਨੋਵ* ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਪੈਂਫਲਟ ‘ਸਾਡੇ ਮਤਭੇਦ’ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ। ਪਲੇਖਾਨੋਵ ਪਹਿਲੋਂ ਨਾਰੋਦਨਾਯਾ ਵੋਲਿਆ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ।

ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੰਧ ਲਾਗਿਓਂ ਘੁਰਕ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਸਭ ਕੁੱਝ।”

ਇਸ ਰਹੱਸਮਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਉਤੇਜਨਾ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਰਹੱਸਮਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਨਮੋਹਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਈਸਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ ਜੋ ਲੁਕ ਲੁਕ ਕੇ ਘੋਰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੁੜਦੇ ਸਨ। ਦਾਹੜੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਸੁਰ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸ਼ਪੱਸ਼ਟ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ

“ਵਾਹਿਯਾਤ!”

ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਪਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਅਨੌਖਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਉਹ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਰੂਸੀ ਯੋਧੇ ਦਾ ਟੋਪ ਹੋਵੇ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾ ਢੱਕਣ ਹੈ।

ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੌਲੇ-ਹਲਕੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਗਰਮਾ ਗਰਮ ਬਹਿਸ, ਗੰਧਲਾ-ਜਿਹਾ ਹੰਗਾਲ ਬਣਦੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਕਤਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੂਸਰੇ ਵਕਤਾ

* ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਰੂਸੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੀ ਜੋ ਨਾਰੋਦਨਿਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਬੰਧ ਤੋੜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਬਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੋਦਨਿਕਵਾਦ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਨੇ ਨਾਰੋਦਨਿਕਵਾਦ ਨੂੰ ਮਾਤ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਧਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜਿਆ।

ਤੋਂ ਅੱਡਰੀ ਪਛਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਓੜਕ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਖਿੜਕੀ ਦੀ ਚੁਗਾਠ ਲਾਗਿਓਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਵਿਅੰਗ-ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਅਸੀਂ ਪੈਂਫਲਟ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

ਇਹ ਲੰਮੇ ਪਟਿਆਂ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ। ਬਹਿਸ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਪੈਂਫਲਟ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਭਰਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦੀ। ਸੁਲਘਦੀਆਂ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦੇ ਲਾਲ ਗੁਲ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਕੋਈ ਤੀਲੀ ਬਾਲਦਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕਾਗਰ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲੋਅ ਹੁੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁੰਗੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਵੇਖਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਨਾਲੋਂ ਚੌੜੇਰੀਆਂ।

ਪੜ੍ਹਾਈ ਏਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਕ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਤਿੱਖੇ, ਚੁਭਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਸੌਖੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਗੁੰਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਮਨ ਲੱਗਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਚਾਨਕ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਕਮਰਾ ਰੋਸ ਭਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉੱਠਿਆ।

“ਗੱਦਾਰ!”

“ਬੋਥਾ ਰੋਲਾ!”

“ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ।”

“ਫਾਂਸੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ—ਗੋਨੇਰਾਲੋਵ ਤੇ ਉਲਿਆਨੋਵ.....।”

ਤੇ ਫੇਰ ਖਿੜਕੀ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਬੋਲਿਆ:

“ਭਰਾਵੋ! ਜੇ ਗਾਲ੍ਹ-ਮੰਦਾ ਛੱਡ ਕੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ।”

ਮੈਨੂੰ ਬਹਿਸ-ਮੁਬਾਹਿਸੇ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਤੇਜਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਉਲਾਂਘਾਂ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨੰਗਾ ਹੰਕਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ।

ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਨਿਉਂ ਕੇ ਉਹੋ ਨੌਜਵਾਨ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੂੰ ਪੇਸ਼ਕੋਵ ਹੈਂ ਨਾ? ਬੇਕਰੀ ਵਾਲਾ? ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਫੇਦੋਸੀਏਵ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਹਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਾਵਾਂ-ਰੌਲੀ ਤਾਂ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਨਹੀਂ ਮੁਕਣੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਬਾਹਰ ਚੱਲੀਏ?”

ਫੇਦੋਸੀਏਵ ਦਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਮੰਡਲ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਡਲ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਟੋਲਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ

ਉਸ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਪੀਲਾ ਤੇ ਫਰਕਦਾ ਹੋਇਆ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ਼ ਤੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਤੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ? ਤੈਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਵਿਹਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ?” ਤੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਉਹਨੇ ਹੋਰ ਕਹੀ:

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਬੇਕਰੀ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਸ ਮੂਰਖ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆਂ? ਤੂੰ ਕੀ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆਂ?”

ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮੈਂ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬੇਕਰੀ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੇ ਤੇ ਉਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਨਿੱਘ ਨਾਲ਼ ਦਸਤ-ਪੰਜਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਬੜੀ ਸੁਖਾਵੀਂ, ਟਹਿਕਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਖਿੱਲਰ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਪਤਾ ਦਿਆਂਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਬੇਕਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵਾਹ ਵਾਹ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਭਾਰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਵਧ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਬੇਕਰੀ ਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਅਤੇ ਰੋਲ ਤੇ ਬਨ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਕਾਦਮੀ ਅਤੇ ‘ਵੱਡੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ’ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਮਾਲ ਵੇਚਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਨੱਢੀਆਂ ਮੇਰੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚ ਬਨ ਚੁੱਕਣ ਲੱਗਿਆਂ, ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਸੁੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਬੜੇ ਨਾਜ਼ਕ-ਜਿਹੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਬਚਕਾਨਾ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ। ਚਮਕੀਲੇ ਨੈਣਾਂ ਤੇ ਸਵੱਛ ਬਸਤਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਮੇਰੀ ਟੋਕਰੀ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਚਪਲ ਚਪਲ ਕਰਦੀਆਂ, ਮੂੰਹ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਲਾਬੀ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੇ ਬਨ ਚੁੱਕ-ਥਲ ਕੇ ਵੇਖਦੀਆਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਓਪਰਾ ਓਪਰਾ ਲੱਗਦਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇਹੀਆਂ ਨਿਰਲਜ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਗੰਦੇ, ਵਰਜਿਤ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਭ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਗੰਦੇ ‘ਧਰਵਾਸ-ਘਰਾਂ’ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ:

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੇ ਘੋਰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ‘ਅਦਿਸ ਧਾਗਾ’ ਕਿਤੇ ਅਜੇਹੀ ਥਾਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ?”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਭਰਵੇਂ ਉਭਾਰਾਂ ਵਾਲੀ, ਕੱਕੇ ਰੰਗ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਸੰਘਣੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਗੁੱਤ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਲਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲ

ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਲਿਆ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:

“ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਪਹੁੰਚਾ ਦਈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਦਸ ਕੋਪਕ ਦਿਆਂਗੀ।”

ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੂਲੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਹੰਝੂਆਂ ਵਿੱਚ ਗੜ੍ਹਚ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਟੁੱਕੇ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਕੰਨ ਪੀੜ ਨਾਲ਼ ਲਾਲ਼ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿਲੀ ਨਾਲ਼ ਦਸ ਕੋਪਕ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਠੀਕ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸੀਖ ਵਰਗਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਤਪਦਿਕ ਦੀ ਚਮਕ ਸੀ। ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜਾਹ ਕੋਪਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਭੰਨ-ਕਟ ਕੱਢ ਕੇ ਲੱਗਾ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਗਿਣਨ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਪੈਸੇ ਮੁੜ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣੇ ਚਾਹੇ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ। ਭੰਨ-ਕਟ ਖਨ ਖਨ ਫਰਸ਼ ਉੱਪਰ ਡੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ।

ਸੁੰਨੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਉਹ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਮਲੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਪਟਾਕੇ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਉਹ ਬੋਲਿਆ:

“ਤਾਂ ਹੁਣ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਏ? ਅੱਛਾ, ਅਲਵਿਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦੈ.....।”

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਕੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਉੱਪਰ ਜ਼ਰੂਰ ਤਰਸ ਆਇਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਸਕੂਲੋਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ। ਲਗਭਗ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਮੇਰਾ ਫੇਰ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਕ੍ਰੀਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਤਾਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਪਦਿਕ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਕੌੜੇ ਸਾੜੇ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਘਾਅ ਲਾਇਆ ਹੋਵੇ।

ਮਾਲ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਸੌਂ ਲੈਂਦਾ। ਫੇਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੇਕਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਿੱਠਾ ਮਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏ। ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬੀਏਟਰ ਲਾਗੇ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਖੇਲ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਰਮ ਬਨ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਆਣ ਵੜਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਦੀਆਂ ਡਬਲ ਰੋਟੀਆਂ ਤੇ ਰੋਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਟਾ ਗੁੰਨੁਦਾ ਤੇ ਅੱਠ ਨੌਂ ਮਣ ਆਟਾ ਹੱਥ ਨਾਲ਼ ਗੁੰਨੁਣਾ ਖਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਵਾੜਾ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਸੌਂ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਫੇਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਮਾਲ ਵੇਚਣ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ।

ਇੱਕ ਦਿਨ, ਦੋ ਦਿਨ, ਸਭ ਦਿਨ ਇਸੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ।

ਹਰ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿੱਤ ਇੱਛਾ ਸੀ ‘ਸਿਆਣਪ, ਸਚਾਈ ਤੇ

ਸਦੀਵਤਾ' ਦੇ ਬੀਜ ਖਲੋਰ ਦੇਵਾਂ। ਸੁਭਾ ਤੋਂ ਮੈਂ ਮਿਲਣਸਾਰ ਸਾਂ। ਕਹਾਣੀ ਮੈਂ ਵਾਹਵਾਹ ਸੁਣਾ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਉੱਤੇ ਮੇਰੇ ਜ਼ਾਤੀ ਤਜ਼ਰਬੇ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਪਾਣ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਿੱਕੀ-ਜਿਹੀ ਸਾਧਾਰਣ-ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਮਨਮੋਹਕ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੈਂ 'ਅਦਿਸ ਧਾਰੇ' ਦੀਆਂ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਗੁੰਝਲ-ਪੇਚਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਉਸਾਰਦਾ। ਕ੍ਰੋਰਤੋਵਨਿਕੋਵ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਆਲਾਫੁਜ਼ੋਵ ਮਿੱਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੇਰੇ ਵਾਕਫ਼ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੀ ਡੂੰਘੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੀ ਬੁੱਢਾ ਨਿਕਿਤਾ ਰੁਬਤਸੋਵ ਜੋ ਮਿੱਲ ਵਿੱਚ ਬੁਣਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਕਸਬੀ ਕਾਰੀਗਰ ਸੀ। ਕਦੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰੂਸ ਦੀ ਹਰ ਕੱਪੜਾ ਮਿੱਲ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਉਹ ਘੁੱਟੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ।

“ਮੇਰਿਆ ਅਲੈਕਸੀਆ, ਮੇਰਿਆ ਮੈਕਸੀਮਿਚਾ ਸੱਤਾਂ ਉੱਪਰ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਮੈਂ ਏਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ—ਓਏ ਮੇਰਿਆ ਨੱਢਿਆ-ਟੀਜ਼ਲਾ* ਓਏ ਮੇਰੀਏ ਨਵੀਂ-ਨਕੋਰੇ ਸ਼ਟਲੇ*।”

ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਲੇ ਚਸ਼ਮੇ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਦਾ-ਉਦਾਸ ਅੱਖਾਂ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ਼ ਚਮਕ ਪੈਂਦੀਆਂ।

ਉਸ ਨੇ ਚਸ਼ਮੇ ਦੀ ਕਮਾਨੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਕੰਨ ਤੇ ਨੱਕ ਉੱਪਰ ਜ਼ਗਾਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪੈ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬੋਣਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅੱਲ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ—‘ਜਰਮਨ’ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲੂ-ਮੁੱਛਾਂ ਮੁੰਨ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਹੇਠਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਲਾਗੇ ਭੂਰੇ ਸਰਕੜੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿੱਕੀ-ਜਿਹੀ ਕੁੱਚ-ਦਾੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਮੁੱਛਾਂ ਬੜੀਆਂ ਆਕੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੱਦ ਦਾ, ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ ਵਾਲਾ ਜਣਾ ਸੀ ਉਹ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਉਦਾਸ ਖੁਸ਼-ਦਿਲੀ ਸਿੱਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਆਪਣੇ ਘੋਨ-ਮੋਨ ਸਿਰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਨਿਵਾਉਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਖੱਬੇ ਮੋਢੇ ਨੂੰ ਜਾ ਛੂੰਹਦਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਸ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ। ਕਿਵੇਂ ਸਿਧਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ? ਆਖ਼ਰ ਹੈਣ ਤਾਂ ਡੰਗਰ! ਫੇਰ ਵੀ ਮਨ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਬੱਝਦੀ ਏ। ਭਾਵੇਂ ਡੰਗਰ ਨੇ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ। ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਜੇ ਘੋੜੇ ਸਿਧਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਰਤਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਰਕਸਾਂ ਵਾਲੇ ਮਿਸ਼ਰੀ ਖੁਆ ਕੇ ਵਰਚਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਮਿਸ਼ਰੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਹਟਵਾਣੀਏਂ ਤੋਂ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸ਼ਰਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਮਿਸ਼ਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ—ਮਿਹਰ, ਮੁਹੱਬਤ। ਸੋ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਨੱਢਿਆ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਮਿਹਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਸੌਰ ਸਕਦੇ ਨੇ—ਗੁਰਜ਼ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ

* ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ।

ਦਸਤੂਰ ਹੈ। ਕਿਉਂ, ਹੈ ਨਾ ਠੀਕ ?”

ਆਪ ਉਹ ਮਿਹਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਮਸਖਰੀ ਨਾਲ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹੀਣ ਸਮਝਦਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਤਾਹਨੇ ਤੜਫੇੜੇ ਸੁੱਟਦਾ। ਸਾਫ਼ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਗੱਲ ਲਾ ਕੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੀਅਰ ਦੀ ਭੱਠੀ 'ਤੇ ਮਿਲਿਆ ਸਾਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਭਖ ਕੇ ਲੋਕੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌੜ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਦੋ ਮੁੱਕੇ ਤਾਂ ਵਰ੍ਹ ਵੀ ਚੁੱਕੇ ਸਨ! ਮੈਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਛੱਡ-ਛਡਾਈ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਓਥੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ।

ਪਤਝੜ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਕਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਨੇਰੇ ਥਾਣੀਂ ਤੁਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - “ਬਹੁਤੀ ਸੱਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਕਿਤੇ ?”

“ਸੱਟ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁੱਟਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ”—ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਸਾਡੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਉਹ ਬੜੀ ਚਤਰਾਈ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਸਖਰੀ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ‘ਅਦਿਸ ਧਾਗੇ’ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਹੱਥ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ:

“ਤੂੰ ਮੂਰਖ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਬੇਲੀਆ! ਕਿੰਨੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ ਹੈ ਤੂੰ!”

ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਤੀਰਾ ਪਿਤਾ ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕੋਵ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤ੍ਰੀਨਾਮ ਅਲੈਕਸੀ ਮੈਕਸੀਮਿਚ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ।

“ਤੇਰੇ ਵਿਚਾਰ—ਸਚਮੁੱਚ ਠੀਕ ਵਿਚਾਰ ਨੇ। ਮੇਰਿਆ ਅਲੈਕਸੀ ਮੈਕਸੀਮਿਚ ਮੇਰੇ ਸੋਹਣਿਆਂ ਸੁਇਆ! ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਅਸਲੋਂ ਠੀਕ, ਪਰ ਕੌਣ ਮੰਨੇਗਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ!”

“ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੰਨਦੈਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ? ਮੰਨਦੈਂ ਨਾ ?”

“ਮੇਰੇ ਮੰਨਣ ਨਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਵਾਰਾ ਕੁੱਤਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਪੂਛ-ਕੱਟਾ। ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਮਾਨਾ ਤਾਂ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦਾ ਹੈ, ਵਾਹ ਵਾਹ ਭਰਵੀਆਂ ਪੂਛਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ। ਬੀਵੀ, ਬੱਚੇ, ਨਿੱਕ-ਸੁੱਕ, ਭਾਂਡੇ-ਟੀਂਡੇ। ਹਰ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਥਾਂ ਪਿਆਰਾ ਹੁੰਦੈ। ਉਹ ਲੱਗੇ ਨੇ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਮਾਮਲਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਮੋਰੋਜ਼ੋਵ ਮਿੱਲ ਵਿੱਚ ਸਾਂ। ਜਿਹੜੇ ਜਣੇ ਆਗੂ ਬਣੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਉਹ ਪਈਆਂ ਕਿ ਨਾਨੀ ਚੇਤੇ ਆ ਗਈ। ਇਹ ਸਿਰ ਵੀ ਕਿਹੜੀ ਥਾਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਐ, ਗਿੱਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਗੱਲ ਸੀ। ਐਸੀ ਸੱਟ ਪੈਂਦੀ ਏ ਕਿ ਛੇਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਭੁੱਲਦੀ ਨਹੀਂ।”

ਪਰ ਯਾਕੋਵ ਸ਼ਾਪੋਸ਼ਨਿਕੋਵ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਣ ਬਾਅਦ ਉਹ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਯਾਕੋਵ ਕਰੇਤਸਤੋਵਨਿਕੋਵ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਫ਼ਿਟਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਪਦਿਕ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਗਿਤਾਰ ਦਾ ਵਜੰਤਰੀ ਸੀ ਤੇ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨੀ

ਸੀ। ਉਹ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਰੁਬਤਸੋਵ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਸੜੇ ਸੁੱਕੇ ਫੇਫੜੇ ਦੇ ਲਾਲ ਗਲੇਫ਼ ਥੁੱਕ ਰਾਹੀਂ ਸੁੱਟਦਾ ਹੋਇਆ, ਯਾਕੋਵ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ਼ ਬਹਿਸ ਕਰਦਾ:

“ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ, ਆਦਮੀ ਰੱਬ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਬੇਅਰਥ ਗੱਲਾਂ ਨੇ। ਰੱਬ ਸਰਬ ਗਿਆਨੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ? ਮੈਨੂੰ ਇੱਲ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਕੋ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸ਼ਕਤੀ? ਮੈਥੋਂ ਕੁੱਝ ਕਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ? ਚੰਗਿਆਈ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸਚਮੁੱਚ, ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਤੇ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਕਿੰਨਾ ਮੰਦਾ ਹਾਲ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਤੀਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸਰਬ-ਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਨਾ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਿਆਲੂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮਨ-ਘੜਤ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ। ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਨ-ਘੜਤ ਢਕੌਂਸਲਾ ਹੈ। ਪਰ, ਮੈਂ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦਾ।”

ਯਾਕੋਵ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਵਾਕ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ਼ ਲਾਲ-ਪੀਲਾ ਹੋ ਕੇ ਲੱਗਾ ਉੱਤੋਂ-ੜਿਤੀ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਣ। ਪਰ ਯਾਕੋਵ ਨੇ ਬਾਈਬਲ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਬਾਣੀ ਨੇ ਰੁਬਤਸੋਵ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੱਝ ਜਿਹਾ ਕੱਢ ਕੇ, ਨੀਵੀਂ ਸੁੱਟ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗਵਾਚ ਗਿਆ।

ਰੱਬ ਦਾ ਮੱਕੂ ਠੱਪਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਪੋਸ਼ਨਿਕੋਵ ਦਾ ਰੂਪ-ਰੰਗ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਸੋਹਣਾ ਸੁਨੱਖਾ, ਸਾਉਲੇ ਮੂੰਹ-ਮੱਥੇ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਟੱਪਰੀਵਾਸਾਂ ਵਰਗੇ ਕਾਲੇ ਤੇ ਘੁੰਘਰਾਲੇ, ਉਸ ਦੇ ਨੀਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਪਿਛਾਂਹ ਵੱਲ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਹੇਠੋਂ ਭੇੜੀਆਂ-ਵਰਗੇ ਚਮਕੀਲੇ ਦੰਦ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ, ਸਰਬ-ਜੇਤੂ ਤੱਕਣੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਛੇਕ ਕਰ ਦੇਂਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਦੀ ਝਾਲ ਝੱਲਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਘੂਰੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹਉਂ-ਰੋਗੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਯਾਕੋਵ ਪਾਸੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਰੁਬਤਸੋਵ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਦਾਸੀ-ਭਰੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਰੱਬ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਅੱਜ ਤੱਕ। ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਬਬੇਰੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ ਪਹਿਲੋਂ, ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣੀ ਕਦੇ। ਇਸ ਨੇ ਹੁਣ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਜੀਣਾ। ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਖਾ ਕੇ ਸੂਹਾ ਲਾਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ...ਹੈ ਨਾ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ, ਭਰਾਵਾ?”

ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਯਾਕੋਵ ਨਾਲ਼ ਭਰੱਪਣ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਪਦਿਕ-ਰੋਗੀ ਫਿਟਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼ ਉਬਲ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ

ਸੁਜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮਲਦਾ ਤੇ ਹਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਅੱਛਾ, ਤਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਤਾਂ ਨਬੇੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤੈ ਤੂੰ ? ਕਿਉਂ ? ਮੇਰੀਏ ਚਿੱਟੀਏ ਸੂਈਏ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਜ਼ਾਰ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਏਂ ? ਮੈਥੋਂ ਪੁੱਛੋਂ ਤਾਂ ਜ਼ਾਰ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਭਉ-ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ। ਦੁੱਖ ਜ਼ਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਿਭਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਭਾਵੇਂ ਇਵਾਨ ਗੋਜ਼ਨੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜ਼ਾਰ ਭਰਾਵਾ, ਤੂੰ ਜਮ ਜਮ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠ, ਰਾਜ ਕਮਾ ਤੇ ਸੁਖੀ ਵਸ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਬੜ ਲੈਣ ਦੇ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਨਾ ਦੇ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਏਨੀ ਮੰਨੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਤਖ਼ਤ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਕਦੀ ਵੱਖ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇਂ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਤੇ, ਤੇਰੀ ਪੂਜਾ ਕਰਾਂ।”

‘ਭੁੱਖ-ਮਹਾਰਾਣੀ’ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਆਖ ਸੁਣਾਇਆ:

“ਗੱਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਸੋਲਾਂ ਆਨੇ ਠੀਕ।”

ਉਸ ਨੇ ਸਾਈਕਲੋਸਟਾਈਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪਰਚਾ ਪਹਿਲੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਕਿਸ ਨੇ ਲਿਖਿਐ ? ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਏ, ਬੜਾ ਸਾਫ਼ ! ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਵੱਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਆਖੀਂ।”

ਰੁਬਤਸੋਵ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਮੁਕ ਪਿਆਸ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੈਪੋਸ਼ਨਿਕੋਵ ਕੁਫ਼ਰ ਤੋਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਯਤਨ ਕਰਕੇ, ਇੱਕ-ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ। ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਬੈਠਾ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਚਿੜਗਿੱਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਪਿਛਾਂਹ ਵੱਲ ਨਿਉਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ: “ਬੜੀ ਕਮਾਲ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵੀ ਬੜੀ ਕਮਾਲ ਚੀਜ਼ ਹੈ!”

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਦਾ ਆਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਏਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

ਜਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰਖਾਣ ਸੀ। ਬੜਾ ਕਮਾਲ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸੀ ਉਹਦਾ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਬੁਲਾਇਆ ਕਿ ਕੁੱਝ ਸਲਾਹ-ਮਤ ਲਈਏ ਉਸ ਤੋਂ।

ਇੱਕ ਦੋ ਪੁੱਛਾਂ ਪੁੱਛਣ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਜਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਬੇਬੇਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

“ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ?”

ਆਪਣੀ ਘੋਨ-ਮੋਨ ਟਿੰਡ ਨੂੰ ਖੁਰਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੇ ਸੰਖੇਪ-ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ:

“ਸੈਪੋਸ਼ਨਿਕੋਵ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮੀ ਤੇ ਉੱਧਲ-ਧੰਮੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਦਾ ਰੱਬ ਨਾਲ ਨਬੇੜਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ

ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਭਿੱਖੂਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਧੁਰੋਂ ਵੈਰ ਸੀ।”

ਇੱਕ ਦਿਨ ਰੁਬਤਸੋਵ ਨੇ ਡਾਢੀ ਅਪਣੱਤ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਯਾਕੋਵ, ਸਦਾ ਰੱਬ ਪਿੱਛੇ ਡਾਂਗ ਲਈ ਕਿਉਂ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਏਂ ? ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ ਨਿਖੇਧੀ ਲਈ।”

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਫਿਸ ਪਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੇ ਹੋਰ ਕੌਣ ਏ ਮੇਰਾ ਅੱਘ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ? ਵੀਹ ਸਾਲ ਮੈਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਰਿਹਾ, ਭੈ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਜ਼ਰ ਕੀਤਿਆਂ ਭਾਣਾ ਮੰਨਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਕਹਿੰਦੈ : ਉਜ਼ਰ ਕਰਨਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ, ਹਰ ਗੱਲ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਕਲਮ ਤਾਂ ਧੁਰੋਂ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੈਰੀਂ ਸੰਗਲ ਪਾ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਹਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਬਾਈਬਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਹੀ ਢਕੌਂਸਲਾ ਹੈ—ਨਿਰਾ-ਪੁਰਾ ਢਕੌਂਸਲਾ, ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਨਿਕਿਤਾ।”

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਇਉਂ ਉਲਾਰੇ ਜਿਵੇਂ “ਅਦਿਸ ਧਾਗੇ” ਨੂੰ ਮਰੁੰਡ ਸੁੱਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲੂਣੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੇ ਉਸੇ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਵਕਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਕਫ਼-ਯਾਰ ਸਨ। ਸੱਭੇ ਦਿਲਚਸਪ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸੇਮਿਓਨੋਵ ਦੀ ਬੇਕਰੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਰੁਬਤਸੋਵ ਐਡਮਿਰੈਲਟੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ੈਪੋਸ਼ਨਿਕੋਵ ਕਾਬਾਨ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਤਾਤਾਰੀ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ। ਇੱਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਤੱਕ ਜਾਣ ਲਈ ਚਾਰ ਪੰਜ ਮੀਲ ਤੁਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ, ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਅਣਹੋਣੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਥਾਂ ਵੀ ਕਿਹੜੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲੇ ਸਾਡੇ ਨਵੇਂ ਨਾਨਬਾਈ—ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਫੌਜੀ—ਦੀ ਪੁਲਸ ਨਾਲ ਡਾਢੀ ਮਿਲਤ-ਗਿਲਤ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਬਾਰਕਾਂ ਸਨ। “ਨੀਲੀ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ” ਜਵਾਨ ਸਾਡਾ ਜੰਗਲਾ ਟੱਪ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆਣ ਵੜਦੇ ਤੇ ਕਰਨਲ ਗਾਂਗਾਰਦ ਲਈ ਰੋਲ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵਾਂ ਜਾਂ ਬੇਕਰੀ ਉੱਪਰ ਪੁਲਸ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਨਜ਼ਰ ਰਹੇ।

ਮੈਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਰ ਸਵਾਦ ਨਹੀਂ। ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਕੱਚੇ ਲੋਕ ਗੱਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜਦੋਂ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਪੈਸਾ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਆਦਤ ਏਨੀ ਵਧਦੀ ਗਈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਆਪਣੀ ਦਾਹੜੀ ਨੂੰ ਤੁਣਕੇ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਦਾਸ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਹੱਸਦਾ:

“ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਦਿਵਾਲਾ ਨਿੱਕਲ ਜਾਣੈ।”

ਉਸ ਦੀ ਔਖਿਆਈ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਗ-ਰੰਗੇ ਘੁੰਘਰਾਂ ਵਾਲੀ ਨਾਸਤਿਆ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਸੈਲ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਗੁਰਗਾਉਂਦੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਵੀਆਂ

ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ-ਵਤ ਵੇਖਦੀ ਸੀ।

ਉਹ ਆਂਦ੍ਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਇਉਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਦੋਸ਼ੀ ਵਾਂਗੂ ਦੰਦ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਲੰਮਾ ਹਉਕਾ ਲੈਂਦਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਦੁੱਖ ਫੋਲਦਾ:

“ਬਾਲ-ਬੁੱਧ ਹੈ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਜੋ ਹੱਥ ਆਉਂਦੈ, ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੁੰਦੈ। ਭਲਾ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ? ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪੰਜ ਛੇ ਜੁਰਾਬਾਂ ਖ਼ਰੀਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਸ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ।”

ਜੁਰਾਬਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਤਾਂ ਹਾਸੇ ਵਾਲੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਹੱਸਿਆ ਨਾ। ਮੈਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬੇਗਰਜ਼, ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਇਸ ਲਾਹੇਵੰਦ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੱਥ-ਪਥ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਿੰਨੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਵਰਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿੰਨੀ ਮੂਰਖਤਾ ਨਾਲ਼ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੋੜੇ ਵਜੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਇੰਨਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤਾਂ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਵਧੇਰੇ ਮਿਤਰਾਪੇ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕਰਨ, ਵਧੇਰੇ ਹਮਦਰਦੀ ਵਿਖਾਉਣ। ਉਸਦਾ ਪਰਵਾਰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਉ ਨੇ ਪਾਗਲ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਮਾਲੀ ਖੌਲੀਏ ਵਿੱਚ ਗਲਤਾਨ ਰਹਿੰਦਾ। ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਦਾਰੂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਉਸ ਲਈ ਪਰਦੇਸਣ ਵਾਂਗੂੰ ਸੀ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਉਸ ਰੇਤਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾਲ਼ ਇਸ਼ਕ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਰੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੁੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮੇਰੀਆ ਦੇਰੇਨਕੋਵ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਨਦੇਜਦਾ ਸੇਰਬਾਤੋਵਾ ਨਾਲ਼ ਵੀ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਗੁਦਗੁਦੀ ਸੂਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਸੀ ਉਹ। ਲਾਲ-ਬਿੰਬ ਬੁਲ੍ਹ ਸਨ ਉਸਦੇ, ਜੋ ਸਦਾ ਸੁਹਾਣੀ ਮੁਸਕੜੀ ਨਾਲ਼ ਖਿੜੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੀਲਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸਦਾ। ਮੇਰੀ ਉਮਰ, ਸੁਭਾ, ਮੇਰੀ ਉਘੜ-ਦੁਗੜ ਜ਼ਿੰਦਗੀ—ਸਭਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤ੍ਰੀਮਤ ਦੇ ਸਾਥ ਦੀ ਲੋੜ ਭਾਸਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤ੍ਰੀਮਤ ਦੀ ਮਲੂਕ ਛੋਹ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਏਨਾ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਮਿਤਰਾਂ ਵਰਗਾ ਤੇਹ ਹੋਵੇ। ਕੋਈ ਤਾਂ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਜਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖਿੱਲਰੇ-ਪੁੱਲਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਗੁੰਦ ਸਕਾਂ, ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁੰਧੂਕਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇਮ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਾਂ।

ਕਿਸੇ ਨਾਲ਼ ਮੇਰਾ ਡੂੰਘਾ ਨੇੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਉਸਤਾਦ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਸਮਝ ਕੇ, ਘੜਨਾ-ਸਵਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ

ਦੁਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੋ-ਹਰਫੀ ਰਾਏ ਦੇਂਦੇ:

“ਛੱਡ ਪਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ।”

ਗੂਰੀ ਪਨੇਤਨਿਓਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਸਬਰਗ ਦੀ ਕਰੈਸਟੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਨੇ ਦੱਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਟੜੀ ਉੱਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹਿੱਕ ਤੇ ਸਾਰੇ ਤਮਗੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਮਾਨੋ ਪਰੇਡ ਤੋਂ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਪੁਲਸੀਆ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਾਗਿਓਂ ਲੰਘਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਟੋਪੀ ਤੱਕ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਪਰ ਫੇਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਵੱਲ ਖਲੋ ਗਿਆ ਤੇ ਖਹੁਰੀ-ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਗੂਰੀ ਅਲੈਕਸਾਂਦ੍ਰੋਵਿਚ ਕਲ੍ਹ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।”

ਉਸ ਨੇ ਸੜਕ ਦੇ ਐਧਰ-ਓਧਰ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਹੌਲੀ-ਜਿਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਵਿਚਾਰਾ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ।”

ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਭਾਵ ਨਾਲ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਚਾਤਰ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਚਮਕ ਪਈ।

ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਅਗਾਉਂ ਖਤਰਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਕਰਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਰੁਬਤਸੋਵ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ, ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਰੁਬਤਸੋਵ ਨਾਲ ਨਿੱਘਾ ਪਿਆਰ ਸੀ।

ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੱਲ ਨਿਵਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਰੁੱਖੇ-ਜਿਹੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਕਦੀ ਆਉਂਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਾਡੇ ਘਰ?”

ਓਸੇ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਸੌਂ ਕੇ ਉੱਠਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਲੇਟਿਆ ਲੇਟਿਆ ਹੀ ਕਵਾਸ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਬੀਵੀ ਖਿੜਕੀ ਉੱਪਰ ਝੁਕੀ ਉਸਦੀ ਪਤਲੂਨ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸੰਘਣੀ ਜੱਤ ਨਾਲ ਕੱਜੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਨੂੰ ਖੁਰਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਧਿਆਨ-ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੀ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ:

“ਹਾਂ, ਤਾਂ ਗੱਲ ਏਦਾਂ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਉਸ ਪਾਸ ਸਿਆਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਸਲਾ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਲਾਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਰਚੇ ਛਾਪਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।”

ਉਸ ਨੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਖੰਘਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਗੁੱਰਰਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਉਰੇ ਫੜਾ ਪਤਲੂਨ।”

“ਇੱਕ ਮਿੰਟ।” ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕੇ ਬਿਨਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਬੁੱਢਾ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਭੁਆਂ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ:

“ਇਸਨੂੰ ਬੜਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਉਸਦਾ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ ਏ। ਅਫ਼ਸੋਸ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਏ। ਪਰ, ਕਿੱਥੇ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਲਾਮਤ ਦੀ ਤਾਕਤ।”

ਉਸ ਨੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਆਇਆ। ਤੂੰ ਸਮਾਵਰ ਭਖਾ ਦੇ।”

ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਅਹਿੱਲ ਬੈਠੀ ਰਹੀ ਤੇ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਕਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬੁਹਿਓਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਢੋਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੁੜੀ ਤੇ ਮੁੱਕਾ ਵੱਟ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਘੁਮਾਇਆ। ਕਹਿਰਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ, ਚਿੱਟੇ ਦੰਦ ਕਰੀਚ ਕੇ ਬੋਲੀ :

“ਬੁੱਢੜਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਬੂਹ।”

ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖੀਆਂ ਸੁਜਾ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਤੇ ਕਾਲਾ-ਨੀਲਾ ਦਾਗ਼ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਸੀ। ਉੱਠ ਕੇ ਉਹ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਤੱਕ ਗਈ। ਸਮਾਵਰ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ, ਪਰ ਤਲਖੀ ਨਾਲ ਬੋਲੀ :

“ਮੈਂ ਵੀ ਜੇ ਉੱਲੂ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਆਖੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਡਾਡਾਂ ਨਾ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਬਘਿਆੜ ਮਾਰਦੇ ਨੇ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਨਾ ਪਤਿਆਈਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਫੜਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਏ। ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹਿਰਖ-ਹਮਸੋਸ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਬੱਸ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ। ਤੇਰੀ ਨਿੱਕੀ ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਜਾਣਦਾ ਏ। ਹੋਰ ਕੀ! ਇਹਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕੀ ਏ....ਆਦਮ ਖੋਰੀ।”

ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਢੁਕ ਗਈ ਤੇ ਮੰਗਤੇ ਵਾਂਗੂ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ :

“ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ ਰਿਹਾ ਕਰ ? ਹੈਂ ?”

ਇਹ ਔਰਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੜੀ-ਵਿੱਟਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਜਿਸ ਇੱਕ ਅੱਖ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਕੌੜਾ ਦਰਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਬਾਂਹ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਦੁਆਲੇ ਵਲਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿਣਗਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਖੁਰਦਰੇ ਤੇ ਮੈਲ ਮਾਰੇ ਸਨ।

“ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਕਿਸ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ?”

“ਰਿਬਨੋਰਯਾਦਸਕਾਯਾ ਸੜਕ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਨੇ ?”

“ਨਾਮ ?”

ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ਤੂੰ ਮੈਥੋਂ ਕੀ ਪੁੱਛਦਾ ਏਂ ! ਲੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਆ

ਗਿਆ!.....ਵਿਚਾਰੇ ਗੂਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਨੇ ਫਸਾਇਆ ਏ!”

ਤੇ, ਉਹ ਤੀਰ ਵਾਂਗੂ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਲਾਗੇ ਜਾ ਖਲੋਤੀ।

ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਡਬਲ-ਰੋਟੀ, ਮੁਰੱਬਾ ਤੇ ਵੋਦਕਾ ਲਿਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਪੀਣ ਬੈਠੇ। ਮੈਰਿਨਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਢੁੱਕ ਕੇ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਉਚੇਚਾ ਨਿੱਘ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਅੱਖ ਨਾਲ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਮੇਰੇ ਲਾਭ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

‘ਅਦਿਸ਼ ਧਾਗਾ’ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਗ ਰੇਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟੋ! ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜਮਾ ਲਵੋ! ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜ਼ਾਰ ਏਦਾਂ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ!”

ਅਚਨਚੇਤ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਤੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਏਂ। ਕਦੀ ਬਾਈਬਲ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀਐਂ। ਤੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਐ, ਸਭ ਠੀਕ ਏ?”

“ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

“ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਿਖਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਐ : ਧੰਨ ਹਨ ਗਰੀਬ। ਭਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਧੰਨ ਹੈ। ਰਤਾ ਬੇਤੁਕੀ ਗੱਲ ਏ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਐ, ਬਹੁਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਗਰੀਬ ਤੇ ਗਰੀਬ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਵੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇ— ਇੱਕ ਤਾਂ ਧੁਰੋਂ ਗਰੀਬ ਨੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਉਹ ਜੋ ਗਰੀਬ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਜੇ ਆਦਮੀ ਮੁੱਢੋਂ ਗਰੀਬ ਏ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਏ? ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਗਰੀਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹੋ ਢੰਗ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਢੰਗ ਚੰਗੇਰਾ ਵੀ ਏ।”

“ਕਿਉਂ?”

ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ, ਘੂਰ ਘੂਰ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੁਬਾਰਾ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਤੋਲ ਤੋਲ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਹਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਚਾਰਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਘੋਖਿਆ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਬਾਈਬਲ ਵਿੱਚ ਤਰਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨੇ। ਤਰਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸੋਚਣ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਗੱਲ ਏਦਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਤਰਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਨਿਕੰਮੇ ਆਦਮੀਆਂ ਉੱਤੇ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਨਿਕੰਮਿਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੰਮ ਵਿਗਾੜ੍ਹਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ। ਖੈਰਾਤ-ਘਰ, ਜੇਲ੍ਹਖਾਨੇ, ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣ। ਮੱਦਦ ਤਾਂ ਤਗੜੇ, ਤੰਦਰੁਸਤ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਜਾਈਂ ਨਾ ਜਾਏ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਮੱਦਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਮਾੜਿਆਂ ਦੀ। ਭਲਾ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਆਦਮੀ ਤਗੜਾ ਵੀ

ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ, ਤਕੜੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਿਰਥਾ ਜਾਂਦੀ ਏ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਾਠੀ ਪਾਈ ਫਿਰਦੇ ਨੇ। ਅਸਲ ਝਗੜਾ ਤਾਂ ਏਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਿੱਲ-ਛਿਲਾਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵਸਾ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਈਬਲ ਵਾਲੇ ਵੇਲੇ ਲੱਦ ਗਏ। ਹੁਣ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਪਲੇਤਨਿਓਵ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਲਵੋ—ਉਸ ਦੇ ਪਰ ਜੁ ਕੁਤਰੇ ਗਏ, ਭਲਾ ਕਿਉਂ? ਤਰਸ ਕਰਕੇ। ਅਸੀਂ ਭਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਿੱਖਿਆ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਹੋਵੇ ਸੋ ਹੋਵੇ। ਭਲਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਹੈ?”

ਪਹਿਲੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਚਿੱਤ ਚੇਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਏਨਾ ਆਬਦਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮੇਰੇ ਵੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਕੋਈ ਸੱਤ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਨੀਤਸੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਕਾਜ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁਲਸੀਏ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਮੁੜ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰ ਆਈ ਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਦੀ ਮਿਲੇ ਹੋਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਿਸਦੇ ਪਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।

ਬੁੱਢੜਾ ‘ਆਦਮ-ਖੋਰ’ ਬੋਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਤਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਚਾਹ ਦੀ ਟਰੇ ਨੂੰ ਢੋਲ ਵਾਂਗ ਠਕੋਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਪਤਲੇ ਮੂੰਹ-ਮੱਥੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਘੂਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਘੂਰੀ ਦਾ ਰੁੱਖ ਮੇਰੀ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਮਾਂਜੇ ਲਿਸ਼ਕੇ ਸਮਾਵਰ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਿਹਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ, “ਤੁਹਾਡੀ ਡਿਊਟੀ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।” ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੁੱਝ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੂਤਵੇਂ ਧਾਗੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮਣਕਾ ਪਰੋਂਦਾ ਗਿਆ। ਫੇਰ, ਅਚਾਨਕ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਉਸ ਦਾ ਵਖਿਆਨ ਨਵੇਂ ਵਹਿਣ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਤੁਰਿਆ।

“ਤੂੰ ਬੇ-ਅਕਲ ਨਹੀਂ। ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਏਂ। ਬੇਕਰੀ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕੀ? ਤੂੰ ਏਨਾ ਹੀ ਪੈਸਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਏਂ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤਾ, ਜੇ ਜ਼ਾਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ.....”

ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਮਨ ਏਸ ਉਧੇੜ-ਬੁਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਰਿਬਨੋਰਯਾਦਸਕਾਯਾ ਸੜਕ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਕਿਵੇਂ ਦਿਆਂ ਕਿ ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਨੱਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਓਥੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਸੇਰਗੋਈ ਸੋਮੋਵ। ਉਹ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਯਾਲੂਤੋਰੋਵਸਕ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਕੱਟ ਕੇ ਮੁੜਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ।

“ਅਕਲਮੰਦ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਡੂਮਣਾ ਖੱਗੇ

ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਡੇਮੂੰ ਖੱਖਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸਲਤਨਤ.....”

ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਘੜੀ ਵੱਲ ਤਾਂ ਵੇਖੋ! ਨੌਂ ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਨੇ ਕਦੋਂ ਦੇ।”

“ਹਾਲ ਉਇ!”

ਨਿਕਿਫੋਰਿਚ ਭੁੜਕ ਕੇ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਆਪਣੀ ਜੈਕਟ ਦੇ ਬਟਨ ਮੇਲਣ ਲੱਗਾ।

“ਖੈਰ, ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਅੱਛਾ, ਸਲਾਮ, ਮੁੰਡਿਆ। ਫੇਰ ਕਦੀ ਆਵੀਂ।”

ਉਸਦੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਪੱਕੀ ਧਾਰ ਲਈ ਕਿ ਹੁਣ ਕਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਬੁੱਢੜ ਹੈ ਤਾਂ ਦਿਲਚਸਪ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਜੀ ਮਿਚਕਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਤਰਸ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਝੰਝੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਖੁਭ ਗਏ। ਮੈਂ ਭੁਲਾਉਣਾ ਵੀ ਚਾਹਾਂ ਤਾਂ ਭੁੱਲਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਚਾਈ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ ਕਿ ਸਚਾਈ ਇੱਕ ਪੁਲਸੀਏ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ, ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗੀ ਸਮਤੋਲ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਦਿੱਤਾ।

ਇੱਕ ‘ਤਾਲਸਤੋਇਵਾਦੀ’ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆਇਆ। ਕਿਸੇ ਵੀ ‘ਤਾਲਸਤੋਇਵਾਦੀ’ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਵਾਹ ਸੀ। ਉੱਚਾ-ਲੰਮਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਉਹ, ਸੱਡੀਆਂ ਉੱਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਸਾਉਲਾ ਰੰਗ ਕਾਲੀ ਬੱਕਰ-ਦਾਹੜੀ, ਤੇ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਵਰਗੇ ਮੋਟੇ ਬੁੱਲ੍ਹ। ਲੱਕ ਰਤਾ ਕੁ ਲਿਫਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਭੋਇੰ ਵੱਲ ਝਾਕਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਇੱਕ ਹਲੂਣਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅੱਧ-ਗੰਜਾ ਸਿਰ ਪਿਛਾਂਹ ਵੱਲ ਛੁੱਡਦਾ ਤੇ ਉੱਪਰ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ, ਮਿੰਨੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਚਮਕ ਲੂੰਹਦੀ ਹੋਈ ਦਿਲ ਤੱਕ ਉੱਤਰ ਜਾਂਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਚੀਰਵੀਂ ਤੱਕਣੀ ਵਿੱਚ ਨਫਰਤ ਸੁਲਘਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਗੋਸ਼ਟੀ ਇੱਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੇ ਘਰ ਹੋਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਜਵਾਨ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਤਲਾ, ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਾਲਾ ਪਾਦਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਐਮ.ਏ. ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਚੋਗਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੋਹਣਾ, ਗੋਰਾ ਚਿਹਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿੱਖਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਰਦ ਭੂਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਠੰਡੀ ਯਖ ਮੁਸਕਾਨ ਸੀ।

‘ਤਾਲਸਤੋਇਵਾਦੀ’ ਨੇ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਬਾਈਬਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੱਚਾਈਆਂ ਸਰਬ ਸਮਿਆਂ ਲਈ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਕ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਪੂਰਣ ਵਿਸਰਾਮ ਸਹਿਤ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਲ ਸੀ— ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ

ਸੀ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਸ ਦਾ ਸੱਜਾ ਜੱਤਲ ਹੱਥ ਹਵਾ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਪਰੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੱਢ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਮੁਦਰਾ ਹਰ ਵਾਰ ਇੱਕੋ-ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਉਸ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ।

ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: “ਐਕਟਰ ਹੈ ਐਕਟਰ।”

“ਹਾਂ, ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਕੁੱਝ ਹੀ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ, ਸ਼ਾਇਦ, ਡੇਪਰ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਟਰ ਪੰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਆਦਮੀ ਸੁੱਚੀ ਕਰੁਣਾ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ-ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੋਟੀ ਬੋਟੀ ਕਟ ਕੇ ਜਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ‘ਤਾਲਸਤੋਇਵਾਦੀ’ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੀ ਚਿੱਟੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ, ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਢਿੱਲਮ-ਢਿੱਲਾ ਕੋਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਟ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਿਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਵਾਅਜ਼ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ:

“ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ, ‘ਤੁਸੀਂ ਈਸਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਡਾਰਵਿਨ ਨੂੰ?’”

ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਸ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਉਸ ਨੁੱਕਰ ਵੱਲ ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਵਗਾਹਤਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿੱਧਰ ਨੌਜਵਾਨ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਡਰ ਸੀ ਜਾਂ ਬੇਖੁਦੀ ਦੀ ਚਮਕ। ਤਾਲਸਤੋਇਵਾਦੀ ਦੇ ਵੱਖਿਆਨ ਨੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਨਿਵੇਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਆਪਣੀਆਂ ਮਘਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਸਖ਼ਤ ਬੋਲ ਉਚਾਰੇ:

“ਕੇਵਲ ਫੈਰਿਸੀ* ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨਮੇਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੇਲ ਬੈਠਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ, ਇਹ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਬੜੀ ਨਿਰਲਜ਼ਤਾ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਝੂਠ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਝੂਠ ਨਾਲ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

ਇੱਕ ਮਧਰਾ-ਜਿਹਾ ਪਾਦਰੀ ਉੱਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਨਫ਼ਾਸਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚੋਗੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੰਜਿਆ ਅਤੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਰਵਾਂ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਹੱਲਾ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਬੜੇ ਨਰਮ ਪਰ ਵਿਹੁਲੇ ਸਨ:

* ਫੈਰਿਸੀ - ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਮਤ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਾਰਵਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰੱਬੀ-ਬਾਣੀ ਮੰਨ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ।

“ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਫੈਰਿਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਗਵਾਰ ਰਾਏ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ। ਇਹ ਰਾਏ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਜਟ-ਵਹਿੜਾਂ ਵਰਗੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਗਲਤ ਵੀ.....।”

ਤੇ, ਮੇਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਰਕ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਅਸਲੀ ਰਖਵਾਲੇ ਤਾਂ ਫੈਰਿਸੀ ਲੋਕ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਤੁਰੀ ਹੈ....।

“ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਫਲੇਵਿਅਸ ਜੋਜ਼ੇਫ਼ਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹੋ....।”

ਤਾਲਸਤੋਇਵਾਦੀ ਭੁੜਕ ਕੇ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਬਾਂਹ ਦੇ ਲੰਮੇ, ਸਰਬ-ਭੱਖੀ ਹੁਲਾਰੇ ਨਾਲ ਜੋਜ਼ੇਫ਼ਸ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ:

“ਹੁਣ ਵੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕੀਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਮਾਉਂਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਿੱਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਜੋਜ਼ੇਫ਼ਸ ਨੂੰ।”

ਪਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੂਲ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਪਿੰਜ-ਪਿੰਜ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਤੂੰਬੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸਲੋਂ ਭੁਰਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਤਾਲਸਤੋਇਵਾਦੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੇ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ—“ਸੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ।” ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਹਿਕਾਰਤ ਦੀਆਂ ਚਿਣਗਾਂ ਫੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਮੈਨੂੰ ਏਨੀ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁਣ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਧਰਤੀ ਡਿਕੋ-ਡੋਲੇ ਖਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਘੁੰਮਣਘੇਰ ਵਿੱਚ ਭੌਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੈਂ ਬੜੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਨਮਦਾ-ਬੁੱਧ, ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਮੂਰਖ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਮਚੀ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਸੀਨਾ ਪੁੰਝ ਕੇ ਤਾਲਸਤੋਇਵਾਦੀ ਨੇ ਗੜਗੱਜ ਪਾ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਸੁੱਟੋ ਪਰਾਂ ਬਾਈਬਲ ਨੂੰ! ਭੁੱਲ ਜਾਵੋ ਬਾਈਬਲ ਨੂੰ! ਤੇ ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲੋਗੇ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਸਲੀਬ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹੋ ਈਸਾ ਨੂੰ। ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤਾਂ ਏਸੇ ਵਿੱਚ ਹੈ।”

ਇੱਕ ਕੋਰੀ ਕੰਧ ਵਰਗਾ ਸਵਾਲ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਠਿਆ:

ਇਹ ਗੱਲ ਕੀ ਬਣੀ? ਜੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੁਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਇਸ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੋੜੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?

ਮੈਂ ਇਸ ਤਾਲਸਤੋਇਵਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਠਹਿਰਣ ਦਾ ਪਤਾ-ਠਿਕਾਣਾ ਪੁੱਛਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਕਲੋਪਸਕੀ। ਅਗਲੀ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਦੇਹਾਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੇਜ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਜੰਭੀਰੀ

ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਬੁੱਢ-ਪੁਰਾਣੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਪਤਲਾ ਲੰਮਾ, ਉੱਭਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ। ਸਾਰੀ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਨੋਕਾਂ ਹੀ ਨੋਕਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਬਟਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੇਠੋਂ ਕਾਲੀ ਜੱਤਲ ਹਿੱਕ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੇ-ਘਰ ਸੰਤ ਜਾਂ ਸੱਚ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੀ ਜੋ ਤਸਵੀਰ ਸੀ, ਇਹ ਆਦਮੀ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਖ਼ੂਬ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਸੀ।

ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਚਮਚ ਨਾਲ਼ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਏ ਦੁੱਧ ਦੇ ਕਟੋਰੇ ਵਿੱਚ ਰਸਭਰੀਆਂ ਡੋਬ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੜੇ ਸਵਾਦ ਨਾਲ਼, ਆਪਣੇ ਮੋਟੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਚਾਕੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਚਮਚ ਖਾ ਚੁੱਕਣ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਰਲੀਆਂ ਬਿੱਲੀ-ਮੁੱਛਾਂ ਉੱਤੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਪੂੰਝਦਾ। ਇੱਕ ਭੈਣ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸਣ ਲਈ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਬਿਰਛ ਨਾਲ਼ ਢਾਸਣਾ ਲਾ ਕੇ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਛਾਤੀ ਉੱਪਰ ਕੱਸੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁਪਨਈ ਅੱਖਾਂ ਗਰਮ, ਗਰਦ-ਭਰੇ ਆਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਝਾਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਹਲਕੇ ਧਰੇਕ-ਰੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਏਨਾ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਦੂਸਰੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਪਛਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਉਸ ਨੇ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਸਹਿਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ: ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਅਜੇਹੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਆਤਮਾ ਨਾਲ਼ ਜੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ ਵਿੱਚ ਓਤ-ਪੋਤ ਹੈ।

“ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਬੰਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਤਾਂ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਨਾਲ਼ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਬੁਝਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਨਾ ਹੀ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪਾਪ ਨਾਲ਼ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਕੁੜੀਆਂ ਬਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੋਠੀ ਵੱਲ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇੱਕ ਦੀ ਬਾਂਹ ਦੂਸਰੀ ਦੇ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਵਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਆਦਮੀ ਅੱਖੀਆਂ ਸੁੰਗੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ:

“ਕੌਣ ਹੁੰਦਾ ਏਂ ਤੂੰ?”

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੇਜ਼ ਉੱਪਰ ਤਾਲ ਦੋਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਆਦਮੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਬਦਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਲਈ ਅਸੀਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

“ਆਦਮੀ ਜਿੰਨਾਂ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਓਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਸਲ ਸੱਚ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ

ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਪਵਿੱਤਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੈ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕੇ ਤਾਂ ਉੱਠੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕੁੱਝ ਨਾ। ਮੈਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਕਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇੱਕ ਅਜੇਹੀ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਵਰਜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇੱਕ ਉਬਾਸੀ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗੜਾਈ ਲਈ, ਪੈਰ ਪਸਾਰੇ, ਥਕਾਵਟ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ ਤੇ ਇਉਂ ਬੁੜਬੁੜਾਨ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਜਾਗੋ-ਮੀਟੋ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ:

“ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ.....ਜੀਵਨ-ਸਿਧਾਂਤ.....।”

ਇੱਕ ਦਮ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮੁੱਠ ਭਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਘਾਬਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਘੂਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਇਹ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਖਿਆ ਕਰੀਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹਾਂ।”

ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਮੀਟ ਲਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੰਗੇ ਦੰਦ ਇਉਂ ਕਰੀਚੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੀੜ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਲਟਕ ਗਿਆ ਤੇ ਉਤਲਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਉਤਾਂਹ ਵੱਲ ਏਨਾ ਮੁੜ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਰਲੀਆਂ, ਨੀਲੀਆਂ-ਕਾਲੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ।

ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਆਦਮੀ ਲਈ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਚਾਈ ਬਾਰੇ ਧੁੰਧਲੇ-ਜਿਹੇ ਸ਼ੰਕੇ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਓਥੋਂ ਤੁਰ ਆਇਆ। ਕੁੱਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਇੱਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਘਰ ਰੋਲ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਅਣਵਿਆਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਨੰਬਰ ਦਾ ਪਿਆਕੜ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਮੈਂ ਕਲੋਪੈਸਕੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਵੇਖਿਆ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਰਾਤ ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ। ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਛਾਹੀਆਂ, ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਤੇ ਸੁੱਜੀਆਂ—ਮੈਂ ਤਾੜ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹਨੇ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਏ ਤੇ ਮੋਟਾ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੁਨੈਣ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸਿਗਾਰ ਸੀ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਮੇਜ਼ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਕੱਪੜੇ ਲੀੜੇ ਤੇ ਬੀਅਰ ਦੀਆਂ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲਾਂ ਬੜੀ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਨਾਲ ਖਿੱਲਰੀਆਂ ਪੁਲਰੀਆਂ ਸਨ। ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਝੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਬੋਲਿਆ:

“ਦਇਆ! ਦਇਆ!”

ਕਲੋਪੈਸਕਾ ਨੇ ਬੜੀ ਖਰ੍ਹਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਚੀਖ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਦਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿਤੇ ਵੀ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਲੱਭਦਿਆਂ ਲੱਭਦਿਆਂ ਪਿਸ ਜਾਵਾਂਗੇ— ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬਰਬਾਦੀ ਹੀ ਬਰਬਾਦੀ ਏ।”

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਘਸੀਟਦਾ ਹੋਇਆ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ।

“ਲੈ ਏਸੇ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲੈ- ਪੁੱਛ ਖਾਂ ਭਲਾ ਇਹ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੈ! ਪੁੱਛ ਭਲਾ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ?”

ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੰਝੂ-ਭਿੰਨੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ਼ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਹੱਸ ਪਿਆ।

“ਉਹ ਇਹ ਤਾਂ ਬੇਕਰੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਏ-ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਨੇ।”

ਉਸ ਨੇ ਝੂਮਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾਇਆ, ਇੱਕ ਚਾਬੀ ਕੱਢੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਲੈ! ਲੈ ਲੈ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੈ।”

ਪਰ ਤਾਲਸਤੋਇਵਾਦੀ ਨੇ ਚਾਬੀ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ਼ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ।

“ਚਲਾ ਜਾ ਏਥੋਂ -ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਫੇਰ ਕਦੀ ਆਵੀਂ।”

ਮੇਰੇ ਲਿਆਂਦੇ ਹੋਏ ਰੋਲ ਉਸ ਨੇ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਏ ਇੱਕ ਕਾਉਚ 'ਤੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰੇ।

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਤੁਰ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿਰ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ।

ਕੁੱਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨਾਲ਼ ਉਸ ਨੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੂਜੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭੇਦ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਈ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਰਬਾਨ ਭੇਜ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਇਸ ਪੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਫ਼ੌਰਨ ਕੋਠੀ ਛੱਡ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਕੋਠੀ ਕੀ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਰਫੂਚੱਕਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ.....ਇਹ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਸੁਆਲ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੋਂ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਅੰਦਰਲੀ ਤਨਾ ਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਤਨਾ ਤਨੀ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਬੜੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਅਤਿਅੰਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਇਆ।

“ਪਿਆਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕੀ ਹੈ?”

ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਵਾਸਤੇ ਦਇਆ ਭਾਵ ਦੀ ਹੰਝੂ ਭਿੰਨੀ ਪੁਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਨਰ ਨਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਨਿੱਘੀ ਤੇ ਰਵਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ।

ਪਰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਚੀਜ਼

ਸੀ। ਕਿਸੇ ਮਾੜੇ ਮੋਟੇ ਵੇਰਵੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਦਇਆ ਭਾਵ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਵੈਰ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਦੀ ਇੱਕ ਅਟੁੱਟ ਜ਼ੰਜੀਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭੱਸੜ-ਖੇਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਨੀਚ ਅਤੇ ਅਰੁੱਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਟਕ ਲਾਗੇ ਕਦੀ ਘੰਟੇ ਕੁ ਭਰ ਵਾਸਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗੱਡੀਵਾਨ, ਦਰਬਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੈਥੋਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੀੜਾਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਖਰੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ, ਅਸਲੋਂ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਤੇ ਕੱਲੇ ਕਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜੱਗ ਤੋਂ ਛੇਕੇ ਹੋਏ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਿਉਂਕ ਵਾਕਣ ਲੱਗਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਰੁਝੇਵਾਂ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਨਾਲ਼ ਗੰਦ ਮੰਦ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨਿਗੂਣੀ ਜਿਹੀ ਵਰਮੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਸਲੋਂ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇੱਕ ਅਕੇਵੇਂ ਦਾ ਭਾਵ ਉਪਜਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਇੰਜ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਦਇਆ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ ਉਹ ਲਫਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਢੇਰੀ ਢਾਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਮ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਤੁਰਦੇ ਹਨ।

ਹਰ ਚੀਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਡੰਗਰ ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਾਵਰੋਵ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਲੋਧਰ ਨਾਲ਼ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਫੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪੀਲਾ ਭੂਕ ਸੀ। ਬੋਲਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਬੇਰਹਿਮੀ ਏਨੀ ਵਧਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ ਕਿ ਲੋਕੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਜਾਣ। ਧਰਤੀ ਦਾ ਹਰ ਜੀਅ ਇਸਨੂੰ ਇਵੇਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਵੇ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕੀਂ ਅਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਪਾਪੀ ਪੱਤਝੜ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ।”

ਉਸ ਸਾਲ ਪਤਝੜ ਰੱਤਾ ਅਗੇਤੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਠੰਢ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਫ਼ੈਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਕਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਲਾਵਰੋਵ ਨੇ ਵੀ ਪੋਟੈਸ਼ੀਅਮ ਸਾਇਆਨਾਈਡ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਉਡੀਕ ਨਾ ਹੋਈ ਕਿ ਜਲੋਧਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇ।

ਉਹ ਮੇਦਨਿਕੋਵ ਨਾਮ ਦੇ ਦਰਜ਼ੀ ਦੇ ਘਰ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਉੱਤੇ ਮੇਦਨਿਕੋਵ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਡੰਗਰ ਡਾਕਟਰ! ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਮਰ ਗਿਆ।”

ਮੇਦਨਿਕੋਵ ਮਾੜਚੂ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਪਰ ਸੀ ਬੜਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ। ਮਰੀਅਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਸਤਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ, ਇੱਕ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ। ਚਮੜੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਟਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕੋਰੜੇ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨੇਮ ਨਾਲ ਕੁਟਾਪਾ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਪਿੰਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆਡੇ-ਦਾਅ ਇੱਕ ਬਾਂਸੀ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਕੁੱਟਦਾ। ਉਹ ਬੜੀ ਵਾਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ:

“ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਡਾਂਟ ਫਿਟਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਨੀ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਖਿਐ। ਲਉ ਜੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਕਿਸੇ ਚੀਨੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਵੇਖਿਐ ਤਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਤਖ਼ਤਿਆਂ ’ਤੇ।”

ਮੇਦਨਿਕੋਵ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਲੋਕੀਂ “ਦੁਨਕਾ ਦਾ ਖੌਂਦ” ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਦੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਵਿੰਗੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸੁਭਾ ਬਿਲਕੁਲ ਰਸਹੀਨ। ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, “ਇੱਕ ਮੀਸਣਾ ਤੇ ਨਾਲੇ ਧਾਰਮਕ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਡਰ ਆਉਂਦੈ। ਬਦਮਾਸ਼ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦੂਰੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਪਛਾਣ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਵਕਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੈ, ਪਰ ਇਹ ਮੀਸਣੇ ਬੜੇ ਚੁੱਪ ਤੇ ਚਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਬਸ ਸਰਕਦੇ ਸਰਕਦੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਢੁਕਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਘਾਹ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸੱਪ ਨੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਤੇ ਆਣ ਡੰਗ ਚਲਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਡੰਗ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਮੈਂ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੀਸਣੇ ਸਹੁਰੇ....।”

“ਦੁਨਕਾ ਦਾ ਖੌਂਦ” ਆਪ ਵੀ ਬੜਾ ਮੀਸਣਾ, ਚਾਤਰ ਤੇ ਚੁਗਲਖੋਰ ਸੀ। ਮੇਦਨਿਕੋਵ ਦੇ ਬੜਾ ਮੂੰਹ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਗੱਲ ਉਸਨੇ ਕਹੀ ਸੀ ਉਹ ਹੈ ਸੀ ਸੱਚ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਏਦਾਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਆਦਮੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਾਲਜੇ ਉੱਤੇ ਉੱਗੀ ਕਾਈ ਵਾਂਗਰਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਥਰੀਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮੁਲਾਇਮ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਘਟੀਆ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿਲਕਣੇ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਲਿਫ਼ਤੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਗਊਮਖੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਘੋੜਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਮੈਂ ਪੁਲਸੀਏ ਦੇ ਕੁਆਟਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹਵਾ ਹਉਕਾ ਭਰੀ ਤੁਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਲੈਂਪਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਕੰਬ ਕੰਬ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲਾ ਭੂਸਲਾ ਅਸਮਾਨ ਹੀ ਕੰਬ ਰਿਹਾ

ਹੈ ਅਤੇ ਮਲੀਦੇ ਵਰਗੀ ਬਾਰਸ਼ ਦਾ ਫਾਂਡਾ ਵਰ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਨਾਲ਼ ਗੜ੍ਹਚ ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਵਾ ਗਲੀ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਦਾ ਢਾਸਣਾ ਦੇ ਕੇ ਖਿੱਚੀ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਡਗਮਗ ਡੋਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਰੋਣੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ। ਔਰਤ ਨੇ ਥੱਕੀ ਟੁੱਟੀ ਨੀਰਸ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਸਭ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਖੇਲ ਐ।” ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, “ਬਸ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਵੀ ਐਦਾਂ ਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਐ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਘਸੀਟ ਕੇ ਕੋਈ ਕੋਝੇ ਘੁਰਨਿਆਂ ਵੱਲ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੰਦਗੀ ਤੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ਼ ਮੈਨੂੰ ਟਕਰਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹਾਂ।”

ਲਫਜ਼ ਤਾਂ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸ਼ਾਇਦ; ਪਰ ਉਸ ਦੁਖਦਾਈ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਹੋ ਸੀ। ਓਦਣ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਥੱਕ ਰਹੀ ਐ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇੱਕ ਕੁੜਤਣ ਮੇਰੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਬੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਕ ਦਸ਼ਾ ਪੈਰੋ ਪੈਰ ਵਿਗੜਦੀ ਹੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਖਲੋਤੇ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਠੰਢੀਆਂ ਯੱਖ ਪਰਦੇਸੀ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਗੱਲਾਂ ਬੜੀ ਉੱਘੜ ਦੁੱਗੜੀ ਬੇਨੇਮੀ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਢੁੱਕ ਕੇ ਬੈਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਤਮ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬਾਣੀ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਭਾਵ ਦਾ ਵੀ। ਭਾਵ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਖਾਨੇ ਵੀ ਮੈਂ ਇਸੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਇਹੋ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ-ਔਰਤਾਂ ਵੱਲ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੱਲ, ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਮਿਆਂ ਵੱਲ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਸਤ ਟੋਲੀ ਵੱਲ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਏਨਾਂ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇੱਕ ਲਾਟੂ ਵਾਂਗ ਏਧਰੋਂ ਓਧਰ ਚੱਕਰ ਖਾਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸਾਂ। ਕੋਈ ਅਣਜਾਣਿਆਂ-ਅਣਵੇਖਿਆ, ਪਰ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਹੱਥ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਦਿੱਸ ਕੋਰੜੇ ਨਾਲ਼ ਲਾਸਾਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਯਾਕੋਵ ਸਾਪੋਸ਼ਨਿਕੋਵ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਥੇ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮੋਟੀ ਵਿੰਗ-ਮੂੰਹੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਚਸ਼ਮੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲੁੰਜੇ ਲਾਲ ਅੱਧ-ਜਲੇ ਕੰਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਸਫੇਦ ਰੁਮਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੜੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ਼ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:

“ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ!”

ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਮੁੜਿਆ ਨਾ ਸਗੋਂ ਉਥੇ ਹੀ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਉਸ ਦਾ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਬੜੇ ਸੜੇ ਹੋਏ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:

“ਕਿਉਂ? ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ ਹੋਰ?”

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ:

“ਤੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਮੂਰਖ਼ ਏਂ।”

“ਵੇ ਨਿਕੋਲਾਈ, ਸੁੱਟ ਪਰ੍ਹੇ ਇਹਨੂੰ ਬਾਹਰ।” ਨਿਕੋਲਾਈ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਡੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ਼ ਲਿਸ਼ਕਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੱਰਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਡੰਡਾ ਮੇਰੀਆਂ ਮੌਰਾਂ ਉੱਤੇ ਦੇ ਮਾਰਿਆ। ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੀ ਉਹਦਾ ਇੱਕ ਬਾਲਾ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਏਸ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਜਰ ਲਿਆ। ਇੱਕ ਦੋ ਮਿੰਟ ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਉਸੇ ਥਾਂ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰ ਘੂਰ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਬੂ! ਪੁੱਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਸੇ.....।”

ਮੈਂ ਦੇਰਜ਼ਾਵਿਨ ਪਾਰਕ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਇੱਕ ਕਵੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਹੈ। ਬੁੱਤ ਦੇ ਲਾਗੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਕੋਝਾ ਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਜੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਐਸੀ ਦੁਸ਼ਟ ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦੇਵੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਦਿਨ ਤੇ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਪਾਰਕ ਸੁੰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਲਾਗ ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਅ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਬਸ ਹਵਾ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਤੇਜ਼ ਠੱਕਾ ਪੀਲੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁੰਝਦਾ ਹੋਇਆ ਵਗਦਾ ਚਲਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਇੱਕ ਲੈਂਪ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਨਾਲ਼ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਕੋਨਾ ਉੱਖੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਵਾ ਇਸ ਕੋਨੇ ਨਾਲ਼ ਖਹਿਸਰਦੀ ਹੋਈ ਖੜ ਖੜ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸੰਝ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਉੱਤਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਦੀ ਠੰਢਕ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਕਾਸ਼ ਗਹਿਰੇ ਨੀਲੇ ਚਮਕੀਲੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੀਰੀ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਮੀਨਾਰ ਵਾਂਗ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੋਚਿਆ: ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਬੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ - ਯਾਕੋਵ, ਵਿਚਾਰਾ ਕੱਲ-ਮੁਕੱਲਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਲਾ ਕੇ ਰੱਬ ਨਾਲ਼ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਓੜਕ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਮੌਤ ਮਰ ਗਿਆ। ਬਿਲਕੁਲ ਸਧਾਰਨ! ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਅਪਮਾਨ-ਜਨਕ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਅਜੇਹਾ ਅਪਮਾਨ ਸਹਿ ਸਕਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਤੇ ਉਹ ਨਿਕੋਲਾਈ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੁੱਧੂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਹੱਥੋਪਾਈ ਹੁੰਦਾ। ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਾਉਂਦਾ।

ਮੈਂ ਰੁਬਤਸੋਵ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘੋਰਨੇ ਵਿੱਚ ਮੇਜ਼ ਲਾਗੇ ਬੈਠਾ ਲੈਂਪ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਾਕਟ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਯਾਕੋਵ ਮਰ ਗਿਆ।”

ਬੁੱਢੜੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸੂਈ ਸਮੇਤ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕਿਆ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਰਾਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਹੱਥ ਦਾ ਧਾਗਾ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਹਲਕੇ ਸਵਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੰਦੀ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੀ।

ਬੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ:

“ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਅਸਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕਿਹੀ ਮੂਰਖ ਆਦਤ ਹੈ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ! ਹਾਂ ਆਦਤ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਅੱਜ ਯਾਕੋਵ ਚਲਾ ਗਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਠਠਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਪਿਛਲੇ ਐਤਵਾਰ। ਉਹਨੂੰ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਠਠਿਆਰ ਵੀ ਗੂਰੀ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰਾ ਵਾਕਫ਼ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਚੰਗਾ ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ ਮੇਲਜੋਲ ਸੀ। ਪਤਾ ਲੱਗੈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬੜਾ ਰੌਲਾ ਗੌਲਾ ਪਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਤੂੰ ਕੁੱਝ ਸੁਣਿਐਂ? ਅਹਿ ਲੈ ਫੜ ਮੇਰੀ ਜੈਕਟ ਸਿਉਂ ਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ।”

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚੀਬੜਾ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੂਈ ਧਾਗਾ ਵੀ। ਆਪ ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਐਧਰੋਂ ਓਧਰ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਸਨ। ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਲ ਖੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਕਦੀ ਏਥੇ ਕਦੀ ਉਥੇ ਕੋਈ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਜੋਤ ਜਗਦੀ ਏ ਤੇ ਫੇਰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਫੂਕ ਮਾਰ ਕੇ ਬੁੜਾ ਦੇਂਦਾ ਏ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਫੇਰ ਉਹੋ ਪੁਰਾਣਾ ਚੱਕਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੈ। ਮੈਂ ਕਿਹੜੇ ਨਹਿਸ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਵਸਿਆਂ। ਮੈਂ ਏਥੋਂ ਚਲਾ ਜਾਣੈ ਛੇਤੀ ਹੀ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਜੰਮ ਜਾਣੈ ਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣੀ ਏ।”

ਫੇਰ ਅਚਨਚੇਤ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਗੰਜੀ ਖੋਪੜੀ ਨੂੰ ਖੁਰਕਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਪਰ ਮੈਂ ਜਾਵਾਂਗਾ ਕਿੱਥੇ? ਕੋਈ ਵੀ ਤੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਇੱਕ ਵੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਤੁਰ ਤੁਰ ਕੇ ਮੈਂ ਹੰਢ ਗਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਬੱਸ ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਰਾਸ ਪੂੰਜੀ ਏ।”

ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਖੰਘਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਗੋਲੀ ਮਾਰੋ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ! ਆਦਮੀ ਜੀਉਂਦੈ, ਕੰਮ ਕਰਦੈ, ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਨਾਲ਼ ਹੰਢ ਜਾਂਦੈ ਤੇ ਫੇਰ ਨਾ ਕੁੱਝ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਏ ਨਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ।”

ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲਾਗੇ ਇੱਕ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਇਉਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ ਕੁੱਝ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਫਟਾਫਟ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੰਮੀਆਂ ਉਲਾਂਘਾਂ ਭਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ।”

“ਮੇਰਿਆ ਅਲੈਕਸੀਆ, ਮੇਰਿਆ ਮੇਕਸੀਮਿਚਾ! ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਯਾਕੋਵ ਨੇ ਆਪਣਾ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਦਿਲ ਰੱਬ ਉੱਤੇ ਜਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾ

ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਸੁਧਰਨੈ ਨਾ ਜ਼ਾਰ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸਾਡਾ ਕੀ ਸਉਰਨੈ? ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸੜੀ ਬੁਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜੀਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਣ। ਮੈਂ ਬੁੱਢੜਾ ਆਦਮੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਜੰਮਿਆ ਈ ਰਤਾ ਦੇਰ ਨਾਲ ਹਾਂ। ਬਸ ਥੋੜਾ ਈ ਚਿਰ ਐ ਤੇ ਫੇਰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦੀ ਜੋਤ ਹਾਰ ਜਾਏਗੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ ਭਰਾਵਾ? ਤੂੰ ਜਾਕਟ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ? ਰੱਬ ਭਲਾ ਕਰੇ ਤੇਰਾ। ਚੱਲ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਥੋੜੀ ਚਾਹ ਪੀ ਆਈਏ।”

ਅਸੀਂ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਠੋਡੇ ਖਾਂਦਾ ਡਿੱਗਦਾ ਤੇ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮੇਰਾ ਮੋਢਾ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਪੱਲੇ ਬੰਨ ਲੈ! ਇੱਕ ਦਿਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਬਰ ਮੁੱਕ ਜਾਣੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਸਾ ਰੋਹ ਚੜ੍ਹਨੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜੋ ਆਇਆ ਤੋੜ ਭੰਨ ਸੁੱਟਣੈ। ਇਸ ਸੜੀ ਬੁਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਤੁਖਮ ਉੱਡਾ ਦੇਣਾ ਏਂ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਬਰ ਜਰੂਰ ਮੁਕਣੈ।” ਚਾਹ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ।

ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਣਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਘੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆਲਾਫੂਜੋਵ ਮਿੱਲ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਰੁਬਤਸੋਵ ਨੇ ਚਸ਼ਮਾ ਲਾਹਿਆ ਤੇ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਏਥੇ ਹਰ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਏ।” ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਕੁੱਝ ਦੋਸਤ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਹ ਵੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਕੁੱਦ ਪਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਲੱਗਾ।

“ਡਟੇ ਰਹੋ! ਡਟੇ ਰਹੋ ਮਿੱਲ ਵਾਲਿਓ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੰਡੂਆਂ ਨੂੰ ਨਿਚੋੜ ਦਿਓ ਤੇ ਮਿੱਝ ਕੱਢ ਦਿਓ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦੀ।”

ਏਸ ਸਿਆਣੇ ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਫੁਰਤੀ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਮੁੱਕੇ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮੁਹਾਣਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਕੱਟਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਦਰ ਵੜ ਗਿਆ। ਕਈ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਦੀ ਪੁੱਸ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟਦਾ ਗਿਆ। ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮੈਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੜਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਏਦਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ਾਲਤੂ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਰਾਹ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਕਾਲੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਮਿਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਧੱਕਦੀ ਚਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਫੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਫ਼ਾਟਕ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਚੀਂ ਚੀਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬਾਉਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਟੁਣਕ ਪਈਆਂ:

“ਫੜ ਲੈਣਾ ਉਸ ਬੁੱਢੜੇ ਖਿਲਾੜੀ ਨੂੰ।”

ਦੋ ਲੜਾਕੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਉਥੇ ਬੜੀ ਮਸਤੀ ਨਾਲ
ਗਾਉਣ ਲੱਗੇ:

“ਚੋਰ ਨਹੀਂ ਰਾਹ ਮਾਰ ਨਹੀਂ,
ਨਾ ਡਾਕੂ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਾਰ ਨਹੀਂ।
ਅਸੀਂ ਹੱਸਦੇ ਮੂੜ੍ਹ ਗਵਾਰਾਂ ਤੇ
ਅਸੀਂ ਬਾਂਕੇ ਵੀਰ ਮੁਹਾਣੇ ਹਾਂ।”

ਇੱਕ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਤੇਜ਼ ਸੀਟੀ ਵਜਾਈ ਤੇ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ
ਬਟਨ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਚਮਕ ਉੱਠੇ। ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਚਿੱਕੜ ਪਚਰ ਪਚਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਛੱਤ ਉੱਪਰ
ਗਾਣੇ ਦੀ ਝੂਮ ਜਾਰੀ ਸੀ:

“ਅਸੀਂ ਜਾਲ ਵਿਛਾਈਏ ਦੂਰ ਦੂਰ
ਸੁਕ-ਕੰਢੇ ਲਾਈਏ ਭਰੇ ਪੂਰ
ਇਹ ਜਾਲ ਵਿਛੇ ਧਨਵਾਨਾਂ ਤੇ
ਮੋਟੇ ਬੁੱਢੜੇ ਹਟਵਾਨਾਂ ਤੇ
ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿੱਚ, ਗੋਦਾਮਾਂ ਵਿੱਚ
ਅਸੀਂ ਬਾਂਕੇ ਵੀਰ ਮੁਹਾਣੇ ਹਾਂ
“ਡਟੇ ਰਹੋ। ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਨਾ ਕਰੋ।”
“ਬੁੱਢਿਆ ਬਾਬਿਆ! ਲੈ ਹੋ ਜਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ।”

ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਪੁਲਸੀਏ ਰੁਬਤਸੋਵ ਨੂੰ, ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਪੰਜ ਛੇ ਹੋਰ
ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਥਾਣੇ ਵੱਲ ਲੈ ਤੁਰੇ। ਪਤਝੜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਚੁੱਪ ਰਾਤ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ
ਗੀਤ ਦੀ ਤਾਨ ਉੱਡ ਉੱਡ ਕੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ:

“ਇਸ ਜਾਲ 'ਚ ਫਸ ਗਏ ਮੱਛ ਚਾਲੀ।”

ਰੁਬਤਸੋਵ ਬੜੀ ਉਮੰਗ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨੱਕ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਖੂਨ ਵਗ ਰਿਹਾ
ਸੀ। ਖੂਨ ਬੁੱਕਦਿਆਂ ਤੇ ਨੱਕ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਇਹ ‘ਵੋਲਗਾ’ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ...।”

ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ:

“ਤੂੰ ਫੁਟ ਜਾ ਏਥੋਂ! ਰਤਾ ਕੁ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦੈ ਤਾਂ ਦੌੜ ਜਾ। ਤੂੰ ਕਾਹਨੂੰ ਤੁਰਿਆ ਜਾਨੈ
ਹਵਾਲਾਤ ਵੱਲ?”

ਮੈਂ ਛੂਟ ਵੱਟ ਕੇ ਨਾਲ਼ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਇੱਕ ਲੰਮੇ ਪਤਲੇ ਮਲਾਹ
ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਅਸਾਂ ਇੱਕ ਜੰਗਲਾ ਟੱਪਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਦੂਜਾ ਤੇ ਫੇਰ....। ਇਸ
ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਸਿਆਣੇ ਨਿੱਘੇ ਦੋਸਤ ਨਿਕਿਤਾ ਰੁਬਤਸੋਵ ਨਾਲ਼ ਮੇਰਾ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸੁੰਨ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੜਬੜਾਂ

ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਸਦੇ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹਨ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹਨ? ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਸਤ ਚਹਿਲ ਪਹਿਲ ਤੇ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜੇ ਤਸੀਹੇ ਵੀ ਸਹਾਰਨੇ ਪੈਣ ਤਾਂ ਸਹਾਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ: “ਤੈਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਨਿਕੋਲਾਏਵਸਕਾਯਾ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਬੈਂਤਾਂ ਲੱਗਿਆ ਕਰਨਗੀਆਂ,” ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਮੰਨ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਸੇਮਿਓਨੋਵ ਦੀ ਬੇਕਰੀ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਟਾਪਾ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ।

“ਅਸੀਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪੰਜੇਰੀਆਂ ਲੈ ਜਾਣੀਐਂ ਨਾਲ਼” ਨਾਨਬਾਈਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਮਖ਼ੌਲ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ਼ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਪਿਆ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੰਝ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਮਿਚਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਸਿੱਧੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੈਂਦੇ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਸਕ ਉੱਠ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਦਬਾਇਆਂ ਦੱਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਟੀਸ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਖੋਰਦੀ ਚਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਡੂੰਘੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਮੈਂ ਕਾਬਾਨ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਢੀਮਾਂ ਸੁੱਟਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇੱਕੋ ਖ਼ਿਆਲ ਉੱਠਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਉਹੋ ਲਫ਼ਜ਼ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ।

“ਮੈਂ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਾਂ।”

ਆਪਣੇ ਸੁੰਢੇ ਮਨ ਨੂੰ ਆਹਰੇ ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵਾਇਲਨ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਤ ਭਰ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਟੂੰ ਟਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਚੌਂਕੀਦਾਰ ਵੀ ਤੰਗ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਚੂਹੇ ਵੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ਼ ਏਸ ਪਾਸੇ ਮਨ ਲਾਇਆ। ਤੇ ਇੱਕ ਰਾਤ ਮੈਂ ਸਬਕ ਸਿੱਖਣ ਵੇਲੇ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਲਈ ਦੁਕਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉਸਤਾਦ ਨੇ, ਜੋ ਥੀਏਟਰ ਵਿੱਚ ਵਾਇਲਨ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਗੱਲਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਗੱਲੇ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰਨਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੋਝਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਪਿਆ ਪੈਸਾ ਤੁੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਕਭਰੂੜੀ ਮੁੰਨੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਚਪੇੜ ਵਾਸਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਅੱਛਾ ਬਈ! ਮਾਰਨਾ ਈ ਤਾਂ ਮਾਰ ਲੈ” ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਮੈਲੇ ਗਲੇਡੂ ਉਸਦੀਆਂ ਬੇਰੰਗ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਗ ਤੁਰੇ। ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ

ਮਾਰਾਂ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡੱਕਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਫ਼ਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਕੇ ਆਪਣੇ ਹੇਠਾਂ ਨੱਪ ਲਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੈਸਾ ਗੱਲੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ੀਸੇ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ, ਪਰ ਫੇਰ ਠਹਿਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਾਟੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਂਗ, ਡਰਾਕਲਾਂ ਵਾਂਗ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਰੂਬਲ ਤਾਂ ਦੇ ਦੇ।”

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦਸ ਰੂਬਲ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦਸੰਬਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰ ਲਈ। ਆਪਣੇ ਏਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਪਿਛੋਕੜ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ “ਮਕਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ।”

ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਸਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰਲੀ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਬੜੀ ਖਹੁਰੀ ਅਤੇ ਦੁਖਾਵੀਂ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਏਦਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰਲੀ ਸਚਾਈ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਘਟਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਬੜੀ ਸਚਾਈ ਨਾਲ਼ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਕੁੱਝ ਐਦਾਂ ਦੀ ਬਣ ਗਈ ਏ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸਾਹਿੱਤਕ ਗੁਣ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਸੁਆਲ਼ ਜੇ ਛੱਡ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦੈ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਇੱਕ ਗੀਵਾਲਵਰ ਖ਼ੀਦਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਗੋਲੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਗੋਲੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਦਾਗ਼ ਦਿੱਤੀ। ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਫ਼ਲ ਆਪਣਾ ਫੇਫੜਾ ਵਿੰਨ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੇਕਰੀ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੂਰਖ ਹਾਂ।

ਉੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਠਹਿਰਨਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਮਾਰਚ ਮਹੀਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਬੇਕਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਖੋਖੋਲ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਕੋਠੜੀ ਦੀ ਬਾਰੀ ਲਾਗੇ ਖਲੋਤਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਮੋਟਾ ਸਿਗਰਟ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵੱਲ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਲਾਮ ਦੁਆ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਕੁੱਝ ਵਿਹਲਾ ਵਕਤ ਹੈ?”

“ਵੀਹ ਮਿੰਟ ਹੋਣਗੇ।”

“ਤਾਂ ਬਹਿ ਜਾ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਏ।”

ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਉਸਨੇ ਮੋਟੇ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਬੰਦ ਗਲੇ ਦਾ ਕੋਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਸਾਰੇ ਬਟਨ ਬੰਦ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉਸਦੀ ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ ਉੱਪਰ ਫ਼ੈਲੀ

ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹਠੀ ਮੱਥੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਤਿੱਖੇ ਵਾਲ ਸਨ, ਉਸ ਨੇ ਮੋਟੇ ਪੇਂਡੂ ਬੂਟ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੁੱਕ ਦੀ ਬੋ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਠਰੁੱਮੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ:

“ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦਾ? ਮੈਂ ਕਰਾਸਨੋਵਿਦੋਵੋ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਇੱਥੋਂ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਉਥੇ ਦੁਕਾਨ ਹੈ। ਤੂੰ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰੀਂ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਤੇਰਾ ਬਹੁਤਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਚੰਗੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਣ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮੱਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ?”

“ਹਾਂ।”

“ਹੱਛਾ! ਤਾਂ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਛੇ ਵਜੇ ਕੁਰਬਾਤੋਵ ਘਾਟ ਉੱਪਰ ਆ ਜਾਵੀਂ। ਉੱਥੋਂ ਪੁੱਛ ਲਈਂ ਕਿ ਕਰਾਸਨੋਵਿਦੋਵੋ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਬੇੜੀ ਜਾਣੀ ਏਂ। ਉਸਦੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਨਾਂ ਈ ਵਾਸਿਲੀਪਾਨਕੋਵ। ਤੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਲੋੜ ਈ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣੈ। ਹੱਛਾ, ਤਾਂ ਸਲਾਮ!”

ਉਹ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਭਾਰਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਘੜੀ ਕੱਢੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਲ ਛੇ ਮਿੰਟ ਈ ਲੱਗੇ ਨੇ। ਨਾਲੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਈ ਰੋਮਾਸ। ਮਿਖਾਈਲ ਅੰਟੋਨੋਵਿਚ। ਸਮਝ ਗਿਆਂ?”

ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹਨੇ ਪਿੱਛੇ ਪਰਤ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਬੜੇ ਪੱਕੇ ਕਦਮ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਲਵਾਨ ਗੱਠੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵੇਂ ਝੂਮੇ ਦੇਂਦਾ ਹੋਇਆ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਵੀ ਕਰਾਸਨੋਵਿਦੋਵੋ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਵੋਲਗਾ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆਂ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਬਰਫ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਫੇਦ ਟੁਕੜੇ ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਰਦੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖਹਿਸਰ ਕੇ ਕਿਰਚ ਕਿਰਚ ਕਰਦੀ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਟੁੱਟ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਨੁੱਕਰਾਂ ਵਾਲੇ ਬਿਲੌਰ ਦਾ ਚੂਰਾ ਉੱਡ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਡ ਉੱਡ ਕੇ ਕੰਢਿਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰੋਂ ਦੀ ਵਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਰਫ-ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨੀਲੇ ਕੱਚ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਅੱਖੀਆਂ ਚੁੰਧਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਕਸਿਆਂ, ਪੀਪਿਆਂ ਤੇ ਬੋਰਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਕਿਸ਼ਤੀ ਬਾਦਬਾਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਤਵਾਰ ਪਾਨਕੋਵ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਗੱਭਰੂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬੜੇ ਟੱਸਦਾਰ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਜਾਕਟ ਭੇਡ ਦੀ ਖੱਲ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਬੜੀਆਂ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਾਨਕੋਵ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਠੰਢੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਰਗਾ

ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੇੜੀ ਦੀ ਗੈਲਰੀ ਉੱਪਰ ਪਾਨਕੋਵ ਦਾ ਨੌਕਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ। ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਮਲਾਹਾਂ ਵਾਲਾ ਲੰਮਾ ਕਾਂਟਾ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਬੜਾ ਮੈਲਾ ਕੁਚੈਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਪਾਟਾ ਹੋਇਆ ਕੋਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਰੱਸੇ ਦੀ ਪੇਟੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਚਿੱਬਖੜਿੱਬਾ ਹੈਟ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪਾਦਰੀ ਦਾ ਸੀ। ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਵੱਢੇ ਤੇ ਝਰੀਟਾਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਕਾਂਟੇ ਨਾਲ਼ ਬਰਫ਼-ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਧਿਕਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਗੁਰੱਰਾ ਕੇ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਆਖਦਾ:

“ਪਰ੍ਹਾਂ ਹਟੋ ਪਰ੍ਹਾਂ। ਏਧਰ ਕਿਧਰ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਓ।”

ਬਾਦਬਾਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਕਸਿਆਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲੱਗਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਰੋਮਾਸ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਕਿਸਾਨ ਲੋਕੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਮੀਰ ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਵੈਰੀ ਨੇ। ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਤੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲੇਗਾ।”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਾਂਟਾ ਗੈਲਰੀ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣਾ ਟੁੱਟਾ ਭੱਜਾ ਚਿਹਰਾ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਚਸਕੇ ਨਾਲ਼ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਅੰਟੋਨਿਚ, ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਂ ਪਾਦਰੀ ਦੀ ਲੱਗਦੀ ਏ ਤੇਰੇ ਨਾਲ਼।”

“ਠੀਕ ਗੱਲ ਐ!” ਪਾਨਕੋਵ ਬੋਲਿਆ।

“ਤੂੰ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਅਟਕੀ ਹੋਈ ਹੱਡੀ ਵਾਂਗ ਏਂ। ਮਾਤਾ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਕੁੱਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ।”

ਖੋਖੋਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੇਰੇ ਕੁੱਝ ਦੋਸਤ ਵੀ ਨੇ ਤੇ ਉਹ ਤੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਵੀ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨਗੇ।”

ਹਵਾ ਬਹੁਤ ਠੰਢੀ ਸੀ। ਮਾਰਚ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਧੁੱਪ ਭਾਵੇਂ ਤਿੱਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਨਿੱਘ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲਾਗਲੇ ਦਰੱਖਤ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਨਿਪੱਤਰੀਆਂ ਟਾਹਣਾਂ ਹਿਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਟੇ ਹੋਏ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂ ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਮਖ਼ਮਲੀ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਤੈਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਉਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਚਰਾਂਦ ਵਿੱਚ ਭੇਡਾਂ ਦਾ ਇੱਜੜ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ। ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟਾਈਪ ਵਿੱਚ ਤਮਾਕੂ ਭਰਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਲੱਗਾ ਆਪਣੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਛਾਂਟਣ:

“ਉਹ! ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਉਸ ਪਾਦਰੀ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਏ ਨਾ-ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਏ।”

ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਖਿੜਖਿੱਲੀ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਇਹ ਤੈਨੂੰ ਝਰੀਟਾਂ ਕਿਨ੍ਹੇ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ?”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਐਵੇਂ ਕੈਵੇਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਸੀ—ਕੋਈ ਚੋਰ ਉੱਚਕਾ ਹੋਣੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਚੋਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਐ ਨਾ। ਇਸ ਲਈ ਐਨੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ। ਫੇਰ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲਸੀਆਂ ਨੇ ਕੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਹੋਈ ਨਾ। ਰੱਬ ਈ ਜਾਣੇ ਮੈਂ ਜੀਉਂਦਾ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਗਿਆ।”

ਪਾਨਕੋਵ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂ?”

“ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕਰਨੈਂ? ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲੀ ਜਾਂ ਤੋਪਖਾਨੇ ਵਾਲੀ?”

“ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲੀ।”

“ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਤੂੰ ਐਦਾਂ ਪੁਛਨੈਂ ਜਿਵੇਂ ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਕਿ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਕੁੱਟਣ ਕਿਉਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਲੋਕੀਂ ਤਾਂ ਸਿੰਗਦਾਰ ਬੱਕਰੇ ਨੇ। ਝੱਟ ਸਿੰਗ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਧੰਦਾ ਈ ਮੁੱਕੇਬਾਜ਼ੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਏ।”

ਰੋਮਾਸ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਜੁਬਾਨ ਦੇ ਰਸ ਕਰਕੇ ਸੌੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਤੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਏਂ।”

“ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਐ। ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛ-ਪੁਛਾਈ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਐ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਆਦਤ ਐ। ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਪੁੱਛਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੈ।”

ਬੇੜੇ ਦਾ ਨੱਕ ਇੱਕ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਚਟਾਨ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜਾ ਟਕਰਾਇਆ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਟਾਨ ਦਾ ਟੁੱਕੜਾ ਟੁੱਟ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਦੀ ਬੇੜੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੇੜੇ ਵਾਸਤੇ ਖਤਰਾ ਸੀ। ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਤਾਂ ਹਿੱਲ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਕਾਂਟਾ ਫੜ ਲਿਆ, ਪਾਨਕੋਵ ਉਸ ਨੂੰ ਝਿੜਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ:

“ਸਤੇਪਾਨ, ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕਰ।”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨੇ ਬਰਫ਼ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹਟਾਈ ਤੇ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰਦਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਕਾਹਨੂੰ ਕਰਾਉਂਦੇ ਓ? ਮੈਥੋਂ ਇੱਕ ਵੇਲੇ ਦੋ ਦੋ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਜੇ ਹੁੰਦੇ। ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਾਂ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰਾਂ।”

ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਹ ਵਾਹ ਤੂੰ ਤੂੰ ਮੈਂ ਮੈਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਰੋਮਾਸ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ:

“ਐਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲੋਂ ਰਤਾ ਨਿਰਸ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਘਰ ਯੂਕਰੇਨ ਵਿੱਚ ਏ। ਪਰ ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਸਿਆਣੇ ਨੇ—ਬੜੇ ਗੁਣੀ ਨੇ।”

ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੀਲ ਹੁੱਜਤ

ਦੇ ਮੰਨੀ ਵੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾਅ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ, ਪਰ ਬੜੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਬੜਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਕਸਵੱਟੀ ਵੀ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ। ਇਹਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਦਾ ਇਹ ਗੱਲ ਪੁੱਛ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸੁਆਲ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵੀ ਪੱਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਵੀ ਤਾਂ ਸਹਿਲ ਨਹੀਂ। ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਅੰਤ ਕਿਉਂ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਜੇ ਖੋਖੋਲ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰਿਆ ਉੱਤਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਹੁਣ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਕਿੰਨੀ ਸੁਹਣੀ ਹੈ ਵੋਲਗਾ। ਝਿਲਮਿਲ ਕਰਦੀ—ਦੂਰ ਤੱਕ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਸਾਫ਼। ਸਾਡਾ ਬੇੜਾ ਨਦੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਕੰਢਿਆਂ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਨਦੀ ਦਾ ਚੌੜਾ ਪਾਟ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਪਾਰ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਬਰੇਤੇ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਰੇਤੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਕੰਡਿਆਰੀ ਉੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਾੜੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਡੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਰ ਖੱਡ ਖੋੜ ਪਾਣੀ ਨਾਲ਼ ਭਰ ਗਈ ਸੀ। ਬਸੰਤੀ ਰੁੱਤ ਦਾ ਚਮਕਦਾਰ ਰੋਹੜੂ ਪਾਣੀ ਸੀ। ਉੱਪਰੋਂ ਦੀ ਸੂਰਜ ਵੀ ਮੁਸਕਾਨਾਂ ਸੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀਲੀ ਚੁੰਝ ਵਾਲੇ ਕਾਂ ਆਪਣੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਕਾਂ ਕਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਨੀਲੇ ਸਰੀਰ ਪਾਲਸ਼ ਕੀਤੇ ਅਸਪਾਤ ਵਾਂਗੂ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਤੇ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਤਿੜਾਂ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ਼ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਸਿਰ ਚੁੱਕੀ ਤਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਠੰਢ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਝਿਲਮਿਲ ਆਸ ਦੀਆਂ ਕੂਲੀਆਂ ਕਰੁੰਬਲਾਂ ਫੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਸੰਤੀ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਕਿੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਐ।

ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਕਰਾਸਨੋਵਿਦੋਵੋ ਪਹੁੰਚੇ। ਉੱਚੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਨੀਲੇ ਗੁੰਬਦ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੰਢੇ ਉੱਪਰ ਉਸੇ ਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਪੰਗਤ ਸੀ। ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਪੱਕੀ ਉਸਾਰੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਜਰੀ ਦੀ ਪੀਲੀ ਭਾਹ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਕੱਖ ਕਾਨੇ ਦੀ ਜ਼ਰੀ ਵਰਗੀ ਭਾਹ।

ਇਹ ਸਿੱਧ ਪੱਧਰੇ ਮਕਾਨ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਵੋਲਗਾ ਦੀਆਂ ਅਗਨ-ਬੋਟਾਂ ਉੱਪਰ ਏਧਰੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਲਾਹੁੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਤੇ ਮੈਂ ਬੇੜੇ ਤੋਂ ਮਾਲ ਲਾਹੁਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰੋਮਾਸ ਬੇੜੇ ਉੱਤੇ ਬੋਰੇ ਫੜਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ:

“ਤੂੰ ਹੈਂ ਤਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ।”

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇੱਕ ਬੋਰੇ ਉੱਪਰ ਜੰਮੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੈਨੂੰ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਦਰਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?”

“ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ।”

ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਏਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੋਲਣ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਸੱਚਮੁੱਚ ਤੂੰ ਤਗੜਾ ਏਂ। ਇਹ ਕੰਮ ਕੀ ਏ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ! ਕਿਹੜੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇਰਾ ਘਰ? ਨਿਜ਼ਨੀਨੋਵਗੋਰੋਦ ਵਿੱਚ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੀੜਾ ਏਂ ਫੇਰ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਇਹੋ ਅੱਲ ਪਕਾਈ ਹੋਈ ਏ। ਨਿਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਏ...ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤੈ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪੰਛੀ ਅੱਜ ਕਿਧਰ ਉੱਡਦੈ।”

ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਪਤਲਾ ਕਿਸਾਨ ਸੂਤੀ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਪਤਲੂਨ ਪਾਈ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਢਲਵਾਨ ਤੇ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਆਇਆ। ਉਹਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਘੁੰਗਰਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਖੋਪਰੀ ਉੱਪਰ ਲਾਲ ਝੰਡ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਨੰਗੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਉੱਪਰ ਤਿਲੁਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਣਗਿਣਤ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਆਡਾਂ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਵੰਨੀ ਚਮਕ ਉਸ ਦੇ ਦੌੜਨ ਨਾਲ ਥਿੜਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੰਢੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਆ ਗਏ ਤੁਸੀਂ! ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂੰ!” ਪਲ ਦੋ ਪਲ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਮੋਟੇ ਬਾਂਸ ਲਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸਤੀ ਤੱਕ ਪੁਲ ਵਾਂਗੂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਬੋੜੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਨੌਜਵਾਨੋ! ਆਓ, ਜ਼ਰਾ ਮਦਦ ਕਰੋ। ਪੀਪੇ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਓ।”

ਉਹ ਬੜਾ ਹੀ ਸੁਹਣਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਤੇ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਬਲਵਾਨ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਲਕੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਬੇਥਿੜਕ ਚਮਕ ਸੀ, ਗੱਲਾਂ ਲਾਲ ਸਨ ਅਤੇ ਨੱਕ ਸਿੱਧੀ ਉੱਚੀ ਸੀ।

ਰੋਮਾਸ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਈਜ਼ੋਤ! ਤੈਨੂੰ ਜ਼ੁਕਾਮ ਲੱਗ ਜਾਣੈ।”

“ਕੀ ਕਿਹੈ, ਮੈਨੂੰ? ਐਵੇਂ ਡਰਨੈਂ ਤੂੰ।” ਅਸਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਇੱਕ ਪੀਪਾ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਰੇੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਈਜ਼ੋਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਇਐਂ?”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ:

“ਕੁਸਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ ਤੁਹਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ! ਕਿਉਂ ਹੈ ਸਲਾਹ?”

“ਹੱਛਾ 'ਤੇ ਮੂੰਹ ਤੁੜਵਾ ਆਇਆ ਹੈ।”

“ਫੇਰ ਹੁਣ ਇਹੋ ਜਿਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਕਰੀਏ?”

“ਕਿਹੋ ਜਿਹਾਂ ਦਾ?”

“ਜਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਤੋੜਦੇ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ।”

“ਹੱਤ ਤੇਰੀ!” ਈਜ਼ੋਤ ਨੇ ਉਕਤਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਰੋਮਾਸ ਵੱਲ ਰੁਖ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਗੱਡੇ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਆ ਜਾਣੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਬੇੜੀ ਵੇਖ ਲਈ ਸੀ। ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਆ ਗਏ ਓ। ਅੰਟੋਨਿਚ, ਤੂੰ ਘਰ ਚੱਲ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸਮਾਨ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨੈਂ।”

ਭਾਵੇਂ ਰੋਮਾਸ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਪਰ ਈਜ਼ੋਤ ਦਾ ਰੋਮਾਸ ਵੱਲ ਵਤੀਰਾ ਦੋਸਤ ਵਾਲਾ, ਹਿਤੂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਰੱਖਿਅਕ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਅੱਧ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੜੇ। ਇਹ ਘਰ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਹੀ ਉਸਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੋਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਗੰਦੇ ਬਰੋਜ਼ੇ ਅਤੇ ਸਣੀ ਦੀ ਬੋ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਅਤੇ ਨਿੱਘਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਕਿਸਾਨ ਔਰਤ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਖਾਣੇ ਨੂੰ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਸਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਖੋਖੋਲ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਕਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਲਾਗਲੇ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਵਿੱਚ ਸਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੇਰਾ ਕਮਰਾ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਹੈ।”

ਕੋਠੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਥਾਣੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਐਨ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਸੁੱਕਾ ਨਾਲਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਝਾੜੀ ਬੂਟੀ ਉੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਬਣੇ ਪਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਨਾਲੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਬਾਗ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਖੇਤ ਸਨ, ਜੋ ਦੂਰ ਦੁਮੇਲਾਂ ਤੱਕ, ਜੰਗਲ ਦੀ ਨੀਲੀ ਪੰਗਤੀ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਦੇ ਛੱਪਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਲੱਤਾਂ ਨਿੱਸਲ ਕੀਤੀ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੁਲਹਾੜਾ ਸੀ। ਧੁੱਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਦੀ ਛਾਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੱਲਗਾ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਬੰਨੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਗੱਡੇ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਚੁੰ ਚੁੰ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਗਾਂ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਅੜਿੰਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਰਘਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿਰ ਪੈਰ ਤੱਕ ਕਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਈ ਇੱਕ ਬੁੱਢੀ ਠੇਰੀ ਇੱਕ ਘਰ ਦੇ ਫਾਟਕ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲੀ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ:

“ਵੇ ਗਰਕ ਜਾਣਿਆਂ।”

ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਜੋ ਪੱਥਰ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਪਤਲੀ ਧਾਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਭੁੜਕ ਕੇ ਉੱਠੇ ਅਤੇ ਸੂਟ ਵੱਟ ਕੇ ਦੌੜੇ। ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਇੱਕ ਚਿੱਪਰ ਚੁੱਕੀ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਬੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰ ਵਿੱਚ

ਸੁੱਟ ਪਾਇਆ। ਬੁੱਢੜੀ ਨੇ ਪੈਰੀਂ ਭਾਰੇ ਮਰਦਾਵੇਂ ਬੂਟ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਬੂਟਾਂ ਵਾਲੇ ਪੈਰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਢਲਵਾਨ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਨਦੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਈ।

ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ – ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕਿੱਦਾਂ ਬੀਤਣੀ ਏਂ।

ਮੈਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਹੇਠਾਂ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਈਜ਼ੋਤ ਮੇਜ਼ ਲਾਗੇ ਬੈਠਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਿੱਸਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਰੋਮਾਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਕਿਉਂ ? ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਤੂੰ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਜਾ।” ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਚਿੰਤਾ-ਭਰੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਬਸ ਏਨੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਆਪ ਰੱਖਾਂਗੇ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੀਵਾਲਵਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਮੋਟੀ ਡਾਂਗ ਰੱਖਿਆ ਕਰ। ਬਰਿਨੋਵ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰੋ। ਉਹ ਤੇ ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਪਚਦੀ, ਤੀਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਿਉਂ ਮੁੰਡਿਆ— ਤੈਨੂੰ ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ ?”

“ਨਹੀਂ।”

ਰੋਮਾਸ ਫਲ ਉਗਾਣ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਖੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਜ਼ੋਤ ਨੇ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ। ਅਖੀਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਮੋਟੇ ਢਿੱਡਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਨੂੰ ਚੈਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣ ਲੱਗੇ।”

“ਵੇਖੀ ਡਿੱਠੀ ਜਾਊ।”

“ਮੇਰਾ ਆਖਿਆ ਸੁੱਟ ਨਾ ਪਾ।”

ਇਜ਼ੋਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕਾਰੋਨਿਨ ਅਤੇ ਜਲਾਤੋਵਰੇਤਸਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਲਏ ਹੋਣਗੇ।

“ਕੀ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਮੈਂ ਨਵੀਂ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ? ਕੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ ?”

ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਇਜ਼ੋਤ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਮਿਖਾਇਲੋ ਅੰਟੋਨੋਵਿਚ, ਕਾਹਲੀ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਹਿਜ-ਭਾ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਰੋਮਾਸ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਆਨਤਦਾਰ ਵੀ। ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ

ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ। ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਨਾਵਾਂ ਉਠਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਿਹਨਤ ਬੜੀ ਕਰ ਰਿਹੈ। ਤੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੈ।”

ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਦੁਕਾਨ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :

“ਮੈਂ ਦੂਸਰੇ ਦੋ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਸਤੀਆਂ ਵੇਚਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਰ ਛਲ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁਟਾਪਾ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਏਥੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਨੇ। ਇਹ ਦੁਕਾਨ ਤੁਹਾਡੀ ਬੇਕਰੀ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਤਾਕ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਅੰਦਰ ਜੰਦਰਾ ਵੱਜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਲੈਂਪ ਲੈ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਸ਼ੈਲਫ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ੈਲਫ਼ ਤੱਕ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰਵਾਰ, ਕੋਈ ਜਣਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਐਧਰ ਓਧਰ ਤੁਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਵਧਾਨ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਬਾਹਰ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਪਲੱਚ ਪਲੱਚ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਡਿਉੜੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਪੈਰ ਛੰਡਦਾ।

“ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਏਂ ਨਾ? ਇਹ ਮਿਗੁਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਇਹਦਾ ਪੈਲੀ-ਬੰਨਾ ਏ, ਨਾ ਕੋਈ ਧੀ-ਪੁੱਤਰ। ਇਹ ਤਾਂ ਲੰਡਰ ਸਾਹਣ ਏ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਏਨਾਂ ਹੀ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਏ ਜਿੰਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੋਹਣੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਚੋਚਲੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਰਤਾ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਉਂ, ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ।”

ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਆਪਣੀ ਚੌੜੀ ਪਿੱਠ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਨਿੱਠ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਾਈਪ ਸੁਲਗਾ ਲਿਆ। ਪੂੰਏਂ ਦੇ ਲੱਛੇ ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਉੱਡਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਅੱਖਾਂ ਸੁੰਗੜ ਗਈਆਂ। ਫੇਰ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸਾਦਾ ਬੋਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਬੇ-ਅਰਥ ਸੁੱਟੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ।

ਤੂੰ ਯੋਗ ਆਦਮੀ ਏਂ ਤੇ ਸਿਰੜੀ ਵੀ। ਤੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਅਧਿਐਨ ਦੀ-ਅਜੇਹਾ ਕਿਤਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਜੋ ਤੇਰੇ ਤੇ ਤੇਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੰਧ ਉਸਾਰ ਦੇਵੇ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਇੱਕ ਬੁੱਢੇ ਸੰਪਰਦਾਇਵਾਦੀ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਸੋਮਾ ਆਦਮੀ ਹੈ।” ਆਦਮੀ ਪਾਸੋਂ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਕਿਤਾਬੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਖਹੁਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਪਏਗੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰਾ ਜਾਣਿਆਂ-ਪਛਾਣਿਆਂ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਉਸ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਤਾਂ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਬੜਾ ਨਵਾਂ ਤੇ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਸੀ।

“ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਆਰ-ਬਸ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਨੇ।”

ਉਹ ਦਾੜੀ ਦੇ ਵਿਚੇ-ਵਿਚੇ ਹੱਸਿਆ। ਉਹ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਟਹਿਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਫੇਰ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਪਿਆਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ: ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਣਾ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਨੀ, ਵੇਖ ਕੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਨਾ, ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ। ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਧਮਤਾ ਉੱਪਰ ਕਿਰਪਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਖਿਮਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਇਹੋ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰੀਏ ਦੋਸਤ ਨੇਕਰਾਸੋਵ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ, ਨੇਕਰਾਸੋਵ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਨੇਕਰਾਸੋਵ ਕਿਥੋਂ ਕੁ ਤੀਕ ਨਿਭੇਗਾ। ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੱਸਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ, ‘ਵੇਖ ਭਰਾਵਾ, ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਭੈੜਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੂੰ ਜਿਉਂ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਇਹ ਭੈੜੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਿਆਂ ਤੇ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ, ਮਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਸੋਮਾ ਨੇ ਜਗੀਰਦਾਰ, ਪਾਦਰੀ, ਵਿਦਵਾਨ, ਜ਼ਾਰ—ਇਹ ਸਭ ਪਹਿਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਸਨ। ਕਿਉਂ ਹੈ ਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ? ਤਾਂ ਫੇਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣਾ ਸਿੱਖੋ ਕਿ ਕੋਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਨਾ ਰੋਲ ਸਕੇ।”

ਉਹ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਤੇ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਾਵਰ ਗਰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਖਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਾਇੰਸ ਸਬੰਧੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਕਲ, ਲਾਇਲ, ਹਾਰਤਪੁਲ, ਲੇਕੀ, ਲੇਬਕ, ਟੇਲਰ, ਮਿਲ, ਸਪੈਨਸਰ ਤੇ ਡਾਰਵਿਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਰੂਸੀ ਲੇਖਕਾਂ - ਪੀਸਰੇਵ, ਦੋਬਰੋਲਿਊਬੋਵ, ਚੇਰਨੀਸ਼ਵੇਸਕੀ, ਪੁਸ਼ਕਿਨ, ਗੋਚਾਰੋਵ (ਫ੍ਰੈਗਟ,

ਪਲਾਡਾ) ਅਤੇ ਨੇਕਰਾਸੋਵ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਨ।

ਉਹ ਆਪਣੀ ਚੌੜੀ ਹਥੇਲੀ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਲਦਾਂ ਤੇ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਲੁੰਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਉਮਾਹ ਵਿੱਚ ਭਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਬੜੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਤੇ ਅਹਿ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸੈਂਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤੇ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਭ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਜੇ ਤੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੇਂ ਕਿ ਸਟੇਟ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ।”

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਬਸ ਦੀ ‘ਲੇਵਾਈ ਬੈਨ’ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ।

“ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਸਟੇਟ ਬਾਰੇ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਰਤਾ ਹਲਕੀ ਹੈ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁਆਦਲੀ ਵੀ।”

ਇਹ ਸੁਆਦਲੀ ਕਿਤਾਬ ਮੈਕਿਮਾਵਿਲੀ ਦੀ ‘ਇਲਪ੍ਰਿੰਸਿਪੀ’ ਨਿਕਲੀ।

ਚਾਹ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਉਸਦਾ ਪਿਓ ਚੇਰਨਿਗੋਵ ਦਾ ਲੁਹਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਕੀਵ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਪਰ ਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇਲ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਉਸ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਮੰਡਲ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਕੁਤਸਕ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਏਥੇ ਯਾਕੁਤਸਕ ਉਲੂਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਣੈਂ। ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਠੰਢ ਤੋਂ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੀ ਬਚਾਏ। ਖੋਪਰੀ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਯੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਥੇ ਵਾਧੂ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਰੂਸੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਕੋਈ ਏਸ ਉਲੂਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਉਸ ਉਲੂਸ ਵਿੱਚ। ਹੈਣ ਤਾਂ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਸਨ ਜ਼ਰੂਰ। ਸੋ ਸਾਡਾ ਜੀ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੋਰ ਰੂਸੀ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਗਏ। ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ ਸਨ—ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਵਾਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤਾਂ ਬਾਹਲਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਵਲਾਦੀਮਿਰ ਕੋਰੋਲੇਨਕੋ। ਪਹਿਲੋਂ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਸਹੇਲਪੁਣਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਵਿਛੜ ਗਏ। ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਯਾਰੀ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਿਭਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਪਰ ਉਹ ਆਦਮੀ ਸੀ ਦਿਲ ਦਾ ਸੱਚਾ ਤੇ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਪੱਕਾ, ਹਰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼। ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਉਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਰੰਗਾਈ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੇਖ ਲਿਖਦੈ। ਸੁਣਿਐ ਵਾਹ ਵਾਹ ਸੁਹਣਾ ਲਿਖਦੈ।

ਰੋਮਾਸ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਢੁਕ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਗੰਭੀਰ ਅਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਯਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਡਿੱਗ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਖੋਖਲਾ ਤੇ ਤੁੱਛ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਦੋਸ਼ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪੀੜਤ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਰਮ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਰੋਮਾਸ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜ਼ਰੂਰ ਤਾੜ ਗਿਆ ਹੋਣੈ ਤੇ ਬੜੀ ਚਤੁਰਾਈ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਗੁਆਚਾ ਹੋਇਆ ਸਮਤੋਲ ਮੈਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਭੁੱਲ ਹੈ।

ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਗਿਰਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸਾਂ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹੀ ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਫੁਟਾ ਫੁਟ ਸਾਡੀ ਡਿਉੜੀ ਲਾਗੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਮਾਤਵੀ ਬਰਿਨੋਵ ਸੀ। ਬੜਾ ਮੈਲਾ ਕੁਚੈਲਾ, ਵਾਲ ਖਿੰਡੇ ਪੁੰਡੇ ਬਨਮਾਨਸ ਵਰਗੇ, ਲੰਮੇ ਹੱਥ ਤੇ ਸੁਹਣੀਆਂ ਜਨਾਨੜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਪਰ ਵਿੱਚ ਸੁੰਨ ਮਸਾਣ। ਉਸ ਨੇ ਰੋਮਾਸ ਨੂੰ ਦੁਆ ਸਲਾਮ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ:

“ਸੁਣਾ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਤਾਜ਼ੀ ਗੱਲ।” ਤੇ ਫੇਰ ਜੁਆਬ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ “ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਆਏ” ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਉਏ ਤੇਰੀ ਬਿੱਲੀ ਨੇ ਅੱਜ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੁੱਕੜ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਐ।”

ਫੇਰ ਅਗਲੇ ਪਲ ਸਾਨੂੰ ਖਬਰ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕਾਜ਼ਾਨ ਤੋਂ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਜ਼ਬਰਗ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਤਾਤਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਕੇਸ਼ਸ ਅਤੇ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਵਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੈਣ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਲੱਗਾ ਗਵਰਨਰ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਕਰਨ:

“ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਐ। ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਏ।”

ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਇਹ ਗੱਲ ਤੂੰ ਮਨੋਂ ਜੋੜੀ ਏ।”

“ਮੈਂ? ਉਹ ਕਦੋਂ?”

“ਇਹ ਕਦੋਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।”

ਬਰਿਨੋਵ ਨੇ ਨਿਖੇਧੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ:

“ਇਹੋ ਗੱਲ ਤਾਂ ਭੈੜੀ ਏ ਤੇਰੀ, ਅੰਟੋਨਿਚ। ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪ ਤਾਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਏ। ਭਲਾ ਕਾਕੇਸ਼ਸ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗਾ ਕੌਣ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਪੌਣ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਚਮਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਦੇਰ ਲੱਗਦੀ ਏ।”

ਇੱਕ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਮਧਰਾ ਆਦਮੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਲਾਹਿਆ ਪਾਟਾ ਪੁਰਾਣਾ ਢਿੱਲਮ ਢਿੱਲਾ ਕੋਟ ਪਾਈ ਅਚਾਨਕ ਇਉਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਹੱਡ ਮਾਸ ਅਜੀਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁੰਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ

ਉਸ ਦੇ ਕਾਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਰੋਗੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਅੱਖਾਂ ਉਹ ਬਰਾਬਰ ਫਰਕੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅੱਖ ਫਰਕਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲੂਸੇ ਹੋਏ ਭੂਸਲੇ ਭਰਵੱਟੇ ਕੰਬ ਜਾਂਦੇ।

ਬਰਿਨੋਵ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਹੀਣਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ :

“ਲਉ ਆ ਗਿਆ ਜੇ ਮਿਗੁਨ। ਕਿਉਂ ਬਈ ਫੇਰ ਰਾਤੀਂ ਕੀ ਚੁਰਾਇਆ ਤੂੰ ?”

“ਤੇਰਾ ਮਾਲ।”

ਮਿਗੁਨ ਨੇ ਬੜੀ ਸਾਫ਼ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਰੋਮਾਸ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਟੋਪੀ ਉਤਾਰ ਲਈ।

ਸਾਡਾ ਗੁਆਂਢੀ ਤੇ ਮਾਲਕ ਮਕਾਨ ਪਾਨਕੋਵ ਵੀ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਾਟ ਦੀ ਜੈਕਟ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਗਲ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਰੁਮਾਲ, ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦਾਰ ਵੱਡੇ ਬੂਟ ਤੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਜ਼ੰਜੀਰੀ ਜੋ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਦੋ ਲਗਾਮਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਿਗੁਨ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਘੂਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਜੇ ਤੂੰ ਫੇਰ ਸਾਡੀ ਸਬਜ਼ੀ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੜਿਉਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਡੰਡਾ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇਰਾ ਸਿਰ ਤੋੜ ਦੇਣੈ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਤੋਂ ਦਾ, ਬੁੱਢੜਾ।”

ਮਿਗੁਨ ਨੇ ਬਗ਼ੈਰ ਤਾਅ ਵਿੱਚ ਆਇਆਂ ਕਿਹਾ:

“ਬਸ ਉਹੀਓ ਗੱਲ ਰਗੜੀ ਜਾਨੈਂ।”

ਤੇ ਫੇਰ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਠੀਕ ਹੀ ਐ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਿਰ ਨਾ ਭੰਨਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸੁਆਦ ਕਾਹਦਾ!” ਪਾਨਕੋਵ ਨੂੰ ਰੋਹ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਲੱਗਾ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲਣ, ਪਰ ਮਿਗੁਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੇ ਕੌਣ ਭੜ੍ਹਾ ਕਹਿੰਦੈ ਮੈਂ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆਂ। ਛਿਆਂ ਉੱਪਰ ਚਾਲੀ ਉਮਰ ਏ ਮੇਰੀ।”

ਬਰਿਨੋਵ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਆਖਿਆ:

“ਪਿਛਲੇ ਵੱਡੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਤਰਵੰਜਾ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੈਂ। ਤੂੰ ਆਪ ਹੀ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਸਾਨੂੰ। ਹੁਣ ਕਾਹਨੂੰ ਝੂਠ ਮਾਰਨੈਂ ?”

ਸੁਸਲੋਵ ਵੀ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਬੁੱਢਾ, ਬੜਾ ਰੋਹਬਦਾਬ ਵਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ। ਫੇਰ ਮਾਛੀ ਈਜ਼ੋਤ ਵੀ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੀ। ਏਦਾਂ ਕੁੱਲ ਦਸ ਕੁ ਆਦਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਖੋਖੋਲ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਪਾਈਪ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਸੁਣੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਡਿਉੜੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤੇ ਜਾਂ ਡਿਉੜੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਪਏ ਹੋਏ ਬੈਚਾਂ ਉੱਪਰ। ਬੜੀ ਠੰਢ ਸੀ। ਧੁੱਪ ਛਾਂ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਨੀਲੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਬੱਦਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਡਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਕਾਸ਼ ਮਾਨੋਂ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਪਾਲੇ ਨਾਲ ਹਾਲੀ ਤੱਕ ਜੰਮਿਆ

ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਡਾਂ ਤੇ ਛੱਪੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁੱਪ ਛਾਂ ਦੇ ਡੱਬਖੜੱਬ ਕੰਬਦੇ ਡੁਬਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਬੱਦਲ ਹਟ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਪੈਂਦੇ। ਪੁੱਪ ਲੁਕ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮਖਮਲੀ ਕੋਮਲਤਾ ਵਿਛ ਜਾਂਦੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨੇ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਵੋਲਗਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਖੱਡੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਘੱਗਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਦੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਟੇ ਝੋਟੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਬੂਟ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ। ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਨੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਦੀਆਂ ਕੁੰਡੀਆਂ ਲਮਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੌਲੀ ਤੌਰੇ ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਦੁਕਾਨ ਉੱਪਰ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੋਟੇ ਨਮਦੇ ਦੇ ਟੋਪ ਉਤਾਰ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਸਲਾਮ ਕਰਦੇ।

ਮਿਗੁਨ ਤੇ ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੁਆਲ ਉੱਤੇ ਮਿੱਠੀ ਮਿੱਠੀ ਬਹਿਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁਆਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਦੀ ਮਾਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰੜੀ ਹੁੰਦੀ ਏ—ਮਹਾਜਨ ਦੀ ਜਾਂ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਦੀ। ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਮਹਾਜਨ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮਿਗੁਨ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਿਗੁਨ ਦੀ ਟੁਣਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਦਾ ਡਕਡੋਲੇ ਖਾਂਦਾ ਸੁਰ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਫਿੰਗੋਰੋਵ ਨਾਮੀ ਇੱਕ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹ-ਮੁੱਛਾਂ ਵੀ ਪੁੱਟ ਛੱਡੀਆਂ ਸਨ। ਆਪ ਫਿੰਗੋਰੋਵ ਏਨਾਂ ਤਗੜਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਧੌਣੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਇਉਂ ਭਿੜਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਉੱਥੇ ਦੇ ਉੱਥੇ ਸ਼ਤੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਕਿਉਂ ਹੋਈ ਨਾ ਤਾਕਤ?”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਠੀਕ ਐ ਤੇਰੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਏਨਾਂ ਹੀ ਬਲ ਕਾਫ਼ੀ ਏ। ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਮਹਾਜਨ ਜਿੰਨਾਂ ਖਾਂਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦਾ।”

ਸੁਸਲੋਵ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪੌੜੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਨਿੱਘਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ। ਜਦੋਂ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਹਲਾ ਬਹਿ ਸਕੇ। ਹਰ ਇੱਕ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸੀ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਨਬੇੜਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।”

ਈਜ਼ੋਤ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਤੁਸੀਂ ਅਰਜ਼ੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਰਕਾਰੇ ਕਿ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।”

ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਅੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਡਾਂਟਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਡਿਉੜੀ ਦੇ ਜੰਗਲੇ ਉੱਤੇ ਪਾਈਪ ਦੀ ਸੁਆਹ ਝਾੜਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਵੇਖੀਏ ਕਿ ਉਹ ਕਦੋਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਉੱਘੜ ਦੁਘੜੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਰੋਮਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸਮਝਾਏਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ

ਸੀ ਕਿ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਈ ਮੌਕੇ ਉਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਖੁੰਝਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਪਰਾਮ-ਚਿੱਤ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਮੂਰਤੀ ਵਾਂਗ ਅਹਿੱਲ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਛੱਪੜੀਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਕਾਲੇ ਭੂਰੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਫੰਭੇ ਉੱਡ ਉੱਡ ਕੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਬੱਦਲ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਰੋਮਾਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸੇ ਵੱਲ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਅਗਨ-ਬੋਟ ਦੀ ਸੀਟੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਫੇਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਢਲਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਆਈਆਂ। ਉਹ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਨਾਲ਼ ਸੁਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਆਦਮੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਉਹ ਹਿਚਕੀਆਂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬਕੜਵਾਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਝੂਲ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਪੈਰ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਸਿੱਧੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੈਂਦੇ। ਉਹ ਠੇਡੇ ਖਾਂਦਾ ਛੱਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਦਾ ਢਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਰਸਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਵੀ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ਼ ਹਲੂਣ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਠੰਢੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮੀਂਹ ਕਣੀ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਢੱਬ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਦੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅਰੁੱਕ ਗਹਿਮਾ ਗਹਿਮੀ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਗਿਆ ਸੀ—ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਤਿੱਖੀਆਂ ਚੋਭ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਉਕਸਾਉ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ।

ਚਾਹ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਖੋਖੋਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਦੋਂ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈਂ ?

“ਗੱਲਾਂ ? ਕਿਸ ਬਾਰੇ ?”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਾਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਸੁਣੀ ਤੇ ਫੇਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਵਾਂ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਭਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮੁੜ ਯਾਕੂਤਾਂ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।”

ਉਸ ਨੇ ਤਮਾਕੂ ਭਰ ਕੇ ਪਾਈਪ ਸੁਲਗਾਇਆ ਤੇ ਏਨਾ ਲੰਮਾ ਸੂਟਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਸੰਘਣਾ ਬੱਦਲ ਛਾ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਉਹ ਬੜੇ ਸ਼ਾਂਤ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਬੜਾ ਸਾਵਧਾਨ ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ—ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਉੱਪਰ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦੈ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਹ ਹਰ ਪਰਦੇਸੀ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਿਆਂ ਹਾਲਾਂ ਤੀਹ ਸਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਹਰ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਜੰਮਣ ਵੇਲੇ ਦਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਹ ਹਾਲੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ। ਏਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਜੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ: ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹਵਾਂ ਉਵੇਂ ਰਹਾਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਜਾਓ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਵਾਹ ਪਏਗਾ। ਇਹ ਅਮਲਾ ਫੈਲਾ ਤੁਹਾਡੀ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੋੜਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਰ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਏਦਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੈ ਕਿ ਸਭਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ? ਕਿਸਾਨ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ ਐਸਾ ਆਏਗਾ ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਜ਼ਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਾਰ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸਾਨ ਖੋਹ ਲਏ। ਉਹੀਓ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮਹਾਜਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਹਾਜ਼ ਖੋਹ ਲਵੇਗਾ। ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਜ਼ਾਰ ਦਾ ਪਿਛਲੱਗ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਬਹੁਤੇ ਮਾਲਕ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਘੱਟ ਭੈੜੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹੈ ਜਦੋਂ ਜ਼ਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਸਮਝਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਹਰ ਕੋਈ ਜੋ ਹੱਥ ਆਇਆ ਲੁੱਟ ਲਵੇਗਾ। ਹਰ ਆਦਮੀ ਉਸ ਦਿਨ ਲਈ ਤਾਂਘ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵਿੱਚੇ ਵਿੱਚ ਪੁੜਕੂ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਖੁੰਝਾ ਲਵਾਂ ਜਿਸ ਦਿਨ ਹਰ ਥਾਂ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਵੰਡਾਈ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਹੈ। ਸਭ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਹੁਤ ਨੇ। ਪਰ ਹਰ ਕਿਸਾਨ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਲਵਾਂਗਾ ਕਿਵੇਂ? ਸਭ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਨੇ ਤੇ ਫੇਰ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਅਮਲਾ ਫੈਲਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹਾਕਮ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਾਰ ਦੇ ਵੀ। ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਗਲ ਵੱਢ ਸੁੱਟਣ।

ਬਾਹਰ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਸੰਤੀ ਰੁੱਤ ਦੀ ਮੁਹਲੇਧਾਰ ਵਾਛੜ ਖਿੜਕੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਭੂਸਲੀ ਕਾਲਖ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਤੇ ਉਸੇ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਇੱਕ ਕੋਨਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੋਖੋਲ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਡੂੰਘੇ ਬੋਲ ਜਾਰੀ ਸਨ:

“ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।— ਆਪਣਾ ਗਵਰਨਰ, ਆਪਣਾ ਸਤਾਨਾਵੋਏ*।

“ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਤਾਂ ਸੌ ਸਾਲ ਲੱਗਣਗੇ।”

“ਤਾਂ ਤੂੰ ਕੀ ਸਮਝੀ ਬੈਠਾ ਹੈਂ ਕਿ ਅਗਲੇ ਤ੍ਰੇਗੜੇ ਐਤਵਾਰ** ਤੱਕ ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਕਾਉਣ ਦੀ ਅਸੀਂ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਾਂ?” ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਯਾਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ

* ਸਤਾਨਾਵੋਏ : ਸਤਾਨ (ਤਹਿਸੀਲ ਜਾਂ ਸਬ-ਡੀਵੀਜਨ) ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ।

** ਤ੍ਰੇਗੜਾ ਐਤਵਾਰ : Trinity Sunday, ਇੱਕ ਤਿਉਹਾਰ।

ਹੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫ਼ਾਇਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਬਾਹਰ ਮੀਂਹ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਖਾਇਲੋ ਅੰਟੋਵਿਚ ਨੂੰ ਫ਼ਾਟਕ ਵੱਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਲਾ ਆਕਾਰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਆਡਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਬਚਾ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤੋਰ ਵਿੱਚ ਕਾਹਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਕਿਉਂ ਆਇਐਂ ? ਫ਼ਾਇਰ ਸੁਣ ਕੇ ? ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।”

“ਪਰ ਗੱਲ ਕੀ ਹੋਈ ?”

“ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਐਵੇਂ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਡਾਂਗਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਖ਼ਬਰਦਾਰ! ਡੰਡੇ ਸੁੱਟ ਦਿਓ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਇਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹਵਾ ਦਾ ਕੀ ਵਿਗੜਦੈ ?”

ਡਿਉੜੀ ਵਿੱਚ ਖਲੋ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਿੱਲੇ ਕੱਪੜੇ ਲਾਹੁਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਦਾਹੜੀ ਨਿਚੋੜਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਛੰਡ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਾਸਾਂ ਥਾਣੀ ਫੁਰਕੜੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਇਹ ਸਾਲੇ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਤਲੇ ਵਿੱਚ ਛੇਕ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਬਦਲਨੇ ਪੈਣਗੇ। ਤੈਨੂੰ ਗੀਵਾਲਵਰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਆਉਂਦੈ ? ਲੈ ਰਤਾ ਕਰ ਦੇ ਸਾਫ਼। ਮੱਤੇ ਜੰਗਾਲ ਲੱਗ ਜਾਏ। ਇਹਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਨਾਲ਼ ਧੋ ਦੇ।”

ਐਡੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮੱਥੇ ਤੇ ਇੱਕ ਵੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਡੋਲ ਸਥਿਰਤਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਗਏ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਾਹਵੇਂ ਆਪਣਾ ਦਾਹੜੀ ਨੂੰ ਕੰਘੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ :

“ਬਾਹਰ ਜਾਇਆ ਕਰੋਂ ਰਤਾ ਸੰਭਲ ਕੇ। ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਤੇ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੈਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਡਾਂਗ ਸੋਟਾ ਲੈ ਕੇ ਨਾ ਜਾਈਂ। ਇਸ ਨਾਲ਼ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੌੜ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਏਦਾਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਣਗੇ ਕਿ ਤੂੰ ਡਰ ਗਿਐਂ। ਡਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਕਾਇਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ।”

ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਦੌਰ ਸੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਤਜ਼ਰਬਾ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ਼ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ :

“ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਜੋ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ। ਆਦਮੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।”

ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਇਜ਼ੋਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰਾ ਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਮੈਥੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆਂ ਵਿੱਚ

ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਥੋੜੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਥਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਹਾ:

“ਮੁੰਡਿਆ ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਆਉਂਦੈ। ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਉਸਤਾਦ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।” ਤੇ ਫੇਰ ਅਚਣਚੇਤ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਚਲੋ ਡੰਡਾ-ਕਸ਼ੀ ਕਰੀਏ।

ਅਸੀਂ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚੋਂ ਡੰਡਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਫਰਸ਼ ਉੱਪਰ ਪੈਰ ਜੋੜ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਡੰਡੇ ਫੜ ਲਏ ਤੇ ਲੱਗੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣ। ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਅਸੀਂ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਬਿਰਥਾ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੈਰ ਭਾਂ ਤੋਂ ਉਖਾੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਖੋਖੋਲ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਸ਼ਾਬਾਸ਼! ਬੱਲੇ ਓਇ ਬਲੇ! — ਉਖਾੜ ਦੇ ਇਹਦੇ ਪੈਰ।”

ਜਿੱਤ ਇੱਜਤ ਦੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਤਾਂ ਬੜਾ ਏ, ਇੱਕੋ ਦੁੱਖ ਏ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ—ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵੋਲਗਾ ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਵੋਲਗਾ ਨਿਰਾ ਪੁਰਾ ਸਵਰਗ ਹੁੰਦੈ।”

ਉਹ ਖੂਬ ਮਨ ਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਧਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਅਚੰਭਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਏਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਹ ਜੇਤੂਆਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਭੁੜਕ ਕੇ ਉੱਠਦਾ ਤੇ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਐਵੇਂ ਈ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਭਰਵੱਟੇ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਟੋਹ ਟਾਹ ਕੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਪਾਲਾਂ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਪੜ੍ਹ ਸੁੱਟਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਆ ਗਿਐ—ਤੂੰ ਸੁਣਿਐ ਮੈਨੂੰ?” ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੂਹੀਆਂ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ:

ਸੁੰਨੀ ਰੌੜ ਕੂੰਜ ਕੁਰਲਾਵ;

ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦੀ ਕਬਰ ਜਾਂ ਵੇਖੇ;

ਮਾਂ ਦੀ ਆਂਦਰ ਡੁੱਲ੍ਹ ਡੁੱਲ੍ਹ ਜਾਵੇ।

ਤੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਇਐ?”

ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੋ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਇੱਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਮਝਾ ਭਰਾਵਾ ਕਿ ਗੱਲ ਕੀ ਏ? ਕਾਗਜ਼ ਉੱਪਰ ਟੇਢੇ ਮੇਢੇ ਕੀਚ ਕਚੋਲੇ ਵਗੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾਵਾਂ ਉਠਾਉਣਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਹੋ ਬੋਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਨੇ—ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬੋਲ ਜਿਹੜੇ ਅਸੀਂ ਨਿੱਤ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ

ਕਿਵੇਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ? ਸਾਡੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ? ਜੇ ਇਹ ਮੂਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਗੱਲ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸੀ। ਪਰ ਏਥੇ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲੱਗਦੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਏਸ ਪੰਨੇ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਖਿਆਲ ਹੀ ਛਪੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੈ ?”

ਭਲਾ ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਜੁਆਬ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਜਾਦੂ ਦਾ ਖੇਲ ਹੈ।” ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਛਪੇ ਹੋਏ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਲਾਗੇ ਕਰਕੇ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ।

ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਸੁਖਾਵਾਂ, ਬਾਲਕਾਂ ਵਰਗਾ ਭੋਲਾਪਣ ਸੀ। ਬੜਾ ਹੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਰਲ ਸੁਭਾਅ ਸੀ ਉਹਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਆਦਰਸ਼ ਕਿਸਾਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦਾ। ਮਾਹੀਗੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਰ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਵੋਲਗਾ, ਰਾਤ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਤਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਖੋਖੋਲ ਕਹਿੰਦੈ, ਵੇਖੋ ਨਾ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲੋਕੀਂ ਵਸਦੇ ਨੇ। ਤੇਰਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ? ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ? ਜੇ ਕਦੀ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਸਕੀਏ ਤਾਂ ਪੁੱਛੀਏ— ਸੁਣਾਓ ਬਈ ਕਿੱਦਾਂ ਬੀਤਦੀ ਏ ਤੁਹਾਡੀ ? ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਬੀ ਹੋ— ਬੁੱਲੇ ਲੁਟਦੇ ਹੋ।”

ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ਼ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਮਾਂ ਪਿਉ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਵਿਆਹ ਹਾਲੀਂ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਛੜਮ ਛੜਾ ਸੀ—ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਸੀ ਉਹਦਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਨਾ ਝਾਂਜਾ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ:

“ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਨਾ ਵਿਛ ਜਾਈਂ। ਬੜੇ ਮੀਸਣੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ—ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਕਿਤੋਂ ਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਸਾਹ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਅੱਜ ਹੋਰ ਕੱਲ ਹੋਰ ! ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਪਈ ਹੋਈ ਏ। ਸਭ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਗੱਲ—ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਬੋਝ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ।”

ਤੇ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੋਟੇ ਢਿੱਡ ਵਾਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਬੜੀ ਨਫਰਤ ਨਾਲ਼। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੋਮਲ ਚਿੱਤ ਬੰਦੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸਚਰਜ ਹੁੰਦਾ।

“ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਮੀਰ ਕਿੱਦਾਂ ਬਣੇ ਨੇ ? ਤੁਸੀਂ ਕਹੋਗੇ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਨਾਲ਼। ਗੋਲੀ ਮਾਰੋ ਇਸ ਅਕਲ ਨੂੰ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅਕਲ ਵਾਲੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੰਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੈ—ਲੜਾਈ ਭਿੜਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਏਦਾਂ ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪਾੜਦੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਤੀਰੀ ਦੇ ਛੌਡੇ ਲਾਹੇ ਜਾਣ। ਬਸ ਇਹੋ ਕੰਮ ਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੈਰੀ ਨੇ।

ਅੱਵਲ ਨੰਬਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਟ ਨੇ। ਰਤਾ ਵੇਖ ਤਾਂ ਸਹੀ ਖੋਖੋਲ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਦੁਖ ਦੇਂਦੇ ਪਏ ਨੇ।”

ਉਹ ਬੜਾ ਮੂੰਹ ਚਿੱਤ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਉਸ ਵੱਲ ਖਿੱਚੀਆਂ ਤੁਰੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨੂੰ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਸਾਫ਼ ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ, “ਇਹ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਪਸੰਦ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਦੱਸੋ ਕਿ ਆਦਮੀ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੇ? ਔਰਤ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰੂਹ ਏ ਤੇ ਫੇਰ ਵਿਚਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਵੇਖੋ-ਕੋਈ ਮਖੌਲ ਨਹੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣਾ। ਕੋਈ ਮਿਹਰ ਨਹੀਂ, ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ। ਘੋੜੇ ਵਾਂਗ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਬੱਸ। ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਪਿਆਰ ਵਾਸਤੇ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਹਵਾ ਵਾਂਗੂ ਵਿਹਲਾ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਨਾਂ! ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਬਹੁਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾਲੇ ਠੋਕ ਠੁਕਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਗ ਪਾਸ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੰਨਦਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਦਾ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾਂ ਕਿ ਵੇਖੋ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਾੜਾ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰੋ। ਮੈਨੂੰ ਸੱਭੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋ। ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ।”

ਇੱਕ ਵਾਰ ਬੜੇ ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਘਰ ਦੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨਾਲ ਫ਼ਸ ਹੀ ਚੱਲਿਆ ਸਾਂ। ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਔਰਤ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲਈ ਸੀ। ਕੀ ਪੁੱਛਦੈਂ, ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਚਮੜੀ ਦੁੱਧ ਵਰਗੀ ਚਿੱਟੀ ਸੀ ਤੇ ਵਾਲ ਪੱਟ ਵਰਗੇ ਮੁਲੈਮ। ਅੱਖਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਨੀਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਨੀਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਬੜੀ ਮੋਹ ਭਰੀ ਤੱਕਣੀ ਸੀ ਉਸਦੀ। ਮੈਂ ਮੱਛੀਆਂ ਵੇਚਣ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ। ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਹਟਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ‘ਤੈਨੂੰ ਹੋ ਕੀ ਗਿਐ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਏ।’ ਕਹਿੰਦੀ, ‘ਚੰਗਾ ਤਾਂ ਐਦਾਂ ਈ ਸਹੀ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਆਵਾਂਗੀ ਤੇਰੇ ਕੋਲ। ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰੀਂ।’ ਤੇ ਸਚਮੁਚ ਉਹ ਆ ਗਈ, ਪਰ ਸਹੁਰੇ ਮੱਛਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬੜਾ ਤੰਗ ਕੀਤਾ। ਮੱਛਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਏਨਾ ਵੱਢਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਈ ਨਾ ਬਣੀ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ‘ਇਹ ਤਾਂ ਬੁਰਾ ਵੱਢਦੇ ਨੇ। ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ ਜਰ ਹੁੰਦਾ।’ ਉਸ ਦਾ ਤਾਂ ਰੋਣ ਹੀ ਨਿਕਲ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਈ ਦਿਨ ਉਸਦਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਆ ਗਿਆ। ਜੱਜ ਸੀ ਕਿਸੇ ਕਚਹਿਰੀ ਦਾ। ਇਹ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।” ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਮਿੱਠੀ ਫਿਟਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ, “ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੇਡ ਤਾਂ ਮੱਛਰ ਵੀ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੇ ਨੇ।”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਦੀ ਉਹ ਹੱਦੋਂ ਬਾਹਲੀ ਸਲਾਹੁਤ ਕਰਦਾ ਸੀ:

“ਤੂੰ ਜ਼ਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੀਂ। ਬੜਾ ਦਿਲਦਾਰ ਆਦਮੀ ਏ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੈ।

ਲੋਕੀਂ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਲਤੀ ਏ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਬੋਲਣਾ ਦੀ ਬਾਣ ਏ, ਪਰ ਹੈ ਕੋਈ ਐਸਾ ਆਦਮੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਐਬ ਨਾ ਹੋਵੇ।”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਪੈਲੀ ਬੰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪਾਨਕੋਵ ਕੋਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਵਹੁਟੀ ਵੀ ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੀ। ਮੱਧਰੇ ਕੱਦ ਦੀ ਤੀਵੀਂ-ਸ਼ਰਾਬ ਗਟਾ ਗਟ ਪੀਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਬੜੀ ਤਾਕਤਵਰ ਤੇ ਫੁਰਤੀਲੀ ਸੀ। ਸੁਭਾ ਦੀ ਕੌੜੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਇੱਕ ਲੁਹਾਰ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਉਹ ਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਝਲ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਸੁਣਦਾ ਤਾਂ ਆਪ ਹੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਨੋਂ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ। ਉਸਦਾ ਕਹਾਣੀ ਸਦਾ ਇੱਕੋ ਢੰਗ ਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਖੋਖੋਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੂੰ ਸੁਣੀ ਏ ਗੱਲ, ਮੈਖਾਇਲ ਅੰਟੋਨੋਵਿਚ, ਤਿਨਕੋਵੋ ਦੇ ਦਰੋਗੇ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਧੂ ਬਣਨ ਦੀ ਸੌਂਹ ਚੁੱਕ ਲਈ ਏ। ਕਹਿੰਦੈ, ‘ਹੁਣ ਮੈਥੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਤੌਬਾ!’”

ਖੋਖੋਲ ਪੂਰਨ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਜੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਹੋਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਛੱਡ ਦੇਣਗੇ।”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਏਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਅਣਵਾਹੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੂੜੀ ਦੇ ਕੱਖ ਕਾਣ ਤੇ ਕੁਕੜੀਆਂ ਦੇ ਖੰਭ ਝਾੜਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ:

“ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਛੱਡ ਦੇਣਗੇ, ਪਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਦਾ ਰਤਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਡਰ ਭਉ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਛੱਡ ਹੀ ਦੇਣਗੇ ਜ਼ਰੂਰ। ਐਸੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਡਰ ਭਉ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ-ਅੰਟੋਮਿਚਾ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਲੱਭਦਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ-ਆਦਮੀ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸਿਆਣਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤੀਵੀਂ ਸੀ....।”

ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਬੜੀ ਚਤੁਰ ਸਿਆਣੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਛੋਹ ਦਿੱਤੀ:

“ਉਹ ਏਨੀ ਭੈੜੀ ਸੀ ਤੇ ਬੇਰਹਿਮ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਆਪ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚੇ ਆਸਣ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਤਾ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਤੁਰਦੀਆਂ ਤੁਰਦੀਆਂ ਪੀਟਰਸਬਰਗ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਨੇ।’ ਖ਼ੈਰ ਉਸ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾਈ

ਤੇ ਬਸ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ‘ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਗ ਜਾਹ, ਮੈਥੋਂ ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।’ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਉੱਪਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬੀਤੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਚਨਚੇਤ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ‘ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੁਹਾਡੀ ਹੋਈ, ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਿਆ ਕਰੋ ਤੇ ਲਉ ਮੈਂ ਹੁਣ ਚੱਲੀ’.....।”

ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਗੱਲ ਟੁੱਕ ਕੇ ਕਿਹਾ: “ਮੱਠ ਨੂੰ।”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਹਾਂ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭਿੱਖਣੀ ਬਣ ਗਈ।”

“ਤਾਂ ਤੂੰ ਵੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਏ?”

“ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ।”

“ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਿੱਦਾਂ ਜਾਣ ਗਿਆਂ ਕਿ ਉਹ ਮੱਠ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ?”

“ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜੁ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ।”

ਹਮੇਸ਼ਾ ਏਦਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ : ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿਰਦਈ ਪਾਤਰ ਪਾਪ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਥੱਕ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕਿਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਉਹ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੱਠ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕੂੜਾ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਵੱਟ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ:

“ਅਸੀਂ ਤਾਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਤਾਤਾਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਨੇ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਤਾਤਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਫਲ ਉਗਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਨੂੰ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰੋਮਾਸ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਅਚਨਚੇਤ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਇਹ ਹੈਰਿੰਗ ਮੱਛਲੀ ਵੀ ਅਜੀਬ ਸ਼ੈਅ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੰਨੀ ਵਧ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਉੱਛਲ ਪਵੇ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪਰਲੋ ਆ ਜਾਵੇ।”

ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਬੜਾ ਹੋਛਾ ਤੇ ਬੇਕਾਰ ਆਦਮੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਲੋਕਾਰ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖਿੱਝ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ, ਮਸਖ਼ਰੀਆਂ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਨੂੰ ਇਹ ਆਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਸੱਚਾਈ ਵੀ ਲੁਕੀ ਪਈ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਉਸ ਨੂੰ “ਬਕਵਾਸੀ” ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣ-ਠਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪਾਨਕੋਵ ਬੜੀ

ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ:

“ਸਤੇਪਾਨ ਤਾਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਬੜਾ ਹੀ ਸਿਆਣਾ ਕਾਮਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੀਪੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਟ ਦੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਜੋੜ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮਾਖਿਓਂ ਪਾਲ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਰਗੀਆਂ ਪਾਲਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤਰਖਾਣਾ ਕੰਮ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਚੰਗਾ ਨਿੱਭ ਜਾਂਦਾ। ਉਂਵ ਕੰਮਚੋਰ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਬਿੱਲੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਦਸ ਬਿੱਲੇ-ਬਿੱਲੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਬਿੱਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਕਾਂ ਮਾਰ ਲਿਆਇਆ ਕਰਦਾ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਹੋਰ ਵੀ ਚਿੜ੍ਹ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਿੱਲੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਕੜੀਆਂ ਤੇ ਚੂਚੇ ਚੱਟ ਕਰ ਜਾਂਦੇ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਬਿੱਲਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਰਦਯਤਾ ਨਾਲ ਕੁਟਦੀਆਂ। ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਗੁਸੈਲ ਉਲਾਂਭਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਗੁਸਲਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਰਾਮ-ਰੌਲਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਰਤਾ ਨਾ ਥਿੜਕਦਾ ਡੋਲਦਾ।

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਮਝਾਏ! ਬਿੱਲੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿਧਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਲੋਕੀਂ ਪਾਲ ਪਾਲ ਕੇ ਵੇਚਣਗੇ। ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੂ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਲਾਹੇਵੰਦਾ ਵਪਾਰ ਹੈ।”

ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭੁੱਲ ਭੁਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਚੇਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਿਆਣਪ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਛੇਤੀ ਉਹ ਖੋਖੋਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਈਵਾਨ ਗਰੋਜ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਐਦਾਂ ਨੱਕ-ਬੁੱਲ੍ਹ ਵੱਟੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬਾਲ ਅਵਾਣੇ ਨੇ ਕੌੜੀ ਦਵਾ ਪੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਹੱਛਾ ਤੇ ਇਹ ਈਵਾਨ ਗਰੋਜ਼ਨੀ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ, ਈਜੋਤ ਅਤੇ ਪਾਨਕੋਵ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਾਤੀਂ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਢੇਰ ਚਿਰ ਤੱਕ ਖੋਖੋਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਖੋਖੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਬਾਰੇ, ਪਰਦੇਸੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪਾਨਕੋਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈ।

ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਇਹ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਵਾਂ ਮੋੜ।”

ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਪਾਨਕੋਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਨਾਲ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵੰਡਾਈ ਕਰ ਲਈ

ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਓ ਬੜਾ ਅਮੀਰ ਕਿਸਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਿਲ੍ਹੜ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਇਉਂ ਉਬਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਵੇਖ ਕੇ ਡਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਿਓ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਘਰ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਯਤੀਮ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਲੜਕੀ ਈਜ਼ੋਤ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਸੀ। ਪਾਨਕੋਵ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਵਾਂਗ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਬਣਵਾ ਕੇ ਦੇਂਦਾ। ਪਾਨਕੋਵ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਲੰਘਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਖੰਘਾਰ ਸੁੱਟਦਾ। ਪਾਨਕੋਵ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਰੋਮਾਸ ਨੂੰ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਦੁਕਾਨ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਕਟਹਿਰਾ ਵੀ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਪਾਨਕੋਵ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਜੁਆਬ ਉਪਰਾਮਤਾ ਨਾਲ ਦੇਂਦਾ। ਜੇ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇੱਕ-ਰਸ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਜੇ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀ ਨਾਲ, ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਹੀ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ।

“ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਰਵਾਂ।”

“ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਗੱਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸਰੀਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਦਾ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ ਢਾਲ ਬੜੀ ਠਰੁੰਮੇ ਵਾਲੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਨ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਸਾਵਧਾਨ ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਮਿਜ਼ਾਜ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ।

ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ:

“ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਧੰਦੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਲੀ? ਦਿਲ ਤੋਂ? ਜਾਂ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ?”

“ਤੇਰਾ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ?”

“ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ-ਤੂੰ ਦੱਸ?”

“ਪਰ ਤੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੰਗਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ?”

“ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ-ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਆਲ ਦੱਸ।”

ਖੋਖੋਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਕਿਸਾਨ ਕੋਲੋਂ ਅਖਵਾ ਹੀ ਲਿਆ:

“ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਦਿਮਾਗ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਦਿਮਾਗ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੈ ਉਹ ਠੋਸ ਹੈ। ਦਿਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਵਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਵਾਂ। ਦਿਲ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੈ ਕਿ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦੇ। ਸਚਮੁੱਚ! ਦਿਲ ਕਹਿੰਦੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਐਸਾ ਸਬਕ ਸਿਖਾ ਕਿ ਉਹ ਪਰਾਏ

ਫਟੇ ਵਿੱਚ ਟੰਗ ਅੜਾਉਣ ਜੋਗਾ ਨਾ ਰਵੇ।”

ਪਾਦਰੀ ਸਚਮੁੱਚ ਮੈਲੇ ਦਿਲ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਬੁਝੀ ਚੱਕਚੁੰਦਰ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਪਾਨਕੋਵ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚਕਾਰ ਟੰਗ ਅੜਾਈ ਸੀ ਤਦੇ ਤਾਂ ਪਾਨਕੋਵ ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਪਾਨਕੋਵ ਦਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਤੀਰਾ ਵੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਵੈਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਡਾਂਟ ਫਿਟਕਾਰ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸਨੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਮਝਦਾ। ਉਹ ਰਾਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਤੀਕ ਯਾਦ ਹਨ। ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਕਮਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਸ਼ਤੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਰੀਆਂ ਕੱਸ ਕੇ ਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਨੁੱਕਰੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਪਰ ਲੈਂਪ ਜਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਭਰਵੀਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉੱਚੇ ਚੌੜੇ ਮੱਥੇ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਆਦਮੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀ ਤੋਂ ਸਦਾ ਪਰ੍ਹੇ, ਹੋਰ ਪਰ੍ਹੇ ਵਧਦਾ ਜਾਏ....।”

ਅਤੇ-ਇਹ ਤਿੰਨ ਕਿਸਾਨ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਲੋਅ ਨਾਲ ਜਗਮਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਈਜ਼ੋਤ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਹਿਲ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦਾ। ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਤਾਂ ਹਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਮੱਛਰ ਸਤਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਪਾਨਕੋਵ ਆਪਣੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਤੇ ਸੋਹਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ:

“ਹੱਛਾ, ਆਦਮੀ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ-ਇਸਦਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਮਤਲਬ ਸੀ।”

ਮੈਨੂੰ ਪਾਨਕੋਵ ਦੀ ਇੱਕ ਗੱਲ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰ ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨਾਲ ਕਦੀ ਖਹੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਦਾ ਅਤੇ ਏਸ ਸੁਪਨੇਬਾਜ਼ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੋਠੇ ਉੱਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਲਈ ਖਿੜਕੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਦੂਰ ਤੀਕ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਤ ਦੀ ਕਾਲਖ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਝਿਲਮਿਲ ਤਾਰੇ ਮੈਥੋਂ ਜਿੰਨੇ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਓਨਾ ਹੀ ਨੇੜੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ। ਏਸ ਗੰਭੀਰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹਲੂਣੇ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅੰਤਹੀਣ ਪੁਲਾੜ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਜਾਂਦੇ ਜਿਸ ਦੇ ਛਾਤੇ ਹੇਠ ਸਾਡੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਵਾਂਗ ਨਾ ਜਾਣੇ ਕਿੰਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਿੰਡ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਪਏ ਹੁੰਦੇ। ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਅਹਿੱਲ ਅਤੇ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੁੰਦੀ। ਰਾਤ ਦੀ

ਕਾਲੀ ਸੁੰਵ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਘੀ ਜੱਫੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਂਦੀ। ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਜਿਉਂ ਮੇਰਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਦਿੱਸ ਜੋਕਾਂ ਚੰਬੜ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੈਨੂੰ ਨਿੰਦਰਾਵਲੇ ਆਲਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਬੇਚੈਨੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਆਪਣੀ ਹੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਛੋਟਾ-ਕਿੰਨਾ ਤੁੱਛ ਹਾਂ.....।”

ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਰਸਹੀਣ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਸਿਹਤਮੰਦ ਤੇ ਰਸਪੂਰਨ ਹੈ, ਪਰ ਏਥੇ ਮੈਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮੁੱਕ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਵਿੱਚ ਰੁਝਿਆਂ ਵੇਖਦਾ। ਇਹ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੋਭਦੀ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਰੋਗੀ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਰੜੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਕੇ ਅਪਾਹਜ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹੱਸਦਾ ਮੁਖੜਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕਾਮੇ ਤੇ ਕਾਰੀਗਰ ਭਾਵੇਂ ਕੰਮ ਤਾਂ ਘੱਟ ਕਰੜਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਜ਼ਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਏਨੇ ਬੁਝੇ ਤੇ ਥੱਕੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਿੜਚਿੜੇ ਆਦਮੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦੀ। ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਲੀ ਬੰਨੇ ਉੱਤੇ ਕਰੜੀ ਨਜ਼ਰ ਜਮਾਈ ਰੱਖੇ। ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੜੀ ਚਲਾਕੀ ਚਤੁਰਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬਰਕਤ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਦਭਾਵ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਉਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਪੇਂਡੂ ਆਦਮੀ ਜੋਤਹੀਨ ਜੀਵਾਂ ਵਾਂਗਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਭੇੜੀਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਖੋਖੋਲ, ਪਾਨਕੋਵ ਅਤੇ “ਸਾਡੇ ਦੂਜੇ ਆਦਮੀਆਂ” ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵੇਖ ਸੁਖਾਉਂਦੇ। ਇਹ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਏਹੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਬੁੱਧ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਏ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਗੁਣ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਬੜੀ ਤੀਬਰ ਰੀਝ ਹੈ। ਮਨ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬੁੱਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਫ. ਕਲੂਗਨ ਅਤੇ ਜ. ਨੇਬੇਈ

ਘੜੀ-ਸਾਜ਼। ਏਥੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਦਾਂ,
ਡਾਕਟਰੀ ਔਜ਼ਾਰਾਂ, ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਹਰ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਰਾਮਫੋਨਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਛੋਟਾ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਭੀੜੇ ਜਿਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਮਾਰੀ

ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਦਰਵਾਰ ਖਿੜਕੀ ਕੋਲ ਫ਼:ਕਲੂਗਨ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ-ਤਗੜਾ ਆਦਮੀ-ਗੋਲ ਚਿਹਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਗੰਜੀ ਪੀਲੀ ਖੋਪੜੀ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਰੋਬੜਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਸਦਾ ਘੜੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਖ਼ੁਰਦਬੀਨ ਲਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਬਰੀਕ ਚਿਮਟੀਆਂ ਨਾਲ ਘੜੀ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਗਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖਰਖਰੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਦੀ ਕੰਨੀ ਹੇਠ ਲੁਕੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਦੂਜੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚ ਜ: ਨੇਬੇਈ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਾਉਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਮਧਰੇ ਕੱਦ ਦਾ ਮਾੜਕੂ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਨੌਕਦਾਰ ਦਾੜ੍ਹੀ, ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲ, ਹੁੱਕੇ ਵਰਗੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਨੱਕ ਅਤੇ ਜਾਮਨੂੰ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੇ ਮੁਖ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਉਖੇੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਭਰਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੁਣਗੁਣਾ ਉੱਠਦਾ:

“ਟਰਾ-ਟਾ-ਟਮ, ਟਮ, ਟਮ, ਟਮ”

ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਖ਼ਾਲੀ ਬਕਸਿਆਂ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਟੁੱਟੇ ਭੱਜੇ ਪਹੀਆਂ, ਗਰਾਮੋਫੋਨਾਂ, ਸਕੂਲੀ ਗਲੋਬਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸ਼ੈਲਫ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਧਾਤ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਦੀਵਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਕਲਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਟੰਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਂਡੂਲਮ ਸਦਾ ਹਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਖਲੋ ਕੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ, ਦਿਨਾਂ ਬੱਧੀ ਇਹ ਕੰਮ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਲੰਬਾ ਤੜੰਗਾ ਸਰੀਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਘੜੀ ਸਾਜ਼ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਹਟਾ ਦੇਂਦੇ। ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਰਸ਼ਕ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ, “ਕਿਹੀ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋ ਜੀ ਚਾਹੇ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਣ।”

ਮੈਂ ਘੜੀ-ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬੰਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣ।

ਪਰ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ-ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੇਖੋ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੋਗ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ-ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬੈਠ ਬੈਠ ਜਾਂਦੈ, ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ ਭਾਰੀ ਭਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ-ਮੇਰਾ ਢਿੱਡ ਆਕੜਿਆ ਰਹਿੰਦੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜੁੜ ਕੇ ਬਹਿੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਬੀਮਾਰੀ ਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਕਰਦੀਆਂ। ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਚਿੜਚਿੜੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਸਨ।

ਛੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਗੱਲੇ ਗਾਲ੍ਹਮੰਦਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਇੱਕ ਤ੍ਰੇੜੇ ਹੋਏ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘੜੇ ਉੱਪਰ ਤਿੰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਡਾਂਗਾਂ ਲੈ ਕੇ ਝਗੜ ਪਏ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਘੜੇ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬਾਰਾਂ ਕੋਪਕ ਸੀ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਬੁੱਢੜੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਕੋਈ ਹਫ਼ਤਾ ਅਜਿਹਾ ਲੰਘਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

ਮੁੰਡੇ ਖੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਬੜੀ ਗੰਦੀ ਛੇੜਖਾਨੀ ਕਰਦੇ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੰਦੇ ਛਲ ਨਾਲ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਖੇਡਦੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਕੱਲ-ਮੁਕੱਲੀ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਘੱਗਰਾ ਉਲਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਉਪਰ ਰੱਸੀ ਨਾਲ਼ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੇ। ਏਸ ਖੇਡ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ – “ਕੁੜੀ ਦਾ ਫੁੱਲ ਬਣਾਉਣਾ।” ਕੁੜੀਆਂ ਲੱਕ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਅਲਫ਼-ਨੰਗੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਗਾਲ੍ਹ ਮੰਦਾ ਦੇਂਦੀਆਂ, ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੀ ਰੱਸੀ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲੱਗਿਆਂ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਕਤ ਲਾਉਂਦੀਆਂ। ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵੇਲੇ ਮੁੰਡੇ ਖੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤੜਾਂ ਉੱਤੇ ਚੁੰਢੀਆਂ ਵੱਢਦੇ। ਇਉਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸੇ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਗਿਰਜੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪਾਦਰੀ ਆਪਣੇ ਉੱਚੇ ਆਸਣ ਤੋਂ ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝਾੜਝੰਬ ਕਰਦਾ:

“ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਡੰਗਰ ਹੋ—ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੰਦਗੀ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ?”

ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ:

“ਯੂਕਰੇਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕਤਾ ਵਧੇਰੇ ਕਾਵਿਮਈ ਹੈ। ਏਥੇ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪਿੱਛੇ ਲੋਭ ਅਤੇ ਭੈ ਦੀ ਖੁਰਦਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਵਾਸਤੇ ਸੱਚਾ ਦਿਲੀ ਪਿਆਰ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੇਖੁਦੀ ਜਾਂ ਵਿਸਮਾਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲੱਗਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਔਖ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇੱਕ ਐਸਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।”

ਏਥੋਂ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਸ਼ੇਖੀ ਤੇ ਤੜੀ ਮਾਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਨ ਕਾਇਰ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਏ। ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੀ ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਸੋਟਾ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਰੋਮਾਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੰਗੜਵਾਹ, ਤੁਰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਭਾਂਪ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੈ ਤੇਰੀ ਵੀ ਸੇਵਾ ਹੋ ਗਈ ਏ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ ਬਚ ਕੇ ਰਹੀਂ।”

ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਤ ਪਿਆਂ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਇਆ ਕਰਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਾੜੇ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘਦਾ

ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਉੱਥੇ ਨਰਕਟ ਦੇ ਬਿਰਛਾਂ ਹੇਠ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਮਹੀਨ ਪਰਦੇ ਥਾਣੀਂ ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਨੀਵੀਂ ਚਰਾਂਦ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ। ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਪਾਣੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਲੰਘਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਅਦਿਸ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਜੋ ਚੰਨ ਦੀ ਨਿਰਜਿੰਦ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਬਿਖਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਬੂਰਾ ਖਿਲਾਰ ਦੇਂਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਨ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਨਾ ਜਾਣੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮਨਹੂਸ ਜਿਹਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਚੰਦ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਏਦਾਂ ਹੀ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਭੌਂਕਣ ਲੱਗ ਪਵਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਚੰਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਚੰਨ ਤਾਂ ਨਿਰਜਿੰਦ ਧਰਤੀ ਏ। ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਜਾਨ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਚੰਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤਿਕੋਣਾਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਪਰਕਾਰਾਂ ਵਰਗੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਤੁਰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਬੜਾ ਮਾਰੂ ਸ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲੈਂਟ ਤਿਓਹਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਟੱਲ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਚੰਨ ਉੱਪਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਤਭੁਜ ਪਿੰਡਜ ਅਤੇ ਜੇਰਜ ਟੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਖੜਕਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਾਨੋ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਭਿਆਨਕ ਗੋਂਦ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚੰਨ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੋਖ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪੂਛਲ ਤਾਰਾ ਚੰਨ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਐਨੀ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਟੱਕਰ ਮਾਰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਭੜਕ ਪੈਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਧਰਤੀ ਵੱਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੁੰਦੀ।

ਮੈਂ ਨਦੀ ਦੀਆਂ ਮੱਧਮ ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜੋ ਚੰਦਰਮਾਂ ਦੀ ਕੀਮਖਾਬੀ ਚਾਦਰ ਵਿੱਚ ਨੱਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਦੂਰੋਂ ਨਚਦੀਆਂ ਨਚਦੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਉੱਚੇ ਕੰਢੇ ਦੀ ਕਾਲੀ ਛਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਜਾਪਦੀ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਯਤਨ ਦੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ। ਦਿਨ ਦੇ ਪੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਏਨੀ ਵਿਹਲ ਵੀ ਕਿੱਥੇ ਸੀ।

ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਹਾਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਬਿਨਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਕੀਤਿਆਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਕਾਲੀ ਚੌੜੀ ਨਦੀ ਦੇ ਸੀਨੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਅਗਨ ਬੋਟ ਬਿਰਕਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰ ਪੰਛੀ ਅੱਗ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਨਾਲ ਉੱਡਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੀ ਹਲਕੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਪੰਛੀ ਦੇ ਭਾਰੇ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਂਗੂ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਜਾਂ ਕਦੀ ਚਰਾਂਦ ਵਾਲੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਲੋਅ ਜਗ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਉੱਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਕਿਰਮਚੀ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿਛ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਕਿਤੇ ਕੋਈ

ਮਾਹੀਗੀਰ ਟਾਰਚ ਜਗਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਵੇਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਨਿਥਾਵਾਂ ਤਾਰਾ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਤਾਰੀਆਂ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਜੀਬ ਕਲਪਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਅਨੂਪਮ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਲਿਆ ਖਲ੍ਹਿਆਰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਰਾਤ ਦੀ ਹਲਕੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਉੱਡਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਜ਼ੋਤ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਲੰਮਾ ਲੱਗਦਾ-ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਖਾਵਾਂ।

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ, “ਤੂੰ ਫੇਰ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆਂ?” ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਲੰਮੀ ਡੂੰਘੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ, ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਾਹੜੀ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਸੁਫਨਾ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ:

“ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹ ਲਵਾਂ ਫੇਰ ਮੈਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ। ਹਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਵੇਖਾਂਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਂਗਾ। ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਵਾਂਗਾ। ਹਾਂ, ਸੱਚ ਮੁੱਚ! ਭਰਾਵਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਕੱਢ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿਓ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦਿਲੋਂ ਗੱਲ ਕਰੋ ਤਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵੀ ਸਮਝ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ-ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝ ਲੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਅਜੇ ਓਦਣ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਸਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਨਾਨੀ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ, ‘ਮੈਨੂੰ ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ।’ ਕਿਉਂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਏ? ਵੀਰਾ ਤੀਵੀਆਂ ਵੀ....।”

ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਹੁੜਦਾ। ਸੋਚ ਸੋਚ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੀਵੀਆਂ ਤਾਂ ਜੀਉਂਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਇਜ਼ੋਤ ਰਾਤ ਦਾ ਜੀਵ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਬੜੀ ਸੂਖਮ ਪਛਾਣ ਸੀ। ਉਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੁਪਨ-ਵਿਗੁੱਤਾ ਬਾਲ ਅੰਵਾਣ : ਮਖਮਲੀ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਗਿਰਜਾਘਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਰੱਬ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਸੁਹਣਾ, ਸੁਨੱਖਾ ਬਿਰਧ ਬਾਬਾ ਸੀ ਜੋ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪਾਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ “ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਰਤਾ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਐਨੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਜੁ ਹੋਏ-ਕਿਸ ਕਿਸ ਦੀ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲ ਕਰੇ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਪਾਪ ਦਾ ਵੀ ਮੱਕੂ ਠੱਪ ਦੇਣੈ। ਤੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੇਖਦਾ ਰਹੁ, ਵੇਲਾ ਆਉਣ ਦੇ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਈਸਾ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਹ ਭਲਾ ਕਿਥੋਂ ਆ ਵੜਿਆ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਭਲਾ ਰੱਬ ਹੋਇਆ ਨਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹੋ ਕਾਫ਼ੀ ਏ, ਪਰ ਲੋਕੀਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜਣਾ ਵੀ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ‘ਇਹ ਰੱਬ

ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਐ’। ਜੇ ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ ਏ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ-ਰੱਬ ਹਾਲੀ ਕਿਹੜਾ ਮਰ ਗਿਆ! ਮੇਰੇ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।”

ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਇਜ਼ੋਤ ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਢੁੱਕ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਬੋਲ ਉੱਠਦਾ:

“ਹਾਂ, ਏਦਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ।”

“ਕੀ ਕਿਹਾ?”

“ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ-ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।”

ਤੇ ਫੇਰ ਹਉਕਾ ਭਰਦਾ ਤੇ ਪੁੰਦਲੀ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਖੂਬ ਸ਼ੈਅ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਏਸ ਗੱਲ ਨਾਲ਼ ਸਹਿਮਤ ਸਾਂ:

“ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਨਫੀਸ ਸ਼ੈਅ ਹੈ।”

ਛਾਂ ਰੰਗੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਮਖ਼ਮਲ ਵਰਗਾ ਚੌੜਾ ਫ਼ੀਤਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ਼ ਰੁੜ੍ਹਦਾ ਚਲਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ ਦਾ ਚਾਂਦੀ ਰੰਗਾ ਫ਼ੀਤਾ ਮਹਿਰਾਬ ਵਾਂਗਣ ਝੁਕਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਾਲੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਤਾਰੇ ਇਉਂ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਚਮਕੀਲੇ ਪੰਛੀ ਹੋਣ। ਅੰਦਰ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਣਜਾਣੇ ਭੇਤਾਂ ਬਾਰੇ ਝਲਵਲ਼ੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਸੰਗੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਤੇ ਫੇਰ ਦੂਰ ਚਰਾਂਦਾਂ ਉੱਪਰ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਲੀ ਫਿਰ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਕਿਰਨਾਂ ਬੜੀ ਗੀਝ ਨਾਲ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਿੱਕਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੂਰਜ ਅਸਮਾਨ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਮੋਰ ਪੰਖ ਫੈਲਾ ਦਿੰਦਾ। ਇਜ਼ੋਤ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਦੈਵੀ ਮੁਸਕਾਨ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਹਿੰਦਾ, “ਇਹ ਸੂਰਜ ਵੀ ਇੱਕ ਕਰਾਮਾਤ ਏ।”

ਸ਼ੇਬ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਗੂਫ਼ਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਗੁਲਾਬੀ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਢਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਕੌੜੀ ਜਿਹੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੁੱਕ ਅਤੇ ਖ਼ਾਦ ਦੀ ਬਦਬੂ ਦਬ ਗਈ ਸੀ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਕੱਦ ਵਾਲੇ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਇਉਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਲੇ ’ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਪੰਖੜੀਆਂ ਦੇ ਗੁਲਾਬੀ ਸਾਂਟਨ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਲਏ ਹੋਣ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਪੌਣ ਵਗਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਗੂਫ਼ੇ ਨਾਲ਼ ਢੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਹਿਲਦੀਆਂ, ਇੱਕ ਮਹੀਨ ਜਿਹੀ ਸਰਸਰ ਹੁੰਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪੂਰੀ ਸੁਣਾਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰੀਆਂ, ਨੀਲ ਸੁਨਹਿਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਦੀ ਵਗਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਦਾ ਅਥੱਕ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਸੰਗੀਤ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਭਰ ਮੈਨਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਭਰਿਆ ਸੰਗੀਤ ਗੂੰਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਦਿੱਸ ਲਾਰਕ ਪੰਛੀ ਆਪਣੇ ਮਿੱਠੇ ਅਣਮੁੱਕ ਨਗਮੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਡੋਲ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਕਿਸੇ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਮ ਕੁੜੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਤੇ ਨੌਜੁਆਨ ਤੀਵੀਆਂ ਛੁਹਲੇ

ਕਦਮੀਂ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਗਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਏਦਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਜਿਵੇਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੁੰਝਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੂਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲਸਾਈ, ਨਸ਼ੀਲੀ ਮੁਸਕਾਨ ਹੁੰਦੀ। ਇਜ਼ੋਤ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਰੂਰ ਭਰ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਾਲੇ ਡੂੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਧਸਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਨਵੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਹਣਾ, ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਤਾਂ ਵਰਗਾ ਲੱਗਦਾ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸੁੱਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਪਿਆਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ—ਉਦਾਸ, ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਾ ਹੋਇਆ। ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇੜਦਾ— ਉਸ ਨੂੰ ਖਰ੍ਹਵੇ, ਪਰ ਸੁਖਾਵੇਂ ਬੋਲ ਕਹਿੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਸੰਕੋਚਵੀਂ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ:

“ਹੁਣ ਚੁੱਪ ਵੀ ਕਰੇਂਗਾ! ਆਦਮੀ ਕਰੇ ਵੀ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੇ।”

ਬੜੇ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਸ਼ੈਲੀ। ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ ਤੇ ਸਹੀ! ਆਦਮੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦੈ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਗਰਮਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿੰਨੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਬੋਲ ਸਕਦੈ। ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਬੋਲ ਤਾਂ ਐਸੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਹਸਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠੋਗੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹੋ ਬੋਲ ਯਾਦ ਆਉਣਗੇ।” ਖੋਖੋਲ ਬੜੇ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਜ਼ਰਾ ਸੰਭਲ ਕੇ ਰਹੀਂ। ਐਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਵੰਦ ਤੇਰੀ ਭੁਗਤ ਸੁਆਰ ਦੇਣ।”

ਈਜ਼ੋਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਹਾਂ, ਠੀਕ ਐ—ਉਹ ਵੀ ਸੱਚੇ ਨੇ।”

ਲਗਭਗ ਹਰ ਰਾਤ ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਗੁਨ ਦੀ ਉੱਚੀ ਭਰਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਕਦੇ ਬਗੀਚਿਆਂ 'ਚੋਂ, ਕਦੀ ਪੈਲੀਆਂ 'ਚੋਂ, ਕਦੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਦੀ ਆਉਂਦੀ। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਰੂਹ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਸੁੱਟਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੁਹਜ ਸੀ ਕਿ ਆਦਮੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸੌ ਔਗੁਣ ਬਖਸ਼ ਦੇਂਦੇ। ਸਨਿੱਚਰਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਢਾ ਸੁਸਲੋਵ, ਬਰਿਨੋਵ, ਲੁਹਾਰ ਕਰੋਤੋਵ ਅਤੇ ਮਿਗੁਨ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਵਧਦੀ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇੱਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਦੂਜਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਨਾ ਮੁੱਕਦਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਬੀ ਝਗੜਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ। ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਨਾਵਾਂ ਕੱਟਿਆ ਸਿਪਾਹੀ ਕੋਸਤਿਨ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਅੱਖੋਂ ਕਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਗਾਇਬ ਸਨ। ਅਸੀਲ ਕੁੱਕੜ ਵਾਂਗ ਆਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਹਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁੰਜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਮੁੱਕੇ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਰੀ ਖਰ੍ਹਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ

ਕਰ ਦੇਂਦਾ:

“ਖੋਖੋਲ, ਹਰਾਮੀ ਤੁਰਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਗਿਰਜੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਨਾਸਤਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ—ਕਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੁੱਢੀ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕੌਣ ਏਂ ਕੇ ਏਥੇ ਕੀ ਲੈਣ ਆਇਐਂ?”

ਲੋਕੀਂ ਉਸ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਬੋਲ ਉੱਠਦਾ:

“ਓਏ ਮਿਸ਼ਕਾ, ਤੇਰੀਆਂ ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਕਿੱਧਰ ਉੱਡ ਗਈਆਂ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ਼? ਕਿਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੈਂ ਗਿਆ?”

ਏਨਾਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦੇਰ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਹੱਥੀਂ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸਾਨ ਹੱਸਦੇ ਹਸਾਉਂਦੇ ਉਹਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਸੁੱਕੇ ਨਾਲ਼ੇ ਵੱਲ ਰੇੜ੍ਹ ਦੇਂਦੇ। ਉਹ ਢਲਵਾਨ ਦੇ ਹੇਠ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਨਾਲ਼ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਜਾਂਦਾ:

“ਹਾਲ ਓਏ ਪਾਰਿਆ, ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਮੈਨੂੰ।”

ਫੇਰ ਉਤਾਂਹ ਚੜ੍ਹ ਆਉਂਦਾ। ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਰ ਤੱਕ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਲਿੱਬੜਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਖੋਖੋਲ ਕੋਲੋਂ ਵੇਦਕਾ ਦੇ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਮੰਗਦਾ। ਲੋਕੀਂ ਪੁੱਛਦੇ, “ਕਿਉਂ?”

ਕੋਸਤਿਨ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ, “ਤੁਹਾਡਾ ਏਨਾ ਜੀ ਪਰਚਾਵਾ ਜੁ ਕੀਤੈ।” ਕਿਸਾਨ ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਦੂਹਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਚੌਂਕਾ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਾਡੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਲੈਣ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਏਨੇ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਸਰਸਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜ ਗਈ। ਸਾਰੀ ਦੁਕਾਨ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਹਿੱਲ ਗਈ। ਤਾਕ ਉੱਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਮਿਸ਼ਰੀ ਦੇ ਡੱਬੇ ਖੜ ਖੜ ਕਰਦੇ ਹੇਠਾਂ ਆਣ ਡਿੱਗੇ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਸਮਾਨ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਬਹਿਣ ਉੱਠਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆ। ਰਸੋਈ ਵਲੋਂ ਪੁੰਏਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਬੰਦਲ ਏਸ ਬੰਨੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁੰਏਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਸਰਸਰ, ਕੜਕੜ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋਢਿਓਂ ਫੜ ਲਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਰੁਕ ਜਾਓ ਜ਼ਰਾ।”

ਬਾਹਰ ਡਿਓੜੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ।

“ਮੂਰਖ ਤੀਵੀਂ।”

ਰੋਮਾਸ ਪੁੰਏਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਦਰ ਗਿਆ। ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸਾਮਾਨ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਟਕਰਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਰੋਣਾ ਬੰਦ ਕਰੋ! ਤੇ ਕੁੱਝ ਪਾਣੀ ਦਿਓ।” ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਪਏ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਛੱਡੇ ਪੁਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕਾਲਾ ਮੂੰਹ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੁੰਏਂ ਥਾਣੀ ਟੋਂਹਦਾ ਟੋਂਹਦਾ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਬਾਲਟੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਅੱਗ ਉੱਤੇ ਪਾਈ। ਇਸਦੇ

ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਲੱਕੜਾਂ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਖੋਖੋਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਰਤਾ ਸੰਭਲ ਕੇ।” ਉਹ ਬਾਵਰਚਣ ਨੂੰ ਖਿਲਰੇ ਸਾਮਾਨ ਥਾਣੀਂ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਧਿਕ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ:

“ਜਾ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਲਾ ਦੇ।” ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਜ਼ਰਾ ਸੰਭਲ ਕੇ। ਹੋ ਸਕਦੈ ਕੋਈ ਪਟਾਕਾ ਫੇਰ ਫਟੇ। ਉਹ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਬਾਲਣ ਨੂੰ ਦੇਖ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਬਾਲਣ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਓ?” ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਐ ਵੇਖ ਜ਼ਰਾ ਐਧਰ ਆ ਕੇ।”

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾਇਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਮੇ ਨਾਲ ਖੋਖਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਧੁੰਢੇ ਨਾਲ ਕਾਲਾ ਸਿਆਹ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ, ‘ਵੇਖਿਆ ਤੂੰ? ਕਿਸੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਨੇ ਇਸਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਰੂਦ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੂਰਖ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ। ਭਲਾ ਪਾ ਦੋ ਪਾ ਬਾਰੂਦ ਨਾਲ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਸਕਦੈ?’

ਉਸ ਨੇ ਛੋੜਾ ਪਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ

“ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਕਸੀਨਿਆ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸੱਟ ਫੇਟ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ।”

ਤਿੱਖਾ ਧੂੰਆਂ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਸ਼ਤਰੀਆਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅਲਮਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਭ ਗਾਇਬ ਸਨ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਕੋਲ ਕਈ ਇੱਟਾਂ ਉੱਡ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਖੋਖੋਲ ਦਾ ਧੀਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡੋਲਿਆ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਤੋਂ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਏਸ ਮੂਰਖ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਕਰਮ ਉੱਪਰ ਉਸਨੂੰ ਰਤਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਬਾਹਰ ਬੱਚੇ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਮ ਰੌਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਅੱਗ-ਅੱਗ! ਖੋਖੋਲ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ।”

ਇੱਕ ਤੀਵੀਂ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਬੈਠਕ ਵਿੱਚੋਂ ਅਕਸੀਨਿਆ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ:

“ਮਿਖਾਇਲੋ ਅੰਟੋਵਿਚ? ਉਹ ਤਾਂ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾ ਰਹੇ ਨੇ।”

ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਿੱਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਪੁੰਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, “ਚੁੱਪ ਕਰ, ਮੈਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਥਾਣੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅੰਦਰ ਝਾਕ ਰਹੇ

ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਵਾਲ ਖਿੱਲਰੇ ਪੁੱਲਰੇ ਸਨ। ਡਰ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਾਟਵੇਂ ਪੂੰਏਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਕਰਕੇ ਸਭ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਮੀਟਦੇ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਜਣੇ ਨੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਟਾਂਟੇ ਜਿਹੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢੋ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ।”

ਇੱਕ ਮਧਰੇ ਕੱਦ ਦਾ ਲਾਲ ਕੇਸਾਂ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਖਿੜਕੀ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕਰਾਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਇੱਕ ਕੁਹਾੜੇ ਨੇ ਰੋਕ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਉਹ ਖਿੜਕੀ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਫੜਦਾ, ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਉਸ ਦੀ ਪਕੜ ਢਿੱਲੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ।

ਰੋਮਾਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਖੋਖਲੀ ਲੱਕੜੀ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ,
“ਕਿਉਂ ਬਈ ਤੂੰ ਕਿਹੜੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਐਂ?”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਆਇਆਂ।”

“ਪਰ ਏਥੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅੱਗ ਨਹੀਂ।”

ਉਸ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ। ਰੋਮਾਸ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਡਿਉੜੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਇਸ ਲੱਕੜੀ ਵਿੱਚ ਬਰੂਦ ਭਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਲਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਬਰੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਸਕੇ।”

ਮੈਂ ਖੋਖੋਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਭੀੜ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਕੁਹਾੜੇ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਬੜਾ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਾਗ ਪਾਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਲਕੜੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਉਂ ਉਲਾਰੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ....।”

ਸਿਪਾਹੀ ਕੋਸਤਿਨ ਨੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਰਾਬ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਚੀਕ ਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਕੱਢੋ ਏਸ ਨਾਸਤਕ ਨੂੰ ਏਥੋਂ। ਲੈ ਚੱਲੋ ਇਹਨੂੰ ਥਾਣੇ।”

ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਚੁੱਪ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਰੋਮਾਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੇਪਰਤੀਤੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਰੋਮਾਸ ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਉਡਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਰੂਦ ਦੀ ਲੋੜ ਐ— ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਸੇਰ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਈ ਏ! ਖੈਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰੋ ਘਰੀਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ?”

ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਚੀਕ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਨੰਬਰਦਾਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?”

“ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਓ।”

ਕਿਸਾਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਏ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ

ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਅਕਸੀਨਿਆ ਨੇ ਚਾਹ ਪਿਆਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਏਨਾ ਨਰਮ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ਼ ਰੋਮਾਸ ਵੱਲ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:

“ਤੂੰ ਕਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨਹੀਂ ਨਾ ਲਿਖਾਉਂਦਾ। ਤਾਹੀਓਂ ਉਹ ਜੋ ਜੀਅ ਆਉਂਦੈ ਕਾਰਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ।”

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ?”

“ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਏਨਾ ਵਿਹਲਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਨਿੱਕੀ ਮੋਟੀ ਗੱਲ ’ਤੇ ਤੱਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਵਾਂ।”

ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਜੇ ਲੋਕ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਏਨੀ ਹੀ ਧੀਰਜ ਨਾਲ਼ ਅਡੋਲ ਕਰਦੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਾਜ਼ਾਨ ਤੋਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਆਉਣੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਕਾਜ਼ਾਨ ਜਾਣ ਲਈ ਸਲਾਹ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਘੜੀ ਵਰਗੀ ਮਸ਼ੀਨ ਪਈ ਏ, ਜਿਸਨੂੰ ਚਾਬੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਏ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਇਕਸਾਰ ਚਲਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦਿਲੋਂ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੀ ਉਸਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਹੋਇਆ ਵੇਖਾਂ। ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲਦਾ ਅਤੇ ਭੌਂ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਪਟਕਦਾ ਵੇਖਾਂ। ਇਹ ਗੁੱਸਾ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਨਿਕਲੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰਸ ’ਤੇ - ਇਸਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਅੱਗੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ- ਮੰਨੇਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਉੱਪਰ ਉਹ ਨਾਰਾਜ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਅੰਗ ਭਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਉਹ ਐਸੀ ਠੰਢੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ-ਸੰਖਿਪਤ ਪਰ ਨਿਰਮੋਹ- ਜੋ ਦਿਲ ਤੇ ਕਾਟ ਕਰਦੀ।

ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੇ ਸੁਸਲੋਵ ਨੂੰ ਆਖਿਆ:

“ਬੁੱਢੇ ਵੇਲੇ ਦੋਗਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਉਂ ਕਰਨੈਂ? ਕੀ ਫ਼ਾਇਦੈ ਇਸਦਾ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ?”

ਬੁੱਢੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮੱਥਾ ਸੂਹਾ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੀ ਬਰਫ਼ ਵਰਗੀ ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਲਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

“ਇਸਦਾ ਤੈਨੂੰ ਲਾਭ ਵੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਤੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿਗਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਏਂ।”

ਸੁਸਲੋਵ ਨੇ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਇਹ ਠੀਕ ਏ, ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ।” ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਇਜ਼ੋਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਇਹ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਲੀਡਰ ਹੈ! ਜੇ ਕਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਸਾਡੇ ਅਫ਼ਸਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ!”

..ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਕਿੱਦਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਦਾਂ ਕੋਈ ਮੁਖੀ ਦਾ ਡੰਗ ਭੁਲਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਸਵੇਰ ਵਾਲਾ ਧਮਾਕਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਧਮਾਕਾ ਉਸਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਯਤਨ ਸੀ। ਪਾਨਕੋਵ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮੈਲੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ :

“ਡਰ ਗਏ ਓ ਕੀ?”

“ਕਿਸ ਤੋਂ?”

“ਇਹ ਤਾਂ ਲੰਮੀ ਲੜਾਈ ਹੈ।”

“ਆ, ਚਾਹ ਪੀ ਲੈ।”

“ਮੇਰਾ ਵਹੁਟੀ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਹੋਣੀ ਐਂ।”

“ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੈਂ?”

“ਮੱਛੀਆਂ ਫ਼ੜਨ। ਇਜ਼ੋਤ ਦੇ ਨਾਲ਼।”

ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਰਸੋਈ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ਼ ਕਿਹਾ:

“ਇਹ ਤਾਂ ਲੰਮੀ ਲੜਾਈ ਹੈ।”

ਖੋਖੋਲ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਪਾਨਕੋਵ ਬੜੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਬਾਤਚੀਤ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਬੇੜਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਈਵਾਨ ਗਰੋਜ਼ਨੀ ਦੇ ਅਹਿਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ, ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਇਜ਼ੋਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:

“ਬੜਾ ਥਕਾਊ ਜ਼ਾਰ ਸੀ।” ਅਤੇ ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:

“ਜੱਲਾਦ ਸੀ।”

ਪਰ ਪਾਨਕੋਵ ਨੇ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ਼ ਕਿਹਾ ਸੀ:

“ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਕਲ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇੱਜੜ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੁੱਝ ਪਰਦੇਸੀ ਵੀ ਇੱਥੇ ਲਿਆ ਬਿਠਾਏ। ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਅਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਐ? ਛੋਟਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮੱਖੀ ਮੱਖੀ ਹੀ ਹੈ ਭੇੜੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੱਖੀ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਭੇੜੀਏ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਸਤਾਉਂਦੀ ਹੈ।”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਗਾਰੇ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲਾਗੇ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਥਾਵੇਂ ਜੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਭਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਝੀ ਕੀ! ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੀਆਂ ਜੂਆਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੁਕਦੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਖੂਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਦੇਂਦੇ ਨੇ। ਅੰਟੋਨਿਚ, ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਮਾਲ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਕਰ। ਚੰਗਾ ਏ ਸ਼ਹਿਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਚਲਾ ਜਾਇਆ ਕਰ ਤੇ ਇੱਕ ਵੇਲੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਮਾਲ ਲੈ ਆਇਆ ਕਰ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦੇਣੀਂ ਏ। ਤੂੰ ਜਿਹੜਾ ਦੂਜਾ ਮਾਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਵਧ ਕੇ ਈ ਰਹਿਣੈ।”

ਇਹ “ਦੂਜਾ ਮਾਮਲਾ” ਫਲ ਉਗਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੀ ਜੋ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਮੀਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਦੁਖਦਾਈ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਪਾਨਕੋਵ, ਸੁਸਲੋਵ ਅਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸਿਆਣੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਹੁਣ ਰੋਮਾਸ ਦੇ ਵੱਲ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਬਰਿਨੋਵ ਅਤੇ ਮਿਗੁਨ ਵਰਗੇ ਚੋੜ ਚਾਨਣ ਵੀ ਖੋਖੋਲ ਦੀ ਹਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮਿਗੁਨ ਵੱਲ ਮੈਂ ਖਾਹ ਮਖਾਹ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਸਦੇ ਸੁਹਣੇ ਅਤੇ ਦਰਦੀਲੇ ਗੀਤ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਖੁਭ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਮਾਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤ ਜਾਂਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਅਸਮਾਨ ਉੱਪਰ ਸੰਘਣੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਹੌਲੇ ਜਿਹੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਅੱਜ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਵੋਲਗਾ 'ਤੇ ਮਿਲੀਂ।”

ਮੈਂ ਵੋਲਗਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਮੱਛੀ ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਬੇੜੀ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਮਿਲਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਵਿੰਗੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲਮਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਬੜੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਦਾ:

“ਰਈਸ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਖੈਰ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਰਈਸ ਆਖਰ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਹੈ। ਉਹ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਨੀਆਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹ ਮੰਦਾ ਕੱਢਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਧਨ ਰੂਬਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਦੇ ਨੇ- ਮੈਂ ਕੋਪਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਦਾ ਹਾਂ। ਗੱਲ ਤਾਂ ਏਨੀ ਹੀ ਹੈ ਨਾ।”

ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪੀੜ ਨਾਲ ਫੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਲੂਸਿਆ ਹੋਇਆ ਭਰਵੱਟਾ ਵੀ ਫੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਚੁਸਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਰੇਤੀ ਨਾਲ ਕੁੰਡੀ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੜੀ ਮੁਲਾਇਮੀ

ਨਾਲ਼ ਬੋਲਦੀ ਚਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ:

“ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਮੈਂ ਚੋਰ ਹਾਂ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਜੋ ਚੋਰੀ ਡਕੈਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕੀ ਹਰ ਕੋਈ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਚੋੜਦਾ ਨਹੀਂ! ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਐਦਾਂ ਹੀ ਤੁਰਦੀ ਏ। ਰੱਬ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਵਾਰੇ ਨਿਆਰੇ ਨੇ।”

ਕਾਲ਼ਾ ਦਰਿਆ ਸਾਡੇ ਲਾਗਿਉਂ ਦੀ ਸਰਕਦਾ ਹੋਇਆ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਲ਼ੇ ਬੱਦਲ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਸਰਕਦੇ ਹੋਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਨੇਰਾ ਏਨਾ ਸੰਘਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪਰਲਾ ਪਾਰ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਰੇਤ ਨਾਲ਼ ਖਹਿਸਰਦੀਆਂ ਤੁਰੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਲਹਿਰਾਂ ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਧੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਧੂਹ ਕੇ ਬੇਕਿਨਾਰ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ।

ਮਿਗੁਨ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਹਉਕਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ: “ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਉਣਾ ਤਾਂ ਹੈ ਨਾ?”

ਉੱਚੇ ਕੰਢੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਕੁੱਤਾ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ਼ ਭੌਂਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, “ਜੀਉਣਾ-ਮਿਗੁਨ ਵਾਂਗ? ਪਰ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ?”

ਨਦੀ ਉੱਪਰ ਚੁੱਪ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਾਲ਼ਾ, ਭਿਆਵਨਾ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿੱਘ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਇਹ ਲੋਕ ਖੋਖੋਲ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇਰਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਕਰਨ।”

ਫੇਰ ਅਚਨਚੇਤ ਉਹ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ:

“ਮਾਂ ਮੇਰੀ ਨੇ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਦੇ ਬੋਲ ਉਚਾਰੇ

ਮਾਂ ਮੇਰੀ ਨੇ ਬੋਲ ਉਚਾਰੇ

ਮੇਰੀਏ ਪੁਤੀਏ-ਮਾਂ ਦੀਏ ਆਂਦਰੇ

ਠੰਢ ਪਿਆਰ ਨਾਲ਼ ਹਰ ਥਾਂ ਰਹਿਣਾ

ਮੰਨ ਜਾ ਪੁਤੀਏ ਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ।”

ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਧੇਰੇ ਭਰਵੀਂ ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਜੋ ਕੁੰਡੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਘੱਟ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:

“ਕਦੇ ਨਾ ਆਇਆ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਰਹਿਣਾ

ਕਦੇ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ।”

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਅਜ਼ੀਬ ਕਲਵਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਹੇਠਾਂ ਧਸਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਏਸ ਕਾਲ਼ੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਚਾਲ ਨੇ ਅੰਦਰੋ

ਅੰਦਰ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਤਿਲਕ ਕੇ ਉਸ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਡਿਗ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਮਿਗੁਨ ਨੇ ਅਚਨਚੇਤ ਗੀਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਧਿੱਕ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਬਗ਼ੈਰ ਆਵਾਜ਼ ਕੀਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਖੀਆਂ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

“ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਕਿਉਂ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ ?”

ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੋਸਤ ਬਰਿਨੋਵ ਸੀ। ਬੜਾ ਫੱਕੜ-ਬੜਾ ਗੱਪੀ-ਬੜਾ ਆਲਸੀ। ਗੱਲ ਬੜੀ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਵਾਰਾਗਰਦੀ ਲਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਚਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਮਾਸਕੋ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਖਿੱਝ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਐ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਡੇਰਾ ਏ, ਕੋਈ ਕਾਇਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ। ਛੇ ਉੱਪਰ ਚੌਦਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤਾਂ ਗਿਰਜੇ ਨੇ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਠੱਗ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ। ਸਹੁੰ ਖਾ ਕੇ ਕਹਿਨਾਂ- ਮੈਂ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਵਪਾਰੀ, ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਏ ਸਭ ਖੁਰਕ ਖਾਧੇ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਹਾਲ ਏ। ਹਾਂ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਉਥੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਲਾਇਕ ਹੈ-ਉਹ ਹੈ ਜ਼ਾਰ ਦੀ ਤੋਪ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੋਪ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਵੱਡੇ ਪੀਟਰ ਨੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪ ਢਾਲਿਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਇੱਕ ਉੱਘੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਉਸੇ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਗ਼ਦਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੱਤ ਸਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ, ਗਿਣ ਕੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਵੀ ਗ਼ਦਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫੇਰ, ਭਰਾਵਾ, ਜਾਣਦਾ ਏਂ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਜ਼ਾਰ ਨੇ ਬਲਵਈਆਂ ਉੱਪਰ ਤੋਪ ਦਾ ਇੱਕੋ ਫ਼ਾਇਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤਿੰਨ ਸੌ ਅੱਠ ਜਾਨਾਂ ਭੁੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਵੀ ਤ੍ਰਾਹ ਨਿੱਕਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ ਫ਼ਿਲਾਰੇਥ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਖਿਡੌਣਾ ਏ। ਮਨ ਫੇਰ ਕਿਤੇ ਭਰਮ ਨਾ ਜਾਵੇ-ਏਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੋਹਰਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।’ ਏਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮੁਹਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗੱਪ ਹੈ ਤਾਂ ਬਰਿਨੋਵ ਨੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਹਾਲ ਓਏ ਰੱਬਾ! ਬੜਾ ਚੰਦਰਾ ਸੁਭਾ ਵੇ ਤੇਰਾ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣੀ ਏਂ...।”

ਉਹ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੀਵ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਬਾਰੇ ਉਹ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ:

“ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਰਗੈ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦਰਿਆ ਦੀ ਉੱਚੀ ਢਾਲ ਉੱਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਯਾਦ ਰਿਹਾ,

ਪਰ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਛੱਪੜ ਹੀ ਹੈ। ਸਭ ਗਲੀਆਂ ਵਿੰਗੀਆਂ ਟੇਢੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਸਭੇ ਪਹਾੜ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਭ ਲੋਕ ਖੋਬੋਲ ਨੇ, ਪਰ ਮਿਖਾਇਲੋ ਅੰਟੋਨੋਵਿਚ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਹੀ ਨਸਲ ਦੇ ਨੇ। ਅੱਧੇ ਪੋਲ ਤੇ ਅੱਧੇ ਤਾਤਾਰ। ਉਹ ਬੋਲਦੇ ਨਹੀਂ। ਬਸ ਗਿਟਮਿਟ ਗਿਟਮਿਟ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਬੜੇ ਗੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਘੀ ਤਾਂ ਕਦੇ ਕਰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਡੱਡੂ ਖਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਡੱਡੂ ਉੱਥੇ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸੇਰ ਦਾ ਹੁੰਦੈ। ਹਲ ਤੇ ਗੱਡ ਅੱਗੇ ਬੋਲਦ ਜੋਂਦੇ ਨੇ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਬੋਲਦ ਬੜੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨੇ। ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਬੋਲਦ ਵੀ ਸਾਡੇ ਬੋਲਦ ਨਾਲੋਂ ਚੌਗੁਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੱਤੀ ਬੱਤੀ ਮਣ ਵਜ਼ਨ ਏ ਇੱਕ ਇੱਕ ਬੋਲਦ ਦਾ। ਉੱਥੇ ਸਤਵੰਜਾ ਹਜ਼ਾਰ ਭਿਖੂ ਨੇ ਤੇ ਦੋ ਸੌ ਤਰਿਹੱਤਰ ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ। ਤੂੰ ਹੱਸਣ ਕੀ ਡਿਹੈਂ ? ਤੈਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦੈ ? ਤੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੀਨ ਮੇਖ ਕਿੱਦਾਂ ਕੱਢ ਸਕਨੈਂ ? ਮੈਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਐ ਤੇ ਤੂੰ-ਤੂੰ ਕਦੀ ਗਿਐਂ ਉੱਥੇ ? ਨਹੀਂ ? ਤਾਂ ਬੈਰ ਏ। ਮੈਂ ਤੇ ਭਰਾਵਾ ਗਿਣਤੀ ਕਰਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨੈਂ-ਇਹੋ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਵਸਫ਼ ਐ ਮੇਰਾ।”

ਉਸਨੂੰ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਤੇ ਗੁਣਾ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਭਾਗ ਦੇਣਾ ਉਹਦੇ ਵੱਸ ਰੋਗ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਸਾਰੀ ਸੋਟੀ ਫੜ ਕੇ ਉਹ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਰੇਤ ਉੱਪਰ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਕਰਦਾ। ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੁਆਲ ਕੱਢ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਪਾਲ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਏ ਜੁਆਬ! ਇਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਉਚਾਰ ਸਕਣਾ ਕਿਹੜਾ ਸੌਖਾ ਏ।”

ਅਨਘੜ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ, ਲੀਰਾਂ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਖਿੰਡਰੇ ਵਾਲ-ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ ਬਰਿਨੋਵ। ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਤਾਂ ਸੁਹਣਿਆਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ-ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਖੁਸ਼ਨੁਮਾ ਦਾੜ੍ਹੀ, ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮਾਸੂਮ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਣੀ ਚਮਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸਦੇ ਅਤੇ ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਿੱਚ ਬੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਮੇਲ ਕਰਕੇ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਉਹ ਦੋ ਵਾਰ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਕੈਸਪੀਅਨ ਸਾਗਰ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ :

“ਵੀਰ ਜੀ-ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਪਿੱਸੂ ਹੈ, ਪਿੱਸੂ। ਤੁਸੀਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲ ਵੇਖੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਛੋਟਾ ਛੋਟਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਊਣ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਕੰਢੇ। ਸਮੁੰਦਰ ਲਾਗੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਆਦਮੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਦਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਭੈੜਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਵਿਚਾਰਾ। ਉਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਬਾਵਰਚਣ ਵੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਘਰ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ-ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ! ਪਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਤੇ ਲੱਤ

ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ‘ਵਕੀਲ ਸਾਹਿਬ’ ਆਦਮੀ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਖਰੇ ਓ, ਪਰ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ-ਮੈਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਬੁਲਾਉਂਦੈ-ਲਉ ਮੈਂ ਤਾਂ ਚੱਲੀ।’ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵੇਖ ਲਿਆ ਉਹ ਉੱਥੇ ਜਾਏ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਕਿੰਨੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਏ ਉੱਥੇ ਅਸਮਾਨ ਵਰਗੀ। ਭੀੜ ਭੜਕਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਉਣੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਆਦਮੀ ਰਤਾ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ। ਇਹੋ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮੁਸੀਬਤ ਐ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਪਤਾ ਟਿਕਾਣਾ ਵੀ ਤਾਂ ਮਲੂਮ ਨਹੀਂ।”

ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਵਾਰਸ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ। ਕਿਸਾਨ ਉਸਨੂੰ ਭੈੜਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਓਨੇ ਹੀ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਜਿੰਨੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਮਿਗੁਨ ਦੇ ਗੀਤ।

“ਬੜੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਪ ਮਾਰਦੈ। ਸੁਣ ਕੇ ਸੁਆਦ ਆ ਜਾਂਦੈ।”

ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਪਾਂ ਨੂੰ ਪਾਨਕੋਵ ਵਰਗੇ ਵਿਹਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਮੰਨ ਜਾਂਦੇ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਾਨਕੋਵ ਨੇ ਖੋਖੋਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਬਰਿਨੋਵ ਕਹਿੰਦੈ ਕਿ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੋਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗ੍ਰੋਜ਼ਨੀ ਸਦਾ ਆਦਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਾਜ਼ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲੱਗਦੀ ਏ।”

ਸੈਂਕੜੇ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਗੱਲ ’ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਰੁਚੀ ਅਸਾਧਾਰਨ, ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਤੇ ਮਨਘੜਤ ਗੱਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ਓਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਵਿਆਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ। ਕਲਪਨਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਸਥੂਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਲੋਕ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਖੋਖੋਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਆਉਣ ਜਾਣ ਨੇ-ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਸੱਚ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਸਿੱਖ ਜਾਣਗੇ। ਬਰਿਨੋਵ ਅਤੇ ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਾਨੂੰ ਕਦਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ, ਸਿਰਜਨਹਾਰੇ-ਈਸਾ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਮੌਲਿਕ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਈਸਾ ਦੀ ਕੁੱਝ ਸਿਰਜਨਾ ਐਨੀ ਬੁਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਲੋਕ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਬੁੱਢਾ ਸੁਸਲੋਵ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ:

“ਇਹ ਸਭ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਹੈ।”

ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬੜੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿਖਦਾ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਰੋਮਾਸ ਕਰਦਾ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਿਰਫ ਵਾਂਗੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਸਲ ਤੱਤ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਜੜ੍ਹਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਿਰਫ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਿੰਗੜੀ ਪਾ ਕੇ ਬੈਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਬੂਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਾਵੇ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਨਿਵੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਨਸ਼ੀਲਾ ਘੁੱਟ ਭਰਦਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈ ਭਰੋਸਾ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ:

“ਮੈਕਸੀਮਿਚ ਤੂੰ ਖੂਬ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਿਹੈਂ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਬੜਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਸਾਂ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਪਾਨਕੋਵ ਆਪਣਾ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਕੂਲੇ ਜਿਹੇ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੀ ਉਸ ਮਧਰੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਢੰਗ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀਮਾਨਤਾ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਸੀ। ਉਹ ਚੁੱਪਚਾਪ ਇੱਕ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਬੜੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਰੱਖਦੀ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਉਪਰੰਤ ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ। ਸੰਕੋਚ ਭਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਉਹ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦੀ ਤੇ ਫੇਰ ਝੱਟਪਟ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਢੱਕ ਲੈਂਦੀ। ਰੋਮਾਸ ਨੂੰ ਸੈਣਤ ਮਾਰ ਕੇ ਪਾਨਕੋਵ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮਝਦੀ ਐ।”

ਖੋਖੋਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਗੁਪਤ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਵੀ ਆਉਂਦੇ। ਖੋਖੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਠੇ ਉੱਪਰ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਅਕਸੀਨਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਅਕਸੀਨਿਆ ਦੇ ਸਿਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਭਿਣਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੰਨੀ ਨਾ ਪੈਂਦੀ। ਅਕਸੀਨਿਆ ਤਾਂ ਰੋਮਾਸ ਦੀ ਭਗਤ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਲਗਭਗ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਇਜ਼ੋਤ ਅਤੇ ਪਾਨਕੋਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਾਹੁਣਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਏਸ ਰਾਹੋਂ ਲੰਘਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਅਗਨਬੋਟ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂ ਲੋਬਿਸਕੀ ਦੇ ਘਾਟ ਤੀਕਣ ਪਹੁੰਚਾ ਆਉਂਦੇ। ਉੱਚੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਾਡੀ ਦਾਲ-ਰੰਗੀ ਪੀਲੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਕਦੀ ਕਾਲੇ ਤੇ ਕਦੀ ਚਾਨਣ ਰੰਗੇ ਦਰਿਆ ਉੱਪਰ ਤਰਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਅਗਨਬੋਟ ਦੇ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਲਾਲਟੈਨ ਹਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਏਸ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਗੁਪਤ ਕਾਰਜ

ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰੀਆ ਦੇਰੇਨਕੋਵਾ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਏਥੇ ਆਈ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਤੱਕਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਬੇਚੈਨ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸਿਰਫ ਅਜੇਹੀ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਨ ਜੋ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਰੂਪਵਤੀ ਹਾਂ। ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਮੀਤ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੋਮਾਸ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਇਕਤੋਵ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਵੀ ਹਲਕੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿੱਘੀ ਜਿਹੀ ਲੋਅ ਮਘ ਪੈਂਦੀ। ਮੇਰੀਆ ਦੀ ਪੀਪਣੀ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਹੁਲਾਸ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਲਕੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਲਕੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਰਿਬਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਲਾਂ ਵਰਗੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਚਿੱਤਰ ਚੰਚਲਤਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰੇ ਫੜ ਲੈਣ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਦੀ ਧੁਨ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਲਾਬੀ ਭਖਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਪੱਖਾ ਝਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਆ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਗੈਰ ਲੱਗਦੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਵਾਂ।

ਅੱਧ ਜੁਲਾਈ ਵਿੱਚ ਇਜ਼ੋਤ ਕਿਤੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋਕੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਪੱਕਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਕਈ ਮੀਲ ਅਗਾਂਹ ਉਸਦੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਚਰਾਂਦ ਵਾਲੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਪਾਸਾ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਲੇ ਵਿੱਚ ਛੇਕ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਜ਼ੋਤ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੌਂ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਧਾਰ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਬੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਟਕਰਾਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਘਟਨਾ ਹੋਈ ਰੋਮਾਸ ਕਾਜ਼ਾਨ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਉਹ ਬੜੀ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਬੋਰੀਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਉੱਪਰ ਨਿਸ਼ੱਤ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਏਦਾਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਫਰਸ਼ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ:

“ਬੋਖੋਲ ਕਦੋਂ ਆਏਗਾ?”

“ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਢੱਕ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਝਰੀਟੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੰਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਏਦਾਂ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਹੱਡੀ ਅਟਕ ਗਈ ਹੋਵੇ।

“ ਮਾਮਲਾ ਕੀ ਹੈ ?”

ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਟੁੱਕਣ ਲੱਗਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਸਨ ਤੇ ਠੋਡੀ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੂੰਹੋਂ ਇੱਕ ਬੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿੱਕਲਦਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਬੜੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਸਾਂ। ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਿਰ ਸੀ ਕਿ ਭੈੜੀ ਖ਼ਬਰ ਲਿਆਇਆ ਹੈ। ਓੜਕ ਉਸ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟੀ ਅਤੇ ਬੜੀ ਥਿੜਕਵੀਂ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੈਂ ਅੱਜ ਕਿਸ਼ਤੀ ’ਤੇ ਗਿਆ ਸਾਂ ਉਥੇ। ਮਿਗੁਨ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ! ਅਸਾਂ ਇਜ਼ੋਤ ਦੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵੀ ਵੇਖੀ। ਉਸ ਦੇ ਤਲੇ ਵਿੱਚ ਛੇਕ ਸੀ-ਕਿਸੇ ਕੁਹਾੜੇ ਦਾ ਫਟ ਸੀ। ਸਮਝੋ ਓ -ਕਿਸੇ ਕੁਹਾੜੇ ਦਾ। ਇਜ਼ੋਤ ਨੂੰ ਵੱਢਿਆ ਗਿਐ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ।”

ਫੇਰ ਸਿਰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਲੱਗਾ ਗਾਲ਼ੀਆਂ ਬਕਣ। ਇੱਕ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ। ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੁੱਕੀਆਂ ਗਰਮ ਹਿਚਕੀਆਂ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਫੇਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਕਰਾਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਉਸਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗਮ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਘੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਰੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਰੋਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੂੰ ਰੋਣ ਦਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਸਿਰ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ, ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਅਗਲੀ ਸ਼ਾਮ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਹਾ ਰਹੇ ਕੁੱਝ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਇਜ਼ੋਤ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਮਿਲੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਧਾਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਬੰਨੇ ਇੱਕ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਬੇੜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਕੰਕਰੀਲੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਤੇ। ਬੇੜੀ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਏਥੇ ਹੀ ਪਤਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਜ਼ੋਤ ਦੀ ਲੰਮੀ ਲਾਸ਼ ਫਸੀ ਹੋਈ ਸੀ- ਮੂੰਹ ਪਰਨੇ, ਖੋਪਰੀ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਖੋਪਰੀ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਜ਼ੋਤ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕੁਹਾੜੇ ਦਾ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਦੁਫਾੜ ਪਾਟਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਮੁਰਦਾ ਹਿੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੈਰ ਕਿਨਾਰੇ ਵੱਲ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਝੂਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੰਢੇ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵੀਹ ਪੰਝੀ ਕਿਸਾਨ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਭ ਉਦਾਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ। ਇਹ ਸਭੇ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਕਿਸਾਨ ਸਨ। ਗਰੀਬੜੇ ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਅਜੇ ਆਪਣੀ ਪੈਲੀ ਬੰਨੇ ਤੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਹਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਮਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਾਇਰਤਾ ਡੁੱਲ੍ਹ ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਡਾਂਗ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਨੱਕ ਸੁਣਕਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਗੁਲਾਬੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਹੱਥ ਪੂੰਝ ਲੈਂਦਾ। ਗੱਠੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਕੁਜ਼ਮਿਨ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਕਦੇ ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਤੇ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਚੌੜੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਕਰਕੇ

ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਗੋਗੜ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਪਰ ਚਿੰਤਾ ਭਰੇ ਵੱਟ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੇਰੰਗ ਅੱਖਾਂ ਸਿੰਨੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਬਦਹਵਾਸੀ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿੰਗੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਪਰ ਏਧਰ ਓਧਰ ਤੁਰ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਇਹ ਬੜੀ ਕਾਲੀ ਕਰਤੂਤ ਹੈ।” ਉਸਦੀ ਮੋਟੀ ਗੁਦਗੁਦੀ ਨੂੰਹ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਝੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਕਰਾਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੋਟਾ ਤੇ ਲਾਲ ਹੇਠਲਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਇਉਂ ਲਮਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੇ ਪੀਲੇ ਕੋਝੇ ਦੰਦ ਨੰਗੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁੰਡੇ ਰਿੜ੍ਹਦੇ ਦੌੜਦੇ ਢਲਵਾਨ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਹੇਠਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੰਢੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰੰਗ ਬਰੰਗੀ ਕਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਡੱਗ ਭਰਦੇ, ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਆਦਮੀ ਵੀ ਪੈਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਸਾਵਧਾਨ ਘੁਸਰ ਖੁਸਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਕਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੁੱਢੀ ਸੀ।”

“ਕੌਣ ? ਕਿਸਦੀ ਗੱਲ ਐ ?”

“ਉਹ ਵੇਖੋ ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਲੋਕੀ ਤੰਗ ਨੇ।”

“ਆਦਮੀ ਮਰ ਗਿਆ, ਭੰਗ ਦੇ ਭਾੜੇ।”

“ਇਜ਼ੋਤ ਨੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜਿਆ ਸੀ ?”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜ ਕੇ ਪਿਆ ਤੇ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਚੀਕ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਜੇ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੁੱਝ ਵਿਗਾੜਿਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਕਿਉਂ ? ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਹਰਾਮੀਓ-ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਕਿਉਂ ?”

ਅਚਾਨਕ ਇੱਕ ਔਰਤ ਝੱਲ ਵਲੱਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚਾਕ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ। ਉਸਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਕੋਰੜੇ ਵਾਂਗੂ ਭੀੜ ਉੱਤੇ ਲਾਸਾਂ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਸਾਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੋਂਦੇ, ਚੀਕਦੇ, ਗਰਜਦੇ। ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨੇ ਝਪਟ ਕੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਕੁਜ਼ਮਿਨ ਦੀ ਮੋਟੀ ਗੱਲ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਸ ਕੇ ਇੱਕ ਚਪੇੜ ਜੜ ਦਿੱਤੀ:

“ਕੁੱਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਤੋਂ ਦਾ।”

ਮੁੱਕੇ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਭੀੜ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :

“ਦੌੜ ਜਾ ਏਥੋਂ। ਅੱਜ ਏਥੇ ਡਾਂਗ ਸੋਟਾ ਚੱਲ ਜਾਣੈ।”

ਉਸਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਵਰਗਾ ਭਾਵ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਮੁੱਕਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜੜ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਪਾਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਖੂਨ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ,

ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਚਮਕ ਸੀ।

“ਵੇਖਿਐ ਤੂੰ ? ਕੈਸੀ ਟਿਕਾਈ ਕੁਜ਼ਮਿਨ ਨੂੰ ?”

ਬਰਿਨੋਵ ਦੌੜਦਾ ਦੌੜਦਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਬੜੀ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਭੀੜ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭੀੜ ਹੁਣ ਬੇੜੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਢੁਕ ਕੇ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਰੌਲੇ ਗੌਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਪਤਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ, “ਕੌਣ ਕਹਿੰਦੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਸ਼ਹਿ ਤੇ ਹੋਇਐ ? ਸਾਬਤ ਕਰੋ।”

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਢਲਵਾਨ ਦੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਬਰਿਨੋਵ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਮੈਨੂੰ ਏਥੋਂ ਉੱਡ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।” ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਬੜੀ ਗਰਮ ਸੀ। ਏਨਾ ਗੁੰਮ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਦਾ। ਸੰਘਣੇ, ਨੀਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਰਮਚੀ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਾਲ ਲੋਅ ਸਾਡੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਖਲੇਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਕੜਕੀ।

ਇਜ਼ੋਤ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਨੱਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰ ਨਾਲ ਝੂਮ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਹਾਓ ਦੇ ਨਾਲ ਵਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਖੋਪਰੀ ਉਤਲੇ ਵਾਲ ਤਾਂ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗਣ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਪਤਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਆਈ:

“ਹਰ ਆਦਮੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਾਲ ਲੁਕ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਸ, ਆਦਮੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਬਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਖੋਖੋਲ ਨੂੰ ਹੀ ਲਵੋ-ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਲੋਹੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ।”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਡਗ ਭਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਰੁੱਖੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ:

“ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਅਲਖ ਮੁਕਾ ਦੇਣੀ ਏਂ। ਪਰ ਸਹੁੰ ਰੱਬ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਵਾਹਿਯਾਤ ਗੱਲ ਏ।”

ਏਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਬਾਅਦ ਖੋਖੋਲ ਚੋਖੀ ਰਾਤ ਗਿਆਂ ਘਰ ਮੁੜਿਆ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਮ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸੁੱਖ ਸਾਂਦ ਪੁੱਛੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੇ ਥਾਪੀ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਕੀ ਗੱਲ ਉਨੀਂਦਾ ਝਾਗਦਾ ਰਿਹਾ ਏਂ ?”

“ਇਜ਼ੋਤ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਏ।”

“ਕ-ਕ-ਕੀ ?”

ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਰੋਬੜੇ ਉੱਭਰ ਆਏ। ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੰਬ ਗਈ। ਇਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਹਿੱਕ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਝਰਨਾ ਵਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿਰ ਉੱਪਰੋਂ ਟੋਪੀ ਲਾਹੁਣਾ ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰ ਬੁੱਤ ਵਾਂਗ ਖਲੋ ਗਿਆ।

ਫੇਰ ਸਿਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਝਟਕ ਕੇ ਤੇ ਅੱਖੀਆਂ ਸੰਗੋੜ ਕੇ ਬੋਲਿਆ:

“ਕਾਤਲਾਂ ਦਾ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਹੋਣਾ? ਕਿਉਂ ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ?” ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖਿੜਕੀ ਲਾਗੇ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਥੱਕੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ।

“ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ.....ਕੋਈ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਏਧਰ ਆਇਐ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

“ਕੱਲ੍ਹ ਦਾਰੋਗਾ ਆਇਆ ਸੀ।”

“ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਤੀਜਾ ਵੀ ਨਿਕਲਿਆ?” ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਸੁਆਲ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਜੁਆਬ ਦੇਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਨਤੀਜਾ ਕੀ ਨਿਕਲਣਾ ਏ?” ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਥਾਣੇਦਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਕੁਜ਼ਮਿਨ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨੂੰ ਹਵਾਲਾਤੇ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹਟਵਾਣੀਏ ਨੂੰ ਚਪੇੜ ਮਾਰੀ ਸੀ।

“ਠੀਕ ਐ-ਹੁਣ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਆਦਮੀ ਕਹੇ ਤੇ ਕੀ ਕਹੇ!”

ਮੈਂ ਸਮਾਵਰ ਭਖਾਉਣ ਲਈ ਰਸੋਈ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਚਾਹ ਪੀਣ ਲੱਗਿਆਂ ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਕਿੰਨੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਜਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਉਨਾ ਹੀ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਡਰਦੇ ਨੇ। ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭਲਿਆਈ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਉਹ ਮੰਦੇ ਕੰਮੋਂ ਰੋਕਦਾ ਵੀ ਏ। ਲੈ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁਜ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਵਾਂ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਐ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਘੜੀਸ ਕੇ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਚੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜ ਜਣੇ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਐਸਾ ਆਇਆ ਕਿ ਪੰਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਬੇਲੀਓ, ਇਹ ਧੰਦਾ ਛੱਡ ਦੇਈਏ- ਨਾਲੇ ਇਸ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਵੀ ਕੀ ਏ-ਇਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਅਮੀਰ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ!’ ਲਉ ਏਸੇ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ ਉਹ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਬੜੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਖੂਨ ਕੀਤੇ ਨੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹਿਰਖ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬੜਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਾਥੀ ਮਿਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ-ਹਸਮੁੱਖ ਤੇ ਮਨ ਦਾ ਸਾਫ਼।’ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ‘ਤੁਸਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਕਿਉਂ? ਡਰ ਗਏ ਸੋ ਕਿ ਉਹ ਮੁਖ਼ਬਰੀ ਕਰ ਦਊ।’ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਸਾਡਾ ਸਾਥੀ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀ ਦੌਲਤ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਮੁਖ਼ਬਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜੀ ਔਖਾ ਔਖਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪਾਪੀ ਤੇ ਉਹ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਨੂੰ ਜਚਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।’

ਖੋਖੋਲ ਉੱਠ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਏਧਰੋਂ ਓਧਰ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ

ਤਮਾਕੂ ਵਾਲਾ ਪਾਈਪ ਆਪਣੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਬਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲੰਮੇ ਚਿੱਟੇ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਅੱਡੀਆਂ ਤੱਕ ਲੰਮਾ ਤਾਤਾਰੀ ਕੁਰਤਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਖੜਾਕ ਕੀਤਿਆਂ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੜੇ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਭਰੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਵੇਖਣ ਚਾਖਣ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵੀ ਆਈ ਏ। ਲੋਕੀਂ ‘ਸੰਤਾਂ’ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦੇ ਨੇ। ਭਲੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਵੇ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਏਗੀ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣਗੇ ਤੇ ਅਖੀਰ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਾਰ ਬੁਲਾਉਣਗੇ ਤੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣਗੇ। ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਢਿੱਡ ਭਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਉਂ ਜਾਣਗੇ। ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕੀਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਖਦੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗੀਝ ਨਹੀਂ।”

ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲਾ ਠੰਢਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਫੇਰ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:

“ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਵੀ ਸੁਭਵਕ ਰਤਾ ਸੋਚੋ ਤਾਂ ਸਹੀ। ਕਿੰਨੇ ਯਤਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕੀ ਕੁੱਝ ਜੋੜ ਜਾੜ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸਾਰੀ ਏ। ਆਪ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲ ਚੁੱਕੇ ਨੇ ਤੇ ਫੇਰ ਕੋਈ ਕੱਲਾ ਕਾਰਾ ਆਦਮੀ ਏਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ? ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲਾ ਕੇ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਤੂੰ ਕਹਿੰਨਾਂ ਇਹ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ-ਢੱਠੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਪਉ ਤੂੰ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉਸਤਾਦ ਵੀ ਤੇ ਸੰਤ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਅਸੀਂ ਜਿਵੇਂ ਆਂ ਰਹਿਣ ਦਿਓ। ਫੇਰ ਵੀ ਸੱਚ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਹੈ ਜੋ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵੱਲ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਚੰਗੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਦਕਾ ਹੈ।”

ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਉਹ ਬੋਲਿਆ:

“ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਗੀਝ ਏ! ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਤੇ ਬੇਡੌਲ ਨੇ।”

ਉਹ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੰਵਾ ਲਿਆ।

“ਇਜ਼ੋਤ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸੁੰਢ ਸੁੰਢ ਲੱਗੇਗੀ.....”

ਫੇਰ ਲੰਮੀ ਚੁੱਪ ਬਾਅਦ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਸੌਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਕੋਠੇ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਖਿੜਕੀ ਲਾਗੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਸੀ।

ਸੁੱਕੀ ਬਿਜਲੀ ਚਮਕੀ ਤੇ ਅੱਧੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਇਹ ਸਵੱਛ ਲਾਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸਿਰ ਕੱਢਦੀ-ਚੰਨ ਵਿਚਾਰਾ ਡਰ ਕੇ ਤੁਭਕ ਜਾਂਦਾ। ਕੁੱਤੇ ਭੌਂਕ ਰਹੇ ਸਨ-ਚੀਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲਵੀਆਂ ਉਦਾਸ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣਾਈ ਨਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀਰਾਨ ਟਾਪੂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਬਿਜਲੀ ਕੜਕੀ। ਖਿੜਕੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਮ ਅੰਦਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਫੇਰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਜ਼ੋਤ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਆ ਖਲੋਤੀ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਹ ਜਲਬੈਂਤ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਉਹਲੇ ਤੈਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨੀਲਾ ਚਿਹਰਾ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਪੱਥਰਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮਾਨੋ ਇੱਕ ਕਠੋਰ ਤੱਕਣੀ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਸੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਲਾਲ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਾੜੀ ਦੀਆਂ ਚਿਣਗਾਂ ਬੁੱਝ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਮੈਕਸੀਮਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼ ਐ ਮਿਹਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਈਸਟਰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਈਸਟਰ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਿਤਰਾਪੇ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ।”

ਢਲਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਨੀਲੀ ਪਤਲੂਨ ਸੁੱਕ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਧੁੱਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਫ਼ ਸਵੱਛ ਤੇ ਨੀਲੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਨਾਲ ਚਿਪਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਮੱਖੀਆਂ ਭਿਣਭਿਣਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸੜ੍ਹਿਆਂਦ ਉੱਠ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਅ ਮਿਚਕਾਉਂਦਾ ਸੀ।

ਪੌੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਚਾਪ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਰੋਮਾਸ ਸੀ। ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਉਹ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਥਾਣੀ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜਿਆ। ਆ ਕੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਮੰਜੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਦਾੜੀ ਫੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਦੱਸਣੀ ਸੀ; ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਏ।”

“ਤ੍ਰੀਮਤ ਵਾਸਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਔਖੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ।”

ਉਹ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੀ ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਾਂਗਾ। ਸਾਫ਼ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਬਿਜਲੀ ਚਮਕੀ ਤੇ ਕਮਰਾ ਫੇਰ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ।

“ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਮਾਸ਼ਾ ਦੇਰੇਨਕੋਵਾ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।” ਮੇਰਾ ਮੁਸਕਣੀ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਦੀ ਅਹੁੜੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਉਸਦੇ ਪਿਉ ਜਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਮਾਸ਼ਾ ਕਹਿ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਇਆ।

“ਤੂੰ ਹੱਸ ਕਿਉਂ ਪਿਆਂ ?”

“ਐਵੇਂ ਈ !”

“ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਾਂ ?”

“ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ !”

“ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੈਂ !”

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ !”

“ਤੇ ਹੁਣ ? ਮਨ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ?”

“ਆਹੋ ! ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਐ ਕਿ ਗੱਲ ਮੁੱਕ ਮੁਕਾ ਗਈ !”

ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਹੱਥੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਬੜੇ ਠਰੰਮੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦਾ ਭਰਮ ਅਕਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦੈ। ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਨਾ ਭਰਮ ਹੈ ਨਾ ਕਲਪਨਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਉਂ ਜੱਕੜ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੁੱਝਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ !”

ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਸੁਹਣੇ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਐਕਟੀਅਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਐਂਟਨੀ ਆਕਟੇਵਿਯਨ ਕੋਲੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਭਲਾ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸੀ ? ਜਦੋਂ ਕਲੀਉਪੈਟਰਾ ਡਰ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਬੇੜਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਮਾਨ ਦੀਆਂ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਜਹਾਜ਼ ਕਲੀਉਪੈਟਰਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਤੂੰ ਇਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ !”

ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਖਲੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਤਾਣ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਏ !”

ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।
ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਕਦੋਂ ?”

“ਪੱਤਝੜ ਵਿੱਚ, ਸੇਬਾਂ ਦੇ ਰੁੱਤ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ !”

ਉਹ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਨੀਵੇਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸਨੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਪੱਤਝੜ ਆਉਣ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਏਥੋਂ ਚਲਾ ਹੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਐਂਟਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸੁਣਾਈ ? ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ।

ਅਗੇਤਰੇ ਸਿਉ ਤੋੜਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਐਤਕੀਂ ਫਸਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਸੇਬਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨਿਉਂ ਕੇ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਲੱਗੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੱਖੀ ਸੁਗੰਧ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਡਾਲ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੇ ਲਾਲ ਪੀਲੇ ਸੇਬਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੀੜੇ ਖਾਧੇ ਫਲ ਵੀ ਚੁੱਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਗਸਤ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸੀ। ਰੋਮਾਸ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਕਾਜ਼ਾਨ ਦੀ ਫੇਰਾ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਬੇੜੀ ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਬੇੜੀ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਟੋਕਰੇ ਸਨ। ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦੇ ਅੱਠ ਵੱਜੇ ਸਨ। ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਨਹਾ ਧੋ ਕੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਚਾਹ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ :

“ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੋਲਗਾ ਤੇ ਬੜਾ ਅਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।” ਅਚਾਨਕ ਉਸਦੀ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਐਸੀ ਬੋ ਆਈ ਕਿ ਤੁੱਥਕ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਤੇ ਕੁੱਝ ਸੜਨ ਦੀ ਬੋ ਤੇ ਨਹੀਂ ਆਈ?”

ਐਨ ਉਸੇ ਵਕਤ ਅਸਕੀਨਿਆ ਨੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ:

“ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ-ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ।”

ਅਸੀਂ ਦੌੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਗਏ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕਿਆਰੀ ਸੀ ਓਧਰ ਢਾਰੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਢਾਰੇ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ-ਲੁੱਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਤੇਲਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਖਲੋਤੇ ਰਹੇ। ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਝ ਅਹੁੜਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤੇ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਪੀਲੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਦੀਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉੱਪਰਲੇ ਛੱਪਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅਕਸੀਨਿਆ ਇੱਕ ਬਾਲਟੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਪਾਣੀ ਅੱਗ ਦੇ ਸ਼ੁਹਲੇ ਉੱਤੇ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਬਾਲਟੀ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟ ਕੇ ਬੋਲਿਆ:

“ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ-ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਫਟਾ ਫਟ ਪੀਪੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲੈ ਤੇ ਤੂੰ ਅਕਸੀਨਿਆ ਦੌੜ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ।”

ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇੱਕ ਤਾਰਕੋਲ ਦਾ ਪੀਪਾ ਢਾਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਰੇੜ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਡਰੰਮ ਫੜਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰੇੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਢਿੱਬਰੀ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਤੇਲ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਡੁੱਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਢਿੱਬਰੀ ਲੱਭਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਅੱਗ ਕਦੋਂ ਨਿਚਲੀ ਬਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਕਾਠ-ਕੰਧ ਦੀਆਂ ਝੀਥਾਂ ਥਾਣੀਂ ਰਾਹ ਲੱਭ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਨੂੰ। ਛੱਤ ਚੁਰਮੁਰ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੂਕਰ ਸੁਣੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਮਸਖਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਤੇਲ ਦਾ ਡਰੰਮ ਅੱਧਾ ਰੁੜ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਅੱਧੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਦੌੜ ਦੌੜ ਕੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜਾ ਰਾਮ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੋਖੋਲ ਤੇ ਅਸਕੀਨਿਆ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸੁੱਕੇ ਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਢੇਰ ਲਾਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗਲੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਬੁੱਢੀ ਤੀਵੀਂ ਕਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਈ ਮੁੱਕਾ ਹਿਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਚਾਘਰਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ!

“ਹਾਏ! ਹਾਏ! ਸ਼ੈਤਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ!”

ਮੈਂ ਫੇਰ ਢਾਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅੰਦਰ ਸੰਘਣਾ ਧੂੰਆਂ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੂੰਏਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਤੜ ਤੜ ਕਰਕੇ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਛੱਪਰ ਨਾਲ਼ ਪੂੰਏਂ ਦੇ ਸੱਪ ਵਲ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੀਵਾਰ ਤਾਂ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਸੁਲਗਦਾ ਹੋਇਆ ਜੰਗਲਾ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਦੀਵਾਰ। ਪੂੰਏਂ ਨਾਲ਼ ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਘੁੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਡਰੰਮ ਹੋਰ ਰੇੜ੍ਹ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਲੈ ਆਇਆ। ਪਰ ਇਹ ਡਰੰਮ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਿਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਛੱਤ ਉੱਪਰੋਂ ਚੰਗਿਆੜਿਆਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਸਿਰ ਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਡੰਗਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੱਲਦਾ। ਖੋਖੋਲ ਦੌੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ।

“ਐਥੋਂ ਦੌੜ ਜਾ-ਇਹ ਡਰੰਮ ਤਾਂ ਹੁਣ ਫਟਿਆ ਕਿ ਫਟਿਆ।”

ਆਪ ਉਹ ਦੌੜ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਮਗਰੇ ਮਗਰ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਕੋਠੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਂ ਬਾਰੀਆਂ ਥਾਣੀਂ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਪਾਈਆਂ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਹੇਠਾਂ ਵਾਲਾ ਬਕਸਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਖਿੜਕੀ ਥਾਣੀਂ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਖਿੜਕੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਪੰਜੇਰੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਿੜਕੀ ਦਾ ਚੌਖਟਾ ਤੋੜਨ ਲੱਗਾ ਏਨੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਧਮਾਕਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਛੱਤ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਤਰਾਉਂਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਡਰੰਮ ਫਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਛੱਤ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਕੜਕੜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਗ ਦੀ ਇੱਕ ਧਾਰ ਮੇਰੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਵਗੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਗ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਝਾਤੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਗਰਮੀ ਹੁਣ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ, ਪਰ ਏਧਰ ਵੀ ਪੂੰਏਂ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਬੱਦਲ ਹੇਠੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਡਿਉੜੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਤਿੜਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਲੋਹੇ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ਼ ਲੱਕੜੀ ਨੂੰ ਚੱਕ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਕੀ ਕਰਾਂ। ਪੂੰਏਂ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਦਮ ਘੁਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੰਨੇ ਸੈਕਿੰਡਾਂ ਤੱਕ ਅਹਿਲ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਇੱਕ ਸੈਕਿੰਡ ਉਮਰ ਜਿੱਡਾ ਲੰਮਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਿੰਬੂ ਵਰਗਾ ਪੀਲਾ ਲਾਲ ਦਾੜੀ ਵਾਲਾ ਮੂੰਹ ਪੌੜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚ ਝਾਕਿਆ। ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮੂੰਹ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਫੇਰ ਲੁਕ ਛੁਪ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਰਤ-ਰੰਗੀ ਅੱਗ ਦੇ ਭਬਾਕੇ ਛੱਪਰ ਤੋੜ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵੜ ਆਏ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦਾ ਵਾਲ ਵਾਲ ਸਿਰੜ ਸਿਰੜ ਕਰਦਾ ਸੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਸਿਵਾ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ। ਮਨ ਨੇ ਵੈਣ ਪਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚਲੋ ਚਲੀ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਸਿੱਕੇ ਵਰਗੇ ਭਾਰੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਏਂ ਨਾਲ਼ ਝੁਲਸ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ਼ ਢੱਕ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਆਤਮ-ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਰਬ-ਸਿਆਣੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਚਾਓ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਮੁਲੈਮ ਚੀਜ਼ ਆਈ ਮੈਂ ਦੱਬੇ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਚਟਾਈ, ਸਰ੍ਹਾਣਾ ਅਤੇ ਨਮਦੇ ਦਾ ਢੇਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਰੋਮਾਸ ਦਾ ਭੇਡ ਦੀ ਖੱਲ ਵਾਲਾ ਕੋਟ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਖਿੜਕੀ ਥਾਣੀ ਬਾਹਰਵਾਰ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੁੱਕੇ ਨਾਲੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਰੋਮਾਸ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਚੌਂਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਕਿਉਂ ਕੀ ਹਾਲ ਏ ਤੇਰਾ?”

ਮੈਂ ਉੱਠ ਬੈਠਾ ਤੇ ਡੌਰ ਡੌਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਪਲੋ ਪਲੀ ਸਾਡਾ ਘਰ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੂਹੀਆਂ ਲਾਲ ਚੁਆਤੀਆਂ, ਥਾਂ ਥਾਂ ਲਟਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਕਿਸੇ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਸੂਹੀ ਜੀਭ ਵਾਂਗ ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਚਟਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਲਾ ਧੂੰਆਂ ਇਉਂ ਨਿੱਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਧੌਂਕਣੀ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ। ਛੱਪਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਦੇ ਪੀਲੇ ਫੁੱਲ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਝੂਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਫੇਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਠੀਕ ਠਾਕ ਏਂ? ਕੈਸੀ ਤਬੀਅਤ ਏ ਤੇਰੀ?”

ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਪੋਚਾ ਫਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਸੀਨਾ ਚੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਾਲੇ ਹੰਝੂ ਵਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨਾਲ ਅੱਖੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਮੀਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਮਦੇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਫੰਭੇ ਉਸਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਅੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਗਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਗਈ। ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਇੱਕ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਹੜ੍ਹ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵਹਿ ਤੁਰਿਆ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਪਲ ਹੀ ਮੇਰੀ ਖੱਬੀ ਲੱਤ ਵਿੱਚ ਸਾੜਵੀਂ ਪੀੜ ਉੱਠੀ। ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਖੋਖੋਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੇਰੀ ਲੱਤ ਦਾ ਜੋੜ ਹਿੱਲ ਗਿਆ।”

ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੱਟ ਨੂੰ ਟੋਹਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਝਟਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਤਿੱਖੀ ਪੀੜ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕਲਵਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਲੰਘ ਗਈ ਤੇ ਫੇਰ ਕੁੱਝ ਹੀ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਰਤਾ ਰਤਾ ਲੰਘ ਮਾਰਦਾ, ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮਸਤ ਬਚਿਆ ਖੁਚਿਆ ਮਾਲ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵੱਲ ਢੋ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਰੋਮਾਸ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪਾਈਪ ਪੀਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਜਦੋਂ ਕੈਰੋਸੀਨ ਦਾ ਡਰੰਮ ਪਾਟਾ ਤਾਂ ਉੱਡ ਕੇ ਛੱਤ ਉੱਪਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਣ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਣੈ। ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹ ਆਕਾਸ਼ ਤੱਕ ਉੱਚਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਛੱਤਰੀਦਾਰ ਖੁੰਬ ਨੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਕੱਢਿਆ। ਘੜੀਆਂ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਸਾਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ- ਲੈ ਬਈ ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਸਾਡੀ ਤੇਰੀ ਰਾਮ ਸੱਤ।”

ਫੇਰ ਉਹ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬਚੇ ਖੁਚੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਰੁਖ ਢਬ ਨਾਲ

ਜੋੜਨ ਸੰਵਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਅਕਸੀਨਿਆ ਉਸ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੂੰਏਂ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਖਿਲਰੇ ਪੁਲਰੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਅਕਸੀਨਿਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਤੂੰ ਏਥੇ ਠਹਿਰ ਤੇ ਮਾਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖ। ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ।”

ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਟੁਕੜੇ ਪੂੰਏਂ ਵਿੱਚ ਉੱਡਦੇ ਹੋਏ ਨਾਲੇ ਉੱਪਰੋਂ ਫੜ ਫੜ ਕਰਦੇ ਲੰਘ ਗਏ।

ਰੋਮਾਸ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਕਿੰਨੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਐ! ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਨ!”

ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਾਰ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਗ ਰਹੀ ਤੇ ਅੱਗ ਆਪਣੀ ਤੌਰੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਹਲੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਵਧਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਲਚਕਦਾਰ ਵੇਲ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਛੱਪਰਾਂ ਉੱਪਰ ਫੈਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁੱਕੇ ਕੱਖ ਕਾਨਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮਾਨੋ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅੱਗ ਦੀ ਕੰਘੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਵਿੰਗ ਤੜਿੰਗੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਛੱਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠੋਂ ਉੱਤੋਂ ਇਉਂ ਟੋਂਹਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗੂਸਲੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਛੇੜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪੂੰਏਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਦੀ ਸਰੜ ਸਰੜ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਚੀਕਵੀਂ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ ਉਹ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕੂਲਾ ਕੂਲਾ ਬਾਲਣ ਵਿਲੁਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪੂੰਏਂ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੋਨ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੰਗਾਰੀਆਂ ਗਲੀ ਤੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਦੀਆਂ। ਲੋਕੀਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਤੇ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਫਿਕਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਲੋਕੀਂ ਚੀਕ ਚੀਕ ਕੇ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ:

“ਪਾਣੀ-ਪਾਣੀ।”

ਪਰ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ। ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਉੱਚੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੇਠਾਂ। ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਖਿੱਚਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਾਲਰ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਘਸੀਟਿਆ ਤੇ ਇਉਂ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਇੱਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂਕਿ ਅੱਗ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਜੰਗਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਵਧਾਅ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਸਭ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੱਗ ਤਾਂ ਬੜੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਗਲੀ ਨੂੰ, ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਾਲ ਨੂੰ ਚੱਟ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਧੇਰੇ ਸੋਚ ਸਮਝ ਵਾਲਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਲੋਕੀਂ ਅੱਗ ਨਾਲ ਇਉਂ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਲੜਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਲੋਰ ਵਿੱਚ ਸਾਂ। ਜਿੰਨਾ ਤਾਕਤਵਰ ਮੈਂ ਅੱਜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਗਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਆਦਮੀ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹਟ ਕੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਿੰਡ

ਦੇ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਜ਼ਮਿਨ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਵੀ। ਇਹ ਖਲੋਤੇ ਖਲੋਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਡਾਂਗਾਂ ਉਲਾਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਨ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ। ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤੀਲ੍ਹਾ ਤੱਕ ਤੋੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਘੋੜਸਵਾਰ ਆਦਮੀ ਪੈਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦੌੜੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਘੋੜੇ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਰਕਾਂ ਉੱਛਲ ਉੱਛਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਪਿੱਟ ਸਿਆਪਾ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਏਧਰ ਏਧਰ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਘੜਮੱਸ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਕਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਢਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਇਹ ਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਢਾਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਰਕਟ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਟਾਹਣਾਂ ਉਣ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਕੰਧ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਢਾਹੁਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹਨੂੰ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਚਮਕਦਾਰ ਲਾਟਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਢਾਰੇ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹੇ ਕੁਹਾੜੇ ਨਾਲ ਵੱਢਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਚੰਗਿਆੜਿਆਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਚੰਗਿਆੜੇ ਡਿੱਗਣ ਤੇ ਉਹ ਭੁੜਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਧੁਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਮਲਣ ਚੱਲਣ ਲੱਗੇ।

ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਕਿਹਾ, “ਕਾਇਰਤਾ ਨਾ ਵਿਖਾਓ।”

ਇਸ ਦਾ ਕੁੱਝ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦਾ ਹੈਂਟ ਖੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਠੱਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਤੂੰ ਉਸ ਬੰਨੇ ਚਲਾ ਜਾ ਤੇ ਮੈਂ ਏਸ ਪਾਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨਾ।” ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇੱਕ ਥੰਮ੍ਹਾ ਵੱਢਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਦੂਸਰਾ। ਦੀਵਾਰ ਡੌਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਛੱਪੜ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ। ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਮੈਂ ਹੇਠ ਆਉਣੋਂ ਬਚਿਆ। ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਫੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖਿੱਚਿਆ। ਸਾਰੀ ਛੱਤ ਗੜ ਗੜ ਕਰਕੇ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਈ।

ਕਿਸਾਨ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਢਾਰੇ ਨੂੰ ਧਰੀਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਏ। ਰੋਮਾਸ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ:

“ਕਿਤੇ ਸਰੀਰ ਲੂਸਿਆ ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ?”

ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲ ਹੈ-ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਤਾਣ ਤੇ ਫੁਰਤੀ ਆ ਗਈ। ਇਹ ਉਹ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਂ ਏਨਾ ਆਦਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ-ਅੱਜ ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਰੀਝ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲ ਜਾਏ।

ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਦੀ ਪੂੰਝੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਸਫੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਫੜ ਫੜ ਕਰਦੇ ਉਡਦੇ ਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅੱਗ ਰੁਕ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਭਾਂਬੜ ਹੋਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਸ ਘਰ ਇਸ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਆਦਮੀਆਂ

ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਅੱਗ ਦਾ ਲਾਲ ਸੱਪ ਏਧਰ ਨਵਾਂ ਡੰਗ ਚਲਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇਣ। ਆਪ ਬਾਕੀ ਦਿਆਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਖਤਰੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਲਾਗਿਓਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਬੜਾ ਵਿਹੁਲੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ:

“ਇਹ ਅੱਗ ਤਾਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਲਾਈ ਗਈ ਐ।”

ਅਤੇ ਕੁਜ਼ਮਿਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਏਸ ਦੇ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਸੂਲ ਵਾਂਗੂ ਖੁੱਭ ਗਏ।

ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਉਮਾਹ ਵਿੱਚ, ਆਦਮੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੂਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਹੁਲਾਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਂ। ਥਕਾਵਟ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤਿਆਂ ਬਗ਼ੈਰ ਮੈਂ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਬੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਬਿਲਕੁਲ ਹਾਰ ਨਾ ਦੇ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸੜਦੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਮੈਂ ਢਾਸਣਾ ਲਾ ਲਿਆ। ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸਾਡੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜ ਗਈ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹੁਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ:

“ਬੜੀ ਜਾਨ ਏ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਵਿੱਚ।”

“ਵੇਲਾ ਪੈਣ ਤੇ ਇਹ ਕੰਡ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ।”

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਰੋਮਾਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ਰਮਸ਼ਾਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਰੋਣ ਨਿੱਕਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਗਿੱਲੇ ਵਾਲਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਹੁਣ ਰਤਾ ਆਰਾਮ ਕਰ-ਤੂੰ ਅੱਗੇ ਈ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਐ।”

ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਤੇ ਬਰਿਨੋਵ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਕੇ ਨਾਲੇ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ। ਦੋਵੇਂ ਇੰਜਣ ਵਿੱਚ ਕੋਲਾ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਫਾਇਰਮੈਨਾਂ ਵਾਂਗ ਕਾਲੇ ਪੂਤ ਬਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਲੱਗੇ:

“ਹੁਣ ਸਭ ਠੀਕ ਏ ਵੀਰਾ। ਅੱਗ ਬੁਝ ਗਈ।”

“ਮਲੂਮ ਹੁੰਦੈ ਤੂੰ ਡਰ ਗਿਐਂ।”

ਮੈਂ ਹਾਲੀ ਲੇਟਿਆ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਅ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਦਸ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਸੋਕਸਕੀ* ਰੋਮਾਸ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਬਾਹਵਾਂ ਤੋਂ ਫੜੀ ਲਈ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਬਾਂਹ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਾਈਪ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਭਰਿਆ-ਮੱਥੇ ਉੱਪਰ ਵੱਟ ਸਨ। ਸਿਪਾਹੀ ਕੋਸਤਿਨ ਇੱਕ ਡਾਂਗ ਭੁਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗਣ ਕੂਕ ਰਿਹਾ ਸੀ:

* ਸੋਤਸਕੀ : ਸੋਤਸਕੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਸਿਪਾਈ ਸਨ।

“ਏਸ ਨਾਸਤਕ ਨੂੰ ਸੁੱਟੋ ਅੱਗ ਵਿੱਚ।” ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹੋ।”

ਰੋਮਾਸ ਗਰਜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤਾਲਾ ਤੋੜ ਦਿਓ, ਚਾਬੀ ਤਾਂ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈ।”

ਮੈਂ ਫਟਾ ਫਟ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਡਾਂਗ ਚੁੱਕ ਲਈ ਅਤੇ ਰੋਮਾਸ ਲਾਗੇ ਜਾ ਖਲੋਤਾ। ਸੋਤਸਕੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਡਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤਿੱਖੀ ਟਾਂਟੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਚੀਕ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :

“ਰੱਬ ਵਾਲਿਓ-ਤਾਲੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਉਣਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਸ਼ਿਕਨੀ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਕੁਜ਼ਮਿਨ ਨੇ ਮੇਰੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੂਕਿਆ :

“ਇਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜੇ ਇਹਦਾ ਸਾਬੀ-ਮੈਂ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕੌਣ ਏ।”

ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਮੈਕਸੀਮਿਚ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਈਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਛੁਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।”

“ਤੁਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤੈ।”

“ਤੋੜ ਦਿਓ ਤਾਲਾ।”

“ਰੱਬ ਵਾਲਿਓ.....।”

“ਅਸੀਂ ਆਪ ਜੁਆਬ ਦੇ ਲਾਂ ਗੇ-ਤੂੰ ਨਾ ਡਰ।”

“ਅਸੀਂ ਆਪ ਭੁਗਤ ਲਾਂ ਗੇ।”

ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਨਾਲ ਪਿੱਠ ਜੋੜ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਹ, ਤਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਥਾਣੀ ਕੋਈ ਵਾਰ ਨਾ ਕਰ ਜਾਏ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਲਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ।

ਕਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵੜੀ ਤੇ ਫੇਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਏਨੀ ਦੇਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਡੰਡਾ ਰੋਮਾਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ।

“ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ!”

“ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ?”

“ਬੜੇ ਮੀਸਣੇ ਨੇ ਸਹੁਰੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ।”

ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੇ ਦੱਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਗਲਤੀ ਸਾਡੀ ਹੀ ਸੀ।”

ਫੇਰ ਇੱਕੋ ਵਾਰੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਜੁਆਬ ਵਿੱਚ ਕੂਕੀਆਂ ਮਾਨੋ ਨਸ਼ੇ

ਵਿੱਚ ਗੜ੍ਹਚ ਹੋਣ :

“ਉਹ ਕੀ ਆਖਿਐ ਤੂੰ ? ਸਾਡੀ ਗਲਤੀ ਸੀ।”

“ਸੁੱਟੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿੱਚ।”

“ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ।”

“ਆਏ ਸੀ ਵੱਡੇ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਬਣਾਉਣ।”

“ਚੋਰ ਨੇ-ਇਹ ਸਾਰਾ ਚੋਰਾਂ ਦਾ ਟੋਲਾ ਏ।”

ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਏਸ ਰਾਮ ਰੌਲੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੜਕ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹੋ ਕਿ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਹੋਰ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ? ਹਰ ਚੀਜ਼ ਸੜ ਚੁੱਕੀ ਏ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਬਚਿਐ ਏਥੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੈ। ਇਹ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਪ ਸਾੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਲੱਭਣਾ ਸੀ ?”

“ਬੀਮੇ ਦਾ ਪੈਸਾ।”

ਤੇ ਫੇਰ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਜਣੇ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਕੜਕਣ ਲੱਗ ਪਏ।

“ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਕੀ ਪਏ ਆਂ ?”

“ਬਹੁਤ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ।”

ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੰਬ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ।

ਅੱਗ ਦੀ ਲਾਲ ਧੁੰਧ ਵਿਚਕਾਰ ਏਸ ਭੀੜ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ; ਜਿਵੇਂ ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ ਕਰਦੇ ਮੂੰਹ ਮੈਨੂੰ ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਦੇ ਜੱਤਲ ਬੁਥਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਦਿਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਕਿ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿਆਂ। ਏਸ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਡੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਟਪੋਸੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਨਵੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਿੱਕਲੀਆਂ:

“ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਡਾਂਗਾਂ ਵੀ ਨੇ!”

“ਡਾਂਗਾਂ!”

ਖੋਖੋਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਭਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟਣੀ ਹੀ ਏਂ, ਪਰ ਮੈਕਸੀਮਿਚ ਪਰਸ਼ਾਦ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਏ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ, ਪਰ ਐਵੇਂ ਡੋਲ ਨਾ ਜਾਵੀਂ। ਦਿਮਾਗ ਰਤਾ ਠੰਢਾ ਰੱਖੀਂ।”

ਮੈਂ ਖੋਖੋਲ ਦੇ ਬੋਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹੈ।

“ਵੇਖੋ ਵੇਖੋ-ਨੱਢੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਕੁਹਾੜਾ ਵੀ ਏ।”

ਇਹ ਠੀਕ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪੇਟੀ ਵਿੱਚ ਤਰਖਾਣੀ ਕੁਹਾੜਾ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਚਿੱਤ ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਹੌਲੇ ਜਿਹੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਏ, ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਹੀ ਦੇਣ ਤਾਂ ਕੁਹਾੜਾ ਨਾ ਚਲਾਈਂ।”

ਇੱਕ ਲੰਗੜਾ, ਮਾੜਕੂ ਜਿਹਾ ਕਿਸਾਨ ਸੀ-ਨਾ ਹੋਇਆਂ ਬਰਾਬਰ। ਉਹ ਏਧਰ ਓਧਰ ਐਵੇਂ ਬੇਅਰਥ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਕੂਕਣ ਲੱਗਾ:

“ਆਪ ਦੂਰ ਰਹੋ ਤੇ ਚਲਾਓ ਪੱਥਰ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਤੇ ਸਬਕ ਸਿਖਾ ਦਿਓ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ।”

ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਇੱਟ ਚੁੱਕ ਲਈ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟੀ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੀ ਢਿੱਡ ਉੱਤੇ ਆ ਵੱਜੀ। ਮੇਰੇ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੁਕੁਸ਼ਕਿਨ ਨੇ ਅਚਨਚੇਤ ਨਾਲੇ ਉੱਪਰੋਂ ਉਸ ਤੇ ਝਪਟਾ ਮਾਰਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਗੁੱਥਮ-ਗੁੱਥਾ ਰਿੜ੍ਹਦੇ ਰਿੜ੍ਹਦੇ ਨਾਲੇ ਦੇ ਹੇਠ ਜਾ ਡਿੱਗੇ। ਫਿਰ ਪਾਨਕੋਵ ਵੀ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਬਰਿਨੋਵ, ਲੁਹਾਰ ਅਤੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸਾਨ ਸਨ। ਕੁਜ਼ਮਿਨ ਨੇ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਭਾਂਜ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ:

“ਮਿਖਾਇਲੋ ਅੰਟੋਨੋਵਿਚ, ਤੂੰ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਏਂ। ਤੈਥੋਂ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਗੁੱਝੀ ਏ? ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਏ ਏਂ। ਅੱਗ ਲੱਗਣ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।”

ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਪਾਈਪ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੈਕਸੀਮਿਚ ਚਲੋ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਚੱਲੀਏ-ਸਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਵਾਂਗੇ।”

ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੀ ਲਾਠੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਹ ਨਾਲੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ। ਕੁਜ਼ਮਿਨ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਪਿਛਾਂਹ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟੇ ਬਗ਼ੈਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਛੁੱਟ ਜਾਹ ਏਥੋਂ। ਗਧਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ!”

ਜਿੱਥੇ ਸਾਡਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਧੁਖਦੇ ਚੰਗਿਆੜਿਆਂ ਦਾ ਸੋਨ-ਰੰਗਾ ਢੇਰ ਸੀ। ਰਸੋਈ ਦਾ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਉਵੇਂ ਦਾ ਉਵੇਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਚਿਮਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਗਰਮ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਮੰਜੀ ਦੀਆਂ ਗਰਮ ਲਾਲ ਸੀਖਾਂ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਇਉਂ ਜਬਾੜੇ ਕੱਢ ਕੇ ਖਲੋਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਹੋਣ।

ਫਾਟਕ ਦੇ ਧੁਆਂਖੇ ਹੋਏ ਥੰਮ੍ਹ ਕਾਲੇ ਸੰਤਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਏਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉੱਪਰ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦਾ ਉੱਪਰਲਾ ਸਿਰਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਧੁਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਸੰਤਰੀ ਨੇ ਝੁਲਦੇ, ਸੂਹੇ ਲਾਲ ਫੁੰਮਣਾਂ ਵਾਲੀ ਟੋਪੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਹਉਕਾ ਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਏ।”

ਬਾਲ ਅੰਵਾਣੇ ਸੋਟਿਆਂ ਦੀ ਅੜੇਸ ਨਾਲ਼ ਧੁਖਦੀਆਂ ਮੁੱਢੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਹੜੇ ਚੋਂ ਚਿੱਕੜਭਰੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲਿਆ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਗਲੀ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੁੰ ਕਰਕੇ ਬੁਝ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਬਦਬੂਦਾਰ ਚਿੱਟਾ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਬਾਲ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਣੀ ਵਰਗੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪੰਜ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ ਕਾਲੀ ਛੱਪੜੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਟੁੱਟੀ ਜਿਹੀ ਬਾਲਟੀ ਨੂੰ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਟੋਟੇ ਨਾਲ਼ ਖੜਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਏਸ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ ਉਹ ਉਦਾਸ ਏਧਰ ਓਧਰ ਭੱਜ ਨੱਠ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਚੇ ਖੁਚੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੀਵੀਆਂ ਰੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸੜੇ ਹੋਏ ਕੂੜੇ ਉੱਪਰ ਝਗੜਦੀਆਂ ਬੋਲ ਬੁਲਾਰਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਰਛ ਅਹਿੱਲ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅੱਗ ਦੀ ਗਰਮੀ ਕਰਕੇ ਹਰੇ ਪੱਤੇ ਝੌਂ ਗਏ ਸਨ। ਸੂਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੁਣ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਦਰਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਨ੍ਹਾਤੇ ਧੋਤੇ ਤੇ ਸਰਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬਹਿ ਕੇ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਓੜਕ ਰੋਮਾਸ ਬੋਲਿਆ:

“ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਸੇਬਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਮੋਟੇ ਢਿੱਡ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਏ।”

ਪਾਨਕੋਵ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਨਰਮ ਸੀ।

ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਉਂ ਮਨ ਕੈਸਾ ਹੈ?” ਖੋਖੋਲ ਨੇ ਮੋਢੇ ਛੰਡ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਮਕਾਨ ਦਾ ਬੀਮਾ ਕਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।” ਫੇਰ ਚੁੱਪ ਵਰਤ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬੈਠੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਤੋਲ ਰਹੇ ਸਾਂ।

ਪਾਨਕੋਵ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮਿਖਾਇਲੋ ਅੰਟੋਨੋਵਿਚ, ਅੱਗੋਂ ਕੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਹੈ?”

“ਹਾਲੇ ਕੁੱਝ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ।”

“ਇਹ ਥਾਂ ਤਾਂ ਛੱਡਣੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ।”

“ਵੇਖੀ ਜਾਏਗੀ।”

“ਮੈਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸੋਚੀ ਏ।” ਪਾਨਕੋਵ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਰਤਾ ਬਾਹਰ ਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨੀ ਏਂ।”

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਖਲੋ ਕੇ ਪਾਨਕੋਵ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੇ ਤੂੰ ਮੁੰਡਿਆ ਏਥੇ ਹੀ ਠਹਿਰ। ਤੂੰ ਕੋਈ ਡਰਾਕਲ ਨਹੀਂ। ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਡਰਨਗੇ।”

ਮੈਂ ਵੀ ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਝਾੜੀਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਾਣੀ ਵੱਲ ਸਨ। ਸੂਰਜ ਪੱਛੋਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਬੜੀ ਗਰਮੀ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਕਸ਼ਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਆ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਚੌੜੇ ਤਖ਼ਤੇ ਉੱਤੇ ਤੇਲ-ਚਿੱਤਰ ਬਣੇ ਹੋਣ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਭਰ ਆਇਆ, ਪਰ ਥਕਾਵਟ ਅੱਗੇ ਕਿਸ ਦਾ ਚਾਰਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਦੇ ਸੌਂ ਗਿਆ।

“ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ।”

ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼, ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਸੁਣੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹਲੂਣ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਸੀਟ ਕੇ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ, “ਜੀਉਂਦਾ ਏਂ ਕਿ ਮਰ ਗਿਐਂ? ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ।”

ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚੰਨ ਚਰਾਂਦਾਂ ਉੱਪਰ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਹੂ ਵਰਗਾ ਲਾਲ-ਗੱਡ ਦੇ ਚੱਕੇ ਜਿੱਡਾ ਵੱਡਾ-ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ ਚੰਨ। ਬਰਿਨੋਵ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਬੈਠਾ ਮੇਰਾ ਮੋਢਾ ਹਲੂਣ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਚੱਲ ਤੁਰ ਚੱਲੀਏ-ਖੋਖੋਲ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਲੱਭਣ ਡਿਹਾ ਹੋਇਆ ਏ। ਉਹ ਤਾਂ ਘਾਬਰਿਆ ਪਿਆ ਏ।”

ਬਰਿਨੋਵ ਮੇਰੇ ਮਗਰੇ ਮਗਰੇ ਢਲਵਾਨ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਹੈ ਨਾ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ-ਜਿੱਥੇ ਬੈਠੇ ਸੌਂ ਗਏ? ਜੇ ਕੋਈ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਲੰਘਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਠੇਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪੱਥਰ ਰਿੜ੍ਹ ਕੇ ਵੱਜੇ ਤਾਂ? ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ? ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੱਲ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ, ਆਹੋ। ਵੀਰਾ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਉਂਦੇ ਨਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਏਦੋਂ ਚੰਗਾ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ਈ ਕੀ ਹੋਰ?”

ਝਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਚਾਪ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਟਾਹਣ ਹਿੱਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮਿਗੁਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ:

“ਲੱਭ ਪਿਐ?”

ਬਰਿਨੋਵ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ।”

ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਰਾਹ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਤੁਰੀ ਗਏ। ਫੇਰ ਬਰਿਨੋਵ ਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਅੱਜ ਫੇਰ ਚੋਰੀ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਚੱਲਿਐ। ਵਿਚਾਰੇ ਮਿਗੁਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ

ਕਿੰਨਾਂ ਔਖਾ ਏ।”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਚੰਗੀ ਝਿੜਕ ਝੰਬ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਐਨੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਵੀ ਕੀ ਭਲਾ। ਕਿਉਂ ਮਾਰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦੈ?”

ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਬਰਿਨੋਵ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ:

“ਪਾਨਕੋਵ ਤੈਨੂੰ ਨੌਕਰ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਏ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ਕਿ ਤੂੰ ਉਸ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰੇਂ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ-ਮੈਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਬਚਿਐ ਪਾਨਕੋਵ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤੈ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਵਿਆਤਕਾ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਉਥੇ ਅੱਡਾ ਜਮਾ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾਂਗਾ-ਤੂੰ ਉਥੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈਂ-ਮਨਜ਼ੂਰ ਏ?”

“ਸੋਚਾਂਗਾ।”

“ਚੰਗਾ।”

ਉਹ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਲੇਟ ਗਿਆ ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੇ ਪਾਸਾ ਵੀ ਪਰਤਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਖਿੜਕੀ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਵੋਲਗਾ ਬੰਨੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚੰਨ ਇਉਂ ਚਮਕਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ। ਪਰਲੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਗਨਬੋਟ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਭਾਰੀ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਛੱਪ ਛੱਪ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਸਤੂਲ ਉੱਤੇ ਟੰਗੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲਾਲਟੈਨਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਤਰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਦੀ ਉਹ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਤੇ ਕਦੀ ਖਹਿਸਰ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਉਨੀਂਦਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ :

“ਕਿਸਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮਨ ਮੈਲਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਧਰੇ? ਏਦਾਂ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੂਰਖ ਨੇ-ਏਦੋਂ ਵੱਧ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਈਰਖਾ ਵੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀ ਹੀ ਏ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਠੰਢ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਕੁੜ੍ਹਿਤਣ ਨੂੰ ਘਟਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੱਤਲ ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਦੇ ਬੂਥੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀਆਂ ਵਿਹੁਲੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਛੁੱਟ ਛੁੱਟ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ :

“ਆਪ ਦੂਰ ਰਹੋ ਤੇ ਚਲਾਓ ਪੱਥਰ।”

ਹਾਲੀਂ ਮੈਂ ਯਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿੱਖੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਏ-ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕੱਲੇ ਕਾਰੇ ਆਦਮੀ ਵਿੱਚ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਹਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਭਾਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਉੱਚੇ ਤੇ ਉਦਾਰ ਕਰਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਜੀ ਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੋਖੇ ਦਿਲ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਤਾ ਸੌਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਇੱਕ ਐਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਗੀਝਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪਰ ਇਹੋ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਬੈਠਦੇ-ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਰਾਂ ਵਿੱਚ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰ ਉੱਡ ਪੁੱਡ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਝੂਠ ਤੇ ਕਪਟ ਦਾ ਚੋਗਾ ਪਾ ਲੈਂਦੇ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਲਵਾਨ ਆਦਮੀਆਂ ਸਾਹਵੇਂ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਪੂਛ ਹਿਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੇਲਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਘ੍ਰਿਣਾ ਉਪਜਦੀ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਬੜੀ ਕੌੜੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੂੰ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਭੇੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦੰਦ ਕੱਢ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਭੌਂਕਦੇ। ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਗੱਲੇ ਘਸ਼ੁੰਨ ਮੁੱਕੀ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੱਚੀਮੁੱਚੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਪੈ ਜਾਂਦੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੇਲਿਆਂ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਹੁੰਦਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੇਲਿਆਂ 'ਤੇ ਇਹ ਉਸੇ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਨੂੰ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਸ਼ਾਮ ਹੀ ਮੇਮਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖਲੋ ਕੇ ਬੜੀ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ਼ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਬੜੇ ਗੁਣੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਭੇਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਦੁਰਕਾਰਦਾ ਤੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਕਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ।

ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦਾ। ਸੱਚਮੁੱਚ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਹੋਏ ਮੈਂ ਰੋਮਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੌੜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਰੋਮਾਸ ਮੇਰੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗਿਆਂ ਤੂੰ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈਂ।”

“ਪਰ ਜੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।”

“ਤੇਰਾ ਨਿਰਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੈ-ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਜੜ੍ਹ ਬੁਨਿਆਦ ਨਹੀਂ।”

ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਬੜੀ ਧੀਰਜ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗਲਤ ਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਿਰਣੇ ਵੀ ਗਲਤ ਹਨ।

“ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣ ਵਿੱਚ ਕਾਹਲੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਨਿੰਦਿਆ ਦਾ ਰਸਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਨਾ ਤੁਰੀ ਜਾਓ। ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦਿਲ 'ਤੇ ਨਾ ਲਾਓ ਅਤੇ ਯਾਦ ਰੱਖੋ ਹਰ ਗੱਲ ਆਉਣ ਜਾਣ ਏ, ਹਰ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ?”

“ਹਾਂ-ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਪਰ ਸਦਾ ਲਈ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਆਪ

ਦੇਖੋ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਟੋਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ। ਡਰੋ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਨਾ, ਪਰ ਤੱਤੇ ਘਾਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾ ਕਰੋ। ਹੱਛਾ ਬੇਲੀਆ, ਅਲਵਿਦਾ! ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਦੇ ਮੇਲੇ।”

ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਸੋਦਲੇਤਸ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਵਿਚਾਲੇ ਨੌਰੋਦਨੋਏ ਪ੍ਰਾਵੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਯਾਕੂਤਸਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਸ ਸਾਲ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਕੱਟ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਰਾਸਨੋਵਿਦੋਵੋ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਗਹਿਰੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਭਾਵ ਛਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਉਸ ਕਤੂਰੇ ਵਾਂਗ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਸਾਂ ਜਿਸਦਾ ਮਾਲਕ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਬਰਿਨੋਵ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਗਾਹ ਮਾਰਿਆ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਕਦੀ ਗਹਾਈ ਕੀਤੀ, ਕਦੀ ਆਲੂ ਪੁੱਟੇ ਤੇ ਕਦੀ ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਡੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਬਰਿਨੋਵ ਦੇ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਇੱਕ ਰਾਤ ਮੀਂਹ ਲੱਥਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਰਿਨੋਵ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਅਲੈਕਸੀ ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਤੇਰਾ ਵੀ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਨਾ ਅਸੀਂ ਕੱਲ੍ਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਈਏ। ਸਾਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਏ! ਇਹ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕੀ ਪਤੈ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਬਹੁਤੀ ਪੀ ਕੇ ਕੀ ਕਰ ਦੇਣ।”

ਬਰਿਨੋਵ ਨੇ ਇਹ ਸਲਾਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਉਦਾਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਲੰਗੂਰ ਵਾਂਗ ਲੰਮੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਬਾਹਵਾਂ ਢਿੱਲਮ-ਢਿੱਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਲਟਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਝਾਤੀਆਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਰਾਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਵਾਛੜ ਖਿੜਕੀ ਉੱਤੇ ਪੈ ਕੇ ਢੋਲ ਵਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਧਾਰ ਨਾਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਦਾ ਇੱਕ ਕੋਨਾ ਹੋਠਾਂ ਦੀ ਪੋਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਤੂਫਾਨ ਦੀ ਪੀਲੀ ਬਿਜਲੀ ਨੇ ਅਸਮਾਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਮੱਧਮ ਜਿਹਾ ਝਲਕਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਰਿਨੋਵ ਨੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਤੁਰ ਪਈਏ? ਕੱਲ੍ਹ?”

ਤੇ ਅਸੀਂ ਤੁਰ ਪਏ।

...ਉਸ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ-ਅਸੀਂ ਪਤਝੜ ਦੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸ ਮੁਹਾਣੇ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਮੁਹਾਣਾ ਬਨ-ਮਾਣਸ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸਿਰ ਸੀ ਉਸਦਾ। ਪਤਵਾਰ ਘੁਮਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਡੈੱਕ ਉੱਪਰ ਭਾਰੀ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਤਾਂ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਧਮਕ ਪੈਂਦੀ। ਇਹ ਦਿਉ ਵਰਗਾ ਆਦਮੀ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਗੱਜਦਾ:

“ਓ—ਓ—ਉ—ਉ—ਉ—ਪ!.....ਉ—ਉ—ਰੋ—ਐ!”

ਹਰ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪਾਣੀ ਸੀ.....ਬੇਕਿਨਾਰ ਲੁੱਕ ਵਾਂਗੂੰ ਚਿਪਚਿਪਾ। ਇਹ

ਪਾਣੀ ਸਾਡੀ ਬੇੜੀ ਨਾਲ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਖਹਿਸਰਦਾ। ਰੇਸ਼ਮ ਵਰਗੀ ਕੋਮਲਤਾ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਲਾਗਿਓਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਪਰ ਪੱਤਝੜ ਦੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਲਮਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਲਸੀ ਤੋਰੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਨੇਰੇ ਨੇ ਕੰਢਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਪੰਘਰ ਕੇ ਹਨੇਰਾ ਤੇ ਪਾਣੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਇਹ ਅਨੰਤ ਪਾਣੀ ਅਰੁੱਕ ਚਾਲ ਵਗਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ-ਕਿਸੇ ਐਸੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਤੇ ਸੁੰਵੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਜਿੱਥੇ ਚੰਦ ਨਹੀਂ, ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ-ਗ੍ਰਹਿ ਤਾਰੇ ਨਹੀਂ।

ਦੂਰ ਸਿਲ੍ਹੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਦਿੱਸ ਅਗਨ ਬੋਟ ਛੱਪ-ਪੱਪ, ਛੱਪ-ਪੱਪ ਕਰਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕਰੜੇ ਰੋੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਜੋਤਾਂ-ਦੋ ਐਨ ਪਾਣੀ ਦੇ ਉੱਤੇ, ਇੱਕ ਦੂਰ ਉਤਾਂਹ-ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬੱਦਲਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਤਾ ਨੇੜੇ ਚਾਰ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਤਰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੱਛਲੀਆਂ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਬੇੜੇ ਦੇ ਮਸਤੂਲ ਦੀ ਹੀ ਲਾਲਟੈਨ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਤੇਲ ਦੇ ਠੰਢੇ ਬੁਲਬੁਲੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਹਾਂ। ਇਹ ਬੁਲਬੁਲਾ ਨਿਵਾਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਰਿੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸਦੇ ਅੰਦਰ ਮੱਖੀ ਵਾਂਗੂੰ ਫਾਥਾ, ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਰਿੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਾ ਕੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਖਲੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਦੋਂ ਸਾਡੀ ਅਗਨਬੋਟ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ਚਿਪ-ਚਿਬ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਛੱਪ ਛੱਪ। ਸਭ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਇਉਂ ਝੜ ਜਾਣਗੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਛਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ; ਸਭ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਇਉਂ ਪੂੰਝੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਚਾਕ ਦੇ ਅੱਖਰ। ਗਤੀ ਹੀਨ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਵੇਗੀ।

ਅਤੇ ਪਤਵਾਰ ਦੇ ਲਾਗ ਪਾਸ ਚਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਵੱਡ ਸਰੀਰਾ ਆਦਮੀ ਭੇਡ ਦੀ ਖੱਲ ਦਾ ਪਾਟਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕੋਟ ਅਤੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ ਮੁਹਾਣਾ ਵੀ ਓੜਕ ਰੁਕ ਜਾਏਗਾ, ਕੀਲਿਆ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਅਹਿੱਲ ਖਲੋ ਜਾਏਗਾ ਫੇਰ ਇਸਦੀ ਗਰਜਵੀਂ ਪੁਕਾਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇਗੀ ਓ-ਰ-ਰ-ਉ-ਉ-ਓ-ਓ-ਉ-ਉ-ਉ-ਰ-ਰ!

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਏ?” ਉਹਨੇ ਰੁੱਖਾ ਜਿਹਾ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ:
 “ਤੂੰ ਕੀ ਲੈਣੇ ਇਹ ਪੁੱਛ ਕੇ?”

ਇਹ ਆਦਮੀ ਰਿੱਛ ਵਾਂਗੂ ਬੇਡੌਲ ਸੀ। ਪਿਛਲੀ ਸ਼ਾਮੀਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਾਜ਼ਾਨ ਤੋਂ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਘੁਸਮੁਸੇ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਿਆ। ਜੱਤ ਹੀ ਜੱਤ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਢੇਰ। ਨਾ ਕੋਈ ਅੱਖ, ਨਾ ਜੋਤ। ਪਤਵਾਰ ਲਾਗੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਛੰਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਵੇਦਕਾ ਦੀ ਡੋਲ੍ਹੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕੋ ਡੀਕੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਪੀ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸੇਬ ਖਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਬੇੜਾ ਇੱਕ ਹੁਜਕਾ ਖਾ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਇਸਨੇ

ਪਤਵਾਰ ਫੜ ਲਈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਲਾਲ ਟਿੱਕੀ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਝਾਤ ਪਾਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹਿੱਕ ਤਾਣ ਕੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਰੱਖਾਂ।”

ਸਾਡੇ ਬੇੜੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਬੇੜੇ ਹੋਰ ਸਨ। ਚੰਗੇ ਬੇੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਗਨਬੋਟ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੇੜੇ ਨਿਜ਼ਨੀਨੋਵੋਗਰੋਦ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਕੇ ਆਸਤਰਾਖਾਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ, ਚੀਨੀ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੰਦੂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਈਰਾਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬਰਿਨੋਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੂਟ ਦੀ ਨੋਕ ਨਾਲ ਸੰਦੂਕਾਂ ਨੂੰ ਠਕੋਰਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਘਿਆ। ਥੋੜੀ ਕੁ ਦੇਰ ਸੋਚ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨੇ। ਇਜ਼ੇਵਸਕ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ।”

ਪਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਪਸਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਰਾ ਵਾਹਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੇਰਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਏ ਇਸ ਨਾਲ ?”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ.....”

“ਆਪਣਾ ਬੂਥਾ ਭਨਾਉਣਾ ਈ ?”

ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮੁਸਾਫਰ-ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਲਈ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਾਲ ਢੋਣ ਵਾਲੇ ਬੇੜੇ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ‘ਤਰਸ ਵਜੋਂ’ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਵਾਂਗਣ ‘ਡੀਊਟੀ ਦੇਂਦੇ ਸਾਂ।’ ਪਰ ਬੇੜੇ ਉੱਪਰ ਹਰ ਕੋਈ ਸਾਨੂੰ ਭਿਖਾਰੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਬਰਿਨੋਵ ਬੋਲਿਆ, “ਤੇ ਤੂੰ ਜਨਤਾ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰਟ ਲਾਈ ਫਿਰਨੈ। ਵੀਰ ਜੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏਨੀ ਸੁਖਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਘੋਲ ਹੈ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉੱਤੇ ਆ ਜਾਓ ਤਾਂ ਕਾਠੀ ਪਾ ਲਵੋ ਤੇ ਜੇ ਹੇਠਾਂ ਆ ਜਾਵੋ ਤਾਂ ਕਾਠੀ ਪੁਆ ਲਵੋ।”

ਰਾਤ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਏਨਾ ਸੰਘਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜੇ ਬੇੜੇ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇਂਦੇ। ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਸਿਰੇ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਟੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਾਲਟੈਨਾਂ ਹੁੰਦੇ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇਲ ਦੀ ਬੋ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਦੀ ਉਦਾਸ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖਿੜ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਬੇੜੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁਹਾਣੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਇਸਦੇ ਲਾਗੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਡੰਗਰ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਕੋਲ ਖਲੋਤਾ ਰਹਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਇਸਦੀ ਮਦਦ ਕਰਾਂ। ਜਦੋਂ ਸਾਹਮਣੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਕਿਸੇ ਮੋੜ ਤੋਂ ਮੁੜਦੀਆਂ – ਉਹ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਸੰਭਲ ਕੇ ਬਈ।”

ਮੈਂ ਭੜਕ ਕੇ ਉੱਠਦਾ ਤੇ ਪਤਵਾਰ ਨੂੰ ਘੁਮਾ ਦੇਂਦਾ।

ਫੇਰ ਉਹ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਦਾ:

“ਬਸ, ਰਹਿਣ ਦੇ।”

ਉਹ ਫੇਰ ਡੈੱਕ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ। ਗੱਲਬਾਤ ਛੋਹਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਯਤਨ ਨੇਪਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਇੱਕੋ ਸਵਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ:

“ਤੂੰ ਕੀ ਲੈਣੇ ਪੁੱਛ ਕੇ?”

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਾਮਾ ਅਤੇ ਵੋਲਗਾ ਦਾ ਸੰਗਮ ਪਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਕਾਮਾ ਦਾ ਪੀਲਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਲੋਹੇ ਰੰਗੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਫੀਤਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਜੂਠਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਿਤੋਂ ਦੀਆਂ।”

“ਕੌਣ?”

ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਅਨੰਤ ਵਿੱਥ ਵਿੱਚ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਭੌਂਕਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਾਲੇ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨੇ। ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਹਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ—ਪਕੜੋਂ ਪਰ੍ਹੇ, ਲੋੜੋਂ ਪਰ੍ਹੇ।

ਪਤਵਾਰ ਵਾਲਾ ਫੇਰ ਅਚਾਨਕ ਬੋਲ ਉੱਠਿਆ, “ਇਹ ਕੁੱਤੇ ਭਲਾ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਸੁਆਰਦੇ ਨੇ! ਬਸ ਲਟੋਰ ਤੁਰੀ ਫਿਰਦੇ ਨੇ ਇੱਥੇ।”

“ਏਥੇ ਕਿੱਥੇ?”

“ਹਰ ਥਾਂ—ਜਿੱਥੋਂ ਦਾ ਮੈਂ ਜੰਮਪਲ ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਕੁੱਤੇ ਵੇਖਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖੋ।”

“ਕਿਹੜੀ ਥਾਂ ਹੈ ਉਹ?”

“ਵੋਲੋਦਗਾ।”

ਤੇ ਹੁਣ ਬੋਲ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਉਂ ਬਾਹਰ ਡੁੱਲ੍ਹਣ ਲੱਗੇ ਜਿਵੇਂ ਬੋਰਾ ਪਾੜਨ ਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਲੂ ਰਿੜ੍ਹਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਇੱਕਸਾਰ, ਭਾਰੀ ਬੋਲ ਸਨ ਉਸ ਦੇ : “ਇਹ ਕੌਣ ਏ ਤੇਰੇ ਨਾਲ? ਤੇਰਾ ਚਾਚਾ ਏ? ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬੁੱਧ-ਬਲ੍ਹੇਟ ਹੀ ਦਿਸਦੈ। ਮੇਰਾ ਵੀ ਇੱਕ ਚਾਚਾ ਹੈ। ਬੜਾ ਚਾਤਰ-ਬੜਾ ਚਲਾਕ। ਤੇ ਪੈਸੇ ਵਾਲਾ ਏ। ਸਿੰਬਰਸਕ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਘਾਟ ਏ ਤੇ ਇੱਕ ਸਰਾਂ ਵੀ।”

ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਲਫਜ਼ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨਿੱਕਲਦੇ ਸਨ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਬੋਲਣ ਲੱਗਿਆਂ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫੇਰ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮਸਤੂਲ ਉੱਪਰ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਲਾਲਟੈਨ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮਕੜੇ ਵਾਂਗ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਜਾਲ ਥਾਣੀ ਤੁਰਦੀ ਚਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਫੇਰ ਬੋਲ

ਉੱਠਿਆ:

“ਸੰਭਲ ਕੇ ਬਈ। ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਆਉਂਦੈ ? ਤਦ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣੈ ਕਿ ਕੰਨੂੰ ਕੌਣ ਲਿਖਦੈ ?”

ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਜੁਆਬ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ:

“ਲੋਕੀਂ ਭਾਂਤ ਸੁਭਾਂਤੀ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਕੋਈ ਕਹਿੰਦੈ ‘ਜ਼ਾਰ ਲਿਖਦੈ। ਕੋਈ ਕਹਿੰਦੈ ਵੱਡਾ ਪਾਦਰੀ ਲਿਖਦੈ ਤੇ ਕੋਈ ਸੈਨਿਟ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਠੀਕ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਆਖਦਾ, ‘ਭਲਿਆ ਮਾਣਸਾ’ ਤੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਨੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿਲਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਤਾਂ ਲੋਹਿਆ ਹੁੰਦੈ ਲੋਹਿਆ, ਤਾਲੇ ਚਾਬੀ ਵਾਂਗ। ਅਹਿ ਲੈ ਫੜ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਵੀ ਤਾਲਾ ਲਾ ਦੇ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਤਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾਂ, ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਥੋਂ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਸਰਦਾ! ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਸਰਦਾ!”

ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਰੋ ਪੈਰ ਨੀਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੁੱਠ ਪਤਵਾਰ ਉੱਪਰ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਗਨਬੋਟ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਮਾਈਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਚੀਕ ਚੀਕ ਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਇੱਕਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਏਦਾਂ ਹੀ ਕੁਥਾਂ ਜਿਹੀ ਜਾਪੀ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਭੌਂਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਾਪੀ ਸੀ। ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤਾਂ ਇਹ ਪੇਟੂ ਰਾਤ ਨਿਗਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅਗਨਬੋਟ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲਾਲਟੈਨਾਂ ਦਾ ਥਿੰਧਾ ਪੀਲਾ ਅਕਸ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਡੁਬਦਾ ਕਦੀ ਤਰਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਸਕੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਭਾਰੀ ਚਿਪਚਿਪੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਫੰਭੇ ਇਉਂ ਡੁਬਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਚਿੱਕੜ ਦਾ ਦਰਿਆ ਵਗਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਖੱਡ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਡੂੰਘੇ-ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਰਿੜ੍ਹਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਪਤਵਾਰ ਵਾਲਾ ਫੇਰ ਉਦਾਸ ਜਿਹੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ:

“ਇਹ ਸਭ ਮਿਲ ਕੇ ਮੇਰੀ ਕੀ ਗੱਤ ਬਣਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਕਾਲਜਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੜ ਸੁੱਟਿਐ.....”

ਮੇਰਾ ਮਨ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਠੰਢੀ ਉਦਾਸ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਸਮਾ ਗਈ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਬਸ ਸੌਂ ਜਾਵਾਂ।

ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ ਉਲਝਦੀ ਹੋਈ ਉਸ਼ੇਰ ਬੜੇ ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਏਸ ਉਸ਼ੇਰ ਵਿੱਚ ਚਾਨਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੜੀ ਨਿਰਜਿੰਦ ਅਤੇ ਨਿਤਾਣੀ ਸੀ ਇਹ ਉਸ਼ੇਰ। ਪਾਣੀ ਉੱਪਰ ਜਿਸਤ ਵਰਗੀ ਸਫੇਦੀ ਦਾ ਪੋਚਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੰਢੇ ਕੀ ਸਨ-ਪੀਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਸਨ। ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਕਾਲੇ ਟਾਹਣਾਂ ਵਾਲੇ ਚੀਲ੍ਹੇ ਦੇ ਰੁੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਨੇ ਜੰਗ ਮਾਰੇ ਲੋਹੇ ਵਰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਘਰਾਂ

ਦੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ। ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਖਲੋਤਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪੱਥਰ ਵਿੱਚੋਂ ਘੜ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇੱਕ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬਗਲਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਪੰਖ ਖਿਲਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਲੰਮੇ ਖੰਭਾਂ ਨਾਲ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਸੀਟੀ ਜਿਹੀ ਵੱਜ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਪਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਤਰਪਾਲ ਦੇ ਤੰਬੂ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ, ਪਰ ਬੜੀ ਛੇਤੀ—ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇੱਦਾਂ ਹੀ ਲੱਗਾ— ਉੱਚੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਭਾਰੇ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਖੜਾਕ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤੰਬੂ ਹੇਠੋਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨ ਮੁਹਾਣੇ ਪਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਕੈਬਿਨ ਦੀ ਕੰਧ ਦੀ ਇੱਕ ਗੁੱਠੇ ਲਾ ਕੇ ਇੱਕੋ ਸਾਹੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਕੁੱਝ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ:

“ਪੈਤਰੂਖਾ, ਛੱਡ ਵੀ ਦੇ ਇਸ ਨੂੰ।”

“ਰੱਬ ਦੀ ਰੱਖ!”

“ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਮੁੱਕ ਜਾਏਗੀ।”

“ਐਵੇਂ ਇਸ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪਿਆ ਰਹੁ।”

ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਹਿੱਕ ਉੱਤੇ ਵਲਾ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਆਪਣਿਆਂ ਮੋਢਿਆਂ ਦੇ ਮਾਸ ਵਿੱਚ ਗੱਡ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਪੈਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗੰਢੜੀ ਜਿਹੀ ਨੂੰ ਡੈੱਕ ਵੱਲ ਧਕੇਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹਰ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬਰੜੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਓ ਏਸ ਪਾਪ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ।”

ਉਹ ਸਿਰੋਂ ਪੈਰੋਂ ਨੰਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਪਤਲੂਨ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਣਵਾਹੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਲਾ ਗੁੱਛਾ ਉਸ ਦੇ ਚੌੜੇ ਸਿਰੜੀ ਮੱਥੇ ਉੱਪਰ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਿਜੜੇ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਰਗੇ ਵਾਲਾਂ ਥਾਣੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਲਹੂ-ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਘਾਬਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤਰਲਾ-ਮਿੰਨਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਲਾਹ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ, “ਤੂੰ ਡੁੱਬ ਜਾਏਂਗਾ।”

“ਮੈਂ? ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ—ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਓ ਵੀਰਨੋ। ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਉਹਦਾ ਖੂਨ ਹੋ ਜਾਣੈ। ਮੈਂ ਸਿੰਬਰਸਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਥੋਂ.....”

“ਏਸ ਗੱਲ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪਾ।”

“ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਵੀਰੋ.....”

ਉਹ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਕੈਬਿਨ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਲੀਬ-ਚੜ੍ਹੇ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਫੇਰ ਮਿੰਨਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਓ—ਮੈਥੋਂ ਪਾਪ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ।”

ਬੜੀ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਭਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ ਉਸ ਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਹੋ ਜ਼ਾਰੀ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿਲ-ਦੁਫਾੜ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੈਲੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਪਤਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜੱਟਾ ਜੂਟ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਚੁੰਨੀਆਂ, ਚਕਚੁੰਦਰ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ, ਬਾਹਰ ਉੱਬਲ-ਉੱਬਲ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਘੀ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤਿੰਨੇ ਆਦਮੀ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟ ਗਏ। ਬੜੇ-ਬੋਡੌਲ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਪੈਰਾਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੰਢੜੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਧੰਨਵਾਦ।”

ਡੈੱਕ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਏਨੀ ਫੁਰਤੀ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਦੌੜ ਕੇ ਬੇੜੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਖਲੋਤਾ। ਪਤਰੂਖਾ ਆਪਣੇ ਗਿੱਲੇ ਵਾਲ ਛੰਡਦਾ ਪਾਣੀਓਂ ਉੱਪਰ ਆ ਗਿਆ, ਗੰਢੜੀ ਉਸ ਨੇ ਟੋਪੀ ਵਾਂਗ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਧਰ ਲਈ ਅਤੇ ਆਡੇ ਦਾਅ ਬਰੇਤੀ ਵੱਲ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕੰਢੇ ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਪੀਲੇ ਫੁੱਲ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤੇ।

ਆਦਮੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ:

“ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਹੀ ਲਿਆ।”

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਏ?”

“ਪਾਗਲ? ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ! ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਬਚਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਹੁਣ ਪਤਰੂਖਾ ਦੇ ਪੈਰ ਭੌਂ ਤੇ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ। ਪਾਣੀ ਲੱਕ-ਲੱਕ ਡੂੰਘਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੰਢੜੀ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਹਿਲਾਈ।

ਮਲਾਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ:

“ਅਲਵਿਦਾ!”

ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਪਾਸਪੋਰਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇਗਾ?”

ਸੂਹੇ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਵਿੰਗੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਮਲਾਹ ਨੇ ਬੜੇ ਸਵਾਦ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ ਸੁਣਾਈ:

“ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਚਾਚਾ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੰਬਰਸਕ ਵਿੱਚ। ਉਸ ਨੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਾਂਭ ਲਈ ਏ। ਇਹਨੇ ਵੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਧਾਰ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਪਾਰ

ਬੁਲਾ ਦੇਣਾ ਏ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ, ਕਿਵੇਂ ਪਾਪ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨੱਠ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਬਚਾ ਲਈ ਏ। ਲੱਗਦਾ ਤਾਂ ਡੰਗਰ ਵਰਗਾ ਏ, ਪਰ ਦਿਲ ਦਾ ਬੜਾ ਕੂਲਾ ਏ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗਾ ਏ।”

ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤੇ ਇਹ ‘ਚੰਗਾ ਜਣਾ’ ਦਰਿਆ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਭੀੜੀ-ਜਿਹੀ ਬਰੇਤੀ ਉੱਪਰ ਲੰਮੀਆਂ ਪਲਾਂਘਾਂ ਭਰਦਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਝਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ।

ਇਹ ਮਲਾਹ ਤਾਂ ਬੜੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ ਨਿੱਕਲੇ। ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਜੰਮ ਪਲ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਮਿਚ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੜੀਆਂ ਸ਼ੱਕੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਫੌਰਨ ਤਾੜ ਗਿਆ ਕਿ ਬਰਿਨੋਵ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਸ ਸੁਫਨੇ ਸਾਜ਼ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਮਲਾਹ ਨੂੰ ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਰਤਬ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੈਥੋਂ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਨਾ ਗਿਆ?”

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਖੁਰਕਿਆ ਅਤੇ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ। ਉਹ ਘਾਬਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਸਕਣੀ ਚਮਕ ਪਈ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੈਂ ਤਾਂ, ਐਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ.....।”

“ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੇ ਰਤਾ ਕਾਬੂ ਰੱਖੀਂ।”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਾਬੂ ਹੀ ਰੱਖੀ ਏ। ਪਰ, ਵੇਖੋ ਨਾ, ਕਹਾਣੀ ਕਿੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਸੀ। ਸਭ ਦਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਤਾਸ਼ ਖੇਡੀਏ। ਪਰ ਤਾਸ਼ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਮੁਹਾਣੇ ਕੋਲ ਸੀ ਜੋ ਛਾਲ ਮਾਰ ਗਿਆ। ਲੋਕੀਂ ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਰਤਾ ਬੋਲ ਪਿਆ।”

ਇੱਕ ਦੋ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਵਕਤ-ਕਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਬਰਿਨੋਵ ਨੇ ਅੱਗ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬੜੀ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਕਹਾਣੀ ਘੜ ਮਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਥੋਖੋਲ ਤੇ ਮੈਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕੁਹਾੜੇ ਲੈ ਕੇ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਮੇ ਉੱਪਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਭਾਣੇ ਸੱਚ ਤਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਵੱਸਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਕੰਮ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਛਾਣਦੇ ਛਾਣਦੇ ਇੱਕ ਨਾਲੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਗਏ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ। ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ:

“ਸੱਚ? ਸੱਚ ਤਾਂ, ਵੀਰਾ, ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਲਈ ਆਪ ਚੁਣਨਾ ਪੈਂਦੈ। ਸਭ ਦਾ ਸੱਚ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਏ। ਅੱਠ ਵੇਖ-ਨਾਲੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਭੇਡਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਇੱਜੜ ਘਾਹ ਚਰ ਰਿਹੈ। ਇੱਕ ਕੁੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਚਰਵਾਹਾ। ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਲਾਹ? ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਨਿੱਘ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਕੁੱਝ ਵੀ

ਨਹੀਂ। ਵੀਰ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ-ਬਿਨ ਓਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖੋ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦਿਸਦੇ ਨੇ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਹਰ ਬੰਨੇ ਭੈੜੇ ਆਦਮੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ ਤੇ ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ ? ਉਹ ਹਾਲੇ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੜੇ, ਬਣਾਏ। ਹਾਂ ਜੀ।”

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੰਬਰਸਕ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਮਲਾਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਬੇੜੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ।”

ਬੇੜੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਘਾਟ ਉੱਪਰ ਲਾਹ ਆਏ। ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਉੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਸੁਕਾਏ। ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਕੋਲ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸੈਂਤੀ ਕੋਪਕ ਸਨ।

ਅਸਾਂ ਸਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਤੀ।

“ਤੇ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ ?”

ਬਰਿਨੋਵ ਨੇ ਝਿੜਕੇ ਬਿਨਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਕੀ ਕਰਨਾ ਏ ? ਤੁਰਦੇ ਚੱਲਾਂਗੇ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ।”

ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਮੁਸਾਫ਼ਰ-ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਕੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਸਮਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਲਾਦੂ ਬੇੜੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਸੱਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਘਣ ਦੇ, ਅਸੀਂ ਕੈਸਪੀਅਨ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਲੱਥੇ। ਏਥੇ ਮੱਛੀ-ਮਾਰਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਕੰਮ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਾਬਨਕੁਲ-ਬਾਈ ਨਾਮਕ ਕਾਲਮਿਕ ਮੱਛੀ-ਮਾਰਾਂ ਦੀ ਗੰਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ।

1923

ਦਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
ਲੁਧਿਆਣਾ

ਮੁੱਲ : 70.00 ਰੁ.